

ઉપોદ્ધાત

૧

‘આ ‘યોગશાસ્ત્ર’ ગ્રંથ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે’ પોતે જણાવ્યા પ્રમાણે ‘ગુજરાતના રાજા ચૌહાણ કુમારપાલના’ કહેવાથી રચ્યો હતો. વળી, એ ગ્રંથના અંતિમ શ્લોકની દીક્રામાં તેમણે જ ઉમેર્યું છે કે, ‘કુમાર-પાલરાજાને યોગોપાસના પ્રિય હતી, અને તેણે અન્ય યોગગ્રંથો પણ જોયા હતા. તેણે તે બધાથી વિલક્ષણ એવું યોગશાસ્ત્ર પોતાને સંબળાવવાનો ધણો આગ્રહ કર્યો, તેથી આ યોગોપનિષદ હેમાચાર્યે’ વાણીગોચર કરી છે.’

કુમારપાલના પુરોગામી સિદ્ધરાજ જયસિંહના કહેવાથી હેમાચાર્યે આ પ્રમાણે જ ‘સિદ્ધહેમ’ નામનું પોતાનું સુપ્રસિદ્ધ વ્યાકરણ રચ્યું હતું. પરંતુ તેની અને આ ગ્રંથની રચનાના પ્રયોજનમાં ફેર છે. ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણ તો હેમાચાર્યે’ વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોની ખાખખમાં ગુજરાત દેશની પરોપજીવિતાનો અપવાદ ટાળવા માટે રાજાના આગ્રહથી રચ્યું હતું. સિદ્ધરાજ માળવા દેશ છૂટીને ત્યાંથી વિજયલક્ષ્મીની સાથે તેની સાહિત્યવદ્ધીને પણ લાવવાનું ચૂક્યું નહોતો. ત્યાંના સાહિત્ય-લગ્ન તપાસતી વખતે સિદ્ધરાજના જોવામાં માલવાના રાજા બોળે રમેલું ‘બોળવ્યાકરણ’ આવ્યું હતું. માલવાનો રાજા આવાં આવાં શાસ્ત્ર રચનારો સાહિત્યક હતા, એ જાણી સિદ્ધરાજને પોતાની બિલુપનું બહુ ઓછું આવ્યું. પરંતુ, જ્યારે તેને કહેવામાં આવ્યું કે, ગુજરાતમાં તેમજ પાટણની પાઠશાળાઓમાં પણ એ જ વ્યાકરણ, શીખવવામાં આવે છે, ત્યારે તેના સ્વાભિમાનમાં તેનું સ્પર્દેશભિમાન પણ ઉમેરાયું; અને ગુજરાતની આ પરોપજીવિતા ડોઈ પણ પ્રકારે દૂર કરવાનો તેણે

નિશ્ચય કર્યો આ અઘાઉ તેનો હેમાચાર્ય સાથે મેળાપ થઈ ચૂક્યો હતો, એટલે તેણે તેમની દ્વારા એ નિશ્ચય પાર પાડાવું નક્કી કર્યું હેમાચાર્યને પણ એ બાબતમાં વિશેષ કહેવું પડે તેમ નહોતું તેમણે તરત જ તે કામ હાથ ધર્યું, અને પગિણામે 'સ્પિદહેમ' આકરણ્ય ગુજરાતને મળ્યું.

પરંતુ, 'યોગશાસ્ત્ર' રચવાની કુમારપાલની મિનતી, પોતાનું નામ અમર થાય તે માટે કે તેના બીજા કોઈ હેતુસર નહોતી તેમ જ હેમચાર્ય દ્વારા આ પુસ્તક ગ્રંથને શાસ્ત્રપ્રણેતા તરીકે પોતાની કુશળતા બતાવવી નહોતી તેમને તો પોતાના શિષ્ય કુમારપાલને મદદરૂપ થઈ પડે તેવી વિશિષ્ટ યોગસાધના બતાવવી હતી ઉપર જણાવ્યું તેમ, કુમારપાલ પોતે યોગોપાસનાનો શોખી હતો. પરંતુ, તેને માથે ગુજરાતનું સૌથી મોટું સામ્રાજ્ય વહન કરવાનું આવ્યું હતું બીજા યોગ ગ્રંથો મુખ્યત્વે સન્યાસી કે તેના નિષ્ઠ મનુષ્યોને ખ્યાલમાં રાખી લખાયા હતા પરંતુ, કુમારપાલને તો કદાચ તે બધાથી 'સ્પિદહેમ' એટલે કે પ્રવૃત્તિમુક્ત શૃદ્ધરથને લગતું યોગશાસ્ત્ર જોઈતું હતું અને હેમાચાર્યનું 'યોગશાસ્ત્ર' જોયા પછી એમ લાગે જ છે કે, તેમણે શૃદ્ધરથનું યોગ શાસ્ત્ર આપવાની કુમારપાલની માગણી અક્ષરશઃ પૂરી પાડી છે આપણે પછીથી જોઈશું તેમ કુમારપાલ ૫૦ વર્ષની વયે ગુજરાતની ગાદી ઉપર આવ્યો હતો, અને વીસ વર્ષથી માંડીને ત્યારસુધીનો બધો સમય તેણે છપી રીતે દૂર દૂર ભ્રમણામાં ગાળ્યો હતો તે દરમિયાન મુખ્યત્વે તેણે કેદારનાથ જેવાં તીર્થોની યાત્રા વારંવાર કર્યાં કરી હતી તેવી મુરકેન રિચિત્રમાં, કે જુદા જુદા સંતોના સદ્ગુણથી તેનામાં યોગોપાસના કે નિગતિની ઝખના જાણી હોય તો નવાઈ નહિ પરંતુ જનના પાછલા ભાગમાં જ્યારે બધું બદલાઈ ગયું, અને તેને બાગે લગભગ મોટા ભાગના દિ. દુસ્તાન જેટલું વિશાળ સામ્રાજ્ય વહન કરવાનું આવ્યું, ત્યારે પણ હેમાચાર્ય જેવા યોગીનું સંસર્ગમાં તેની જૂની યોગબાંધનની શક્તિ જાગૃત થઈ હોય, એમ બનવાનો પૂરો સંભાવ છે.

હેમાચાર્યજીએ પણ અનુભવી અને કુશળ યુરુની પેઠે કુમાર-
પાનની સ્થિતિ લક્ષમાં રાખી, તેને જોઈએ તેનું જ યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથી
આપ્યું છે. યતિધર્મને તો શરૂઆતમાં તેમણે પચીસેક જેટલા શ્લોકોમાં
જ (૧,૧૯-૪૬) પતરી દઈ, પછી શૃંગસ્થધર્મને જ વિસ્તાર્યો છે.
અતઃપત, તે શૃંગસ્થધર્મમાં તેમણે નવું કંથુ બનાવ્યું છે, એમ નથી
'ઉપાસકદશાસત્ર' વગેરે જૈન અગ્રથોમાં વર્ણવેલ અલ્પનત, યુથુનન
અને શિદ્ધાનતરૂપી ઉપાસકધર્મ જ તેમણે તેમાં પૂરેપૂરો સમાવેશ
તેમની પોતાની નવીનતા હોય, તો તે એ છે કે, એ ઉપાસકધર્મને
પીઠિધારે લઈ, તેની ઉપર તેમણે ધ્યાન, સમાધિ વગેરે અન્ય યોગ
ગોની ધમારત ખડી કરીને, આખી યોગસાધનાને સળંગ ક્રમરૂપે નિરૂપી
છે. એવું વાસ્તવિક એવું બન્યું છે કે, જૈન ઉપાસકધર્મ યોગના
શરૂઆતના યમ-નિયમ વગેરે અંગોને રચાને ગોઠવાઈ ગયો છે, અને
તેની જ શ્રુતિકા ઉપર તેમ જ તેના પગીના ભાગ રૂપે બાકીનો ધ્યાન
યોગ ગોઠનાઈ જઈ, આખી યોગસાધના સંપૂર્ણ બની છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના અન્ય શાસ્ત્રીયગ્રંથોની બાબતમાં પણ તેમના
સમયમાં જ તેમના ઉપર સારી પેઠે આકેશો મરવામાં આવ્યા હતા
કે, આમાં તમારું નવું શું છે ? હેમચંદ્રાચાર્યે એ ટીકાનો જવાબ
પોતાના 'બ્રમાણુમીર્માસ' ગ્રંથની શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે આપ્યો છે
'પાણિનિ, પિંગળ, શ્લોક, અક્ષપાદ વગેરે આચાર્યોએ પોતાના સૂત્રો
લખ્યા, ત્યાં પહેલાં તે નિયમના બીજા સૂત્રો હતા જ તો પછી
તેમને પણ તમે શા માટે તે તે ગ્રંથના કર્તા કહો છો ? નસ્ટસ્થિતિ
જ એવી છે કે, આ બધી નિઘાઓ અનાદિ છે. પરંતુ તેમનો સંક્ષેપ
કરવામાં આવે કે નિસ્તાર કરવામાં આવે, એની અપેક્ષાએ તે નવી
નવી થાય છે, અને તે તે લોકોને તેમના મર્તા કહેવામાં આવે છે.'
જગતમાં વાસ્તવિક એવું નવું કેટલું અને શું હોય છે ? જે હોય તેનો
નિસ્તાર કરવો કે તેને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિમિદુષ્ટી ગોઠવવું કે ચર્ચવું એમાં
જ લેખકની નવીનતા કે મૌનિકતા રહેતી હોય છે. 'યોગશાસ્ત્ર' ની

ખાતમા પણ આ જ વસ્તુ લાગુ પડે છે તેમા નવીન જ શોધવા
જઈએ તો નથી. જે કાંઈ છે, તે જુદે જુદે ઠેકાણેથી એકત્રિત
કરેડું છે પરંતુ, જુદી જુદી સામગ્રીને વિશિષ્ટ દષ્ટિમિત્રથી રજૂ કર-
વામા કે એકત્રિત કરવામા જ લેખકની પ્રતિભા રહેતી છે

એ બધું તો કીડ રાગ હુકમ કરે તે પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની
શાસ્ત્રવ્યવસ્થા ગોઠવી આપે એના પડિતો તો દમેશાં સુનખ રહેનાના
પરંતુ, યોગશાસ્ત્રનો વિષય એવો વૈયમ્નિક અનુભવને લગતો છે, કે
ગમે તે માણસ તેનો ક્રમ ગમે તેમ ગોઠવી આપે, તેથી સાધકને શાંતિ
ન જ થાય એવો પ્રથમ સહેજે થાય કે, આ પ્રમાણે તમે જે સાધના
ગોઠવી આપી, તે મથાસોબ છે તેની સામિતી શું? એના જવાબમા જ
આચાર્યશ્રીએ કદાચ જણાવ્યું છે કે, 'શાસ્ત્રસમુદ્રમાથી, ગુરુને મોટે
સામર્થ્યમા અનુસાર, તથા સ્વાનુભવને લક્ષમા રાખીને આ શાસ્ત્ર મે
રચ્યું છે' એટલે કે, આ વ્યવસ્થાને પુરાણાં શાસ્ત્રોનો, પોતાના સમર્થ
ગુરુ દેવસૂત્રિના ઉપદેશનો, અને જાત-અનુભવનો ટેકો છે આ પ્રથમ મોર્ષ
પોર્ષાપડિતે પોતાના યજ્ઞમાનને ખુશ કરના કે તેની જીવનપ્રવૃત્તિને વાધે
ન આવે, બનકે ઉત્તેજન મળે એ ધરાદાથી રચી આપેલું મનસ્વી
શાસ્ત્ર નથી પરંતુ, તે બાબા અર્થમાં યોગશાસ્ત્ર છે, એવું મટેનાનો
આચાર્યશ્રીનો ધરાસો છે પરંતુ, એ બધું ચર્ચતા પહેલાં આપણે એ
અર્થના નિર્માણમા મરજીભૂત જે જે મુખ્ય પાત્રો — હેમચંદ્રાચાર્ય અને
કુમારપાન — તેમના વિશે વિગેર માહિતી મેળવીએ

૭

ગુજરાતનો પ્રતાપી રાગ સિદ્ધરાગ જ્યેષ્ઠિક વિક્રમ સવત ૧૧૮૮
(ઈ સ ૧૧૪૩)મા અપુત્ર મરી ગયો, ત્યારે તે પોતાની પાછળ
એક મોટું રામરાજ્ય મૂકતો ગયો. તે આમાન્ય ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર
ઉપરાંત ઉત્તરમાં અજમેરની પેલી પાગ રુધી વાયવ્યમા કચ્છ અને
રિંધ સુધી, ઈશાનમાં મેવા સુધી, પૂર્વમાં માનસ રુધી અને દિલ્હીમાં
(નિઝામ દેલાહામા આવેતા) મધ્યાણ સુધી વિસ્તરેલું હતું સિદ્ધરાગ

આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો પિતા કર્ણદેવ ગુજરી ગયો હતો. પરંતુ વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ થી ૧૧૬૯ સુધીના ૧૯ વર્ષના ગાળામાં તેણે માવજા છત્યુ, રાક્ષસેનો ગગન કહેવાતા બાજરા બૂને (બર્મગને) નમાયો; સૌરાષ્ટ્રના રાગને દરાવ્યો તથા કેદ પકડ્યો; ત્રિધુગજને ઉખાડી નાખ્યો, તથા કલ્યાણના પરમદીને દખાવી દીધો. પરંતુ, ગુજરાતમાં તેની કીર્તિ પ્રમળ પિણેતા તરીકે જ નથી સચરાઈ ગઈ તેણે પોતાના જમાનામાં સ્થાપત્ય અને સાહિત્યનો જે ઉત્કર્ષ આપ્યો, તથા પોતાની પ્રમળ ઇચ્છાથી ગુજરાતને અન્ય પ્રાંતો જેટલું જ સાહિત્ય અને સ્થાપત્યની બાબતમાં મશહૂર કરી દીધું, એ જ આપારે તો તેના નામ આથે ચિરસ્મરણીય થયું છે. 'પ્રમથચિતામણિમા' દાહલા એક શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે,

મહાજ્યા મહાયાત્રા મહામ્બાન મહાસર ।

મલ્લત મિદ્ધરાજેન ત્રિવત તન્ન વેનચિન્ ।।

‘મિદ્ધરાજે જે મહાવય બધાવ્યા છે, જે મહાયાત્રા કરી છે, તથા જે મહાસ્થાન અને મહામરોવર નિર્મા છે, તે ખીન કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી’ આમાંનું ‘મહાલય’ તે તો સરસ્વતી નદીના નિારા ઉપરનો સુપ્રસિદ્ધ દુર્ગમહાવય કે દુર્ગમાળ છે સિદ્ધરાજે ત્યાં આગળ જ મહાવીરનું પશુ એક સ્થાનક બધાવી, પોતાની પ્રગ્નના તમામ પથો પ્રત્યેનો પોતાનો આદરભાવ વ્યક્ત કર્યો છે ‘મહાયાત્રા’ તે તો સિદ્ધરાજે પગે ચાલીને કરેલી સોમનાથની યાત્રા છે ત્યાં આગળ જ તેને શિવજીએ કહ્યું કે, તું અપુત્ર મરી જઈશ, અને તારી પત્ની તારા કામના દીકરા ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર કુમારપાલ ગાદીએ આનશે, એવું હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે સોમનાથથી પાછા ફરતા તે ગિરનારની યાત્રાએ પશુ ગયો હતો, અને ત્યાં નેમિનાથના મંદિરમાં જઈ પૂજા કરી હતી ‘મહા-સરોવર’ તે પાશુવનું સદસનિગ તળાવ તે સરોવરની આજુબાજુ તેણે સત્રશાળાઓ બાંધી હતી, અને તે વિદ્યાર્થીઓથી બેભરાયેલી રહેતી. તેની નજીક જ તેણે જુદી જુદી વિદ્યાઓના આચાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓ

માટે વિદ્યામઠો બાધ્યા હતા આ દાનશાળાઓ જ ઉપરના શ્લોકોમાં જણાવેલ 'મહાસ્થાન' હશે એવી ધારના કરવામાં આવે છે

કુમારપાલ ૨૦ વર્ષનો હતો ત્યારથી પાટણ છોડીને નાસી છુટ્યો હતો સિદ્ધરાજના તેના પ્રત્યેના અણગમના ઘણા કારણ બતાવવામાં આવે છે પણ તેનું મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે, વાસ્તવિક રીતે કુમારપાલ જ ગાદીનો સાચો વારસ હતો જીમદેવને હેમરાજ અને કણ્વે એ બે પુત્રો હતા તેમાં હેમરાજ મોટો હતો, એટલે તેને જ ગાદી મળવી જોઈએ પરંતુ તે ધાર્મિક વૃત્તિનો હોવાથી તેણે પોતાની રાજપુત્રીથી ગાદી કણ્વેને સોંપાવી હેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ પિતાની સારવારમાં રહ્યો કણ્વે જ્યારે ગાદી જયસિંહને આપી, ત્યારે તેણે દેવપ્રસાદ સાથે માયાળુ વર્તન રાખનારું સૂચ્યું હતું કારણકે, ખરેખર ગાદીપતિ તો તે જ હતો દેવપ્રસાદ પોતાના પુત્ર ત્રિજીવનપાલને જયસિંહની સલાહમાં મૂકીને કણ્વેની સાથે જ સરસ્વતી નદીને કિનારે મરણ પામ્યો કુમારપાલ એ ત્રિજીવનપાલનો પુત્ર હતો તેના આપદાદા એએ રાજગાદીનો હક રાજપુત્રીથી જના દાવેલો હતો, પરંતુ તેથી કુમારપાલનો હક હૂલ થયો ગણાય નહીં અને તે કારણે જ એ બે વચ્ચે વૈમનસ્ય જગ્યું હોવું જોઈએ

કુમારપાલે ૩૦ વર્ષ હિંદુસ્તાનના અન્ય ભાગોમાં રખડવામાં ગાળ્યા એક વાર એ પ્રમાણે ફરતા ફરતા ઉજ્જવનના મોચીની દુકાને જયસિંહના મરણની ખબર તેને મળી એટલે લાગ્યો જ તે અણહિલ પુર પાછો આવ્યો, અને પોતાના બહેનીની મદદથી રાજગાદીએ આવ્યો

કુમારપાલ જ્યારે નાસતો ફરતો હતો ત્યારે તેને ઘણા લોકોએ મદદ કરી હતી 'પ્રાચીન ગ્રંથમંડળ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે ખજા તમા તે એક વાર છૂપી રીતે આવેલો, ત્યારે હેમચંદ્રાચાર્યે ખજાતના ઉદ્ધવન મંત્રીની સામે તેનું ભવિષ્ય બાપ્ત્યું હતું કે, વિ. સં. ૧૧૮૬ ના કાર્તિક વદી બીજને દિવસે આ માણસ અણહિલપુરનો ગજ મશે આ પછી હેમચંદ્રે તેને ઘણી વાર વિવિધ મુશ્કેલીઓમાંથી બચાવ્યો

હતો. ઉદયન મંત્રીએ રાજની ખીકથી તેને કાંઈ સીધી મદદ નહિ કરી હોય, એમ જનતા જોગ છે.

‘ પ્રજાધર્મિતામણિ ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુમારપાલ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ૫૦ વર્ષનો હતો. એટલે તેનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૬માં થયો હોવો જોઈએ. તેનો રાજ્યકાળ વિ. સં. ૧૧૬૯ થી ૧૨૩૦ સુધીનો એટલે કે ઈ. સ. ૧૧૪૩ થી ૧૧૭૪ સુધીનો છે. કુમારપાલના અમલના શરૂઆતનાં વર્ષો તો બહુ ગરબડિયાં ગયાં. પરંતુ, તે પોતે પ્રથમના નાસબાગના દિવસોમાં બહુ ફરેલો તેમજ ધડાયેલો હોવાથી, ટૂંક સમયમાં જ બધી મુશ્કેલીઓને વટાવી ગયો. એટલું જ નહીં પણ તેના વખતમાં ગુજરાતનું સામ્રાજ્ય સૌથી છેવટની કક્ષાએ પહોંચ્યું. તેણે દિલ્હી, કાશી અને કાંકળના રાજ્યોને હરાવ્યા. તેથી ગુર્જર સામ્રાજ્ય દક્ષિણમાં કાંચી સુધી પહોંચ્યું, અને ઉત્તરમાં દિલ્હી સુધી. દિલ્હીનો રાજા વિશલદેવ તેનો ખંડિયો હતો. પૂર્વમાં માલવા અને મેવાડ તેના તાબામાં હતાં. તેમજ હેમચંદ્રાચાર્યે ‘ પ્રાકૃત દ્વાપ્રય કાવ્ય ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેની હકૂમત તે તરફ ગૌડ દેશ સુધી પહોંચી હતી. પશ્ચિમમાં સિંધ તેના તાબામાં હતું જ. એટલે કુમારપાલ આખા ભારતવર્ષનો સમ્રાટ બન્યો હતો, એમ એક રીતે કહી શકાય.

પોતાના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષો આમ ત્રિવિધમાં ગાળ્યા બાદ, બૌદ્ધ સમ્રાટ અશોકની પેઠે જ કુમારપાલને પણ દિંસા તરફ આજુ-ગમો પેદા થયો. એમ થવામાં મુખ્ય કારણભૂત તો હેમાચાર્ય સાથેનો તેનો વધતો જતો પરિચય જ હતો. પરંતુ, પોતાની શરૂઆતની મુસાફરીઓમાં તે કાંઈ જ શીખ્યો નહીં હોય એમ ન કહેવાય. કુમારપાલ અને હેમાચાર્યના સમકાલીન, એટલું જ નહીં પણ કુમારપાલના અંગત મિત્ર સિદ્ધપાલને ત્યાં રહીને જ ‘ કુમારપાલપ્રતિજ્ઞા ’ ગ્રંથ લખનાર મોમપ્રજાચાર્ય જણાવે છે કે, ‘ ત્રિવિધમાંથી પરવાર્યા બાદ કુમારપાલમાં ધર્મજિજ્ઞાસા લેખી થઈ. તેને લાગ્યું કે, આજ સુધીની

બંધી મુરકેલીઓ દૂર થઈને, અત્યારે જે બધું મને પ્રાપ્ત થયું છે, તે પૂર્વજીવને બંધે જ બન્યું હોય જોઈએ તો આ જન્મમા પણ મારે એવું કંઈ કરવું જોઈએ, કે જેથી મારો આનંદો જન્મ પણ સફળ થાય મનુષ્યના મનના બલ અવડુ છે તેને સફળ તેમજ સાર્થક કરવાનો રસ્તો શો ? આ પ્રશ્ન તેણે ધણા પડિતોને પૂછ્યો બધા પડિતો દ્વિસાપ્રધાન યત્નો કરો એમ જ કહેતા હતા. પરંતુ તેને લાગ્યું કે આ પ્રમાણે દૂરતાપૂર્વક પચ્ચેદ્રિય હોવાનો વધ મરીને થયો કરતા, તેમા ધાર્મિકતા કે પુરુષાર્થપણ શું છે ? આ તે તેના પ્રધાન રાજ્યમંદેવે તેને આ બાબતમાં હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપદેશ લેવાનું સૂચન્યું.

આપણે અગાઉ જોઈ આ વા છીએ કે, કુમારપાતને આ પહેલાં પણ હેમચંદ્રાચાર્યની મુલાકાત થઈ હતી તેમજ તેમણે તેને કેટલીક વાર બચાવ્યો પણ હતો પરંતુ તેમના પ્રયત્ને ગમે તેટલી કૃતચત્તાની લાગગી હોવા છતાં આના અંતિમ પ્રશ્નોની બાબતમા પણ તે મદદ ગાર થઈ પડશે, એવું તેને લાગ્યું નહીં હોય તેથી તેને વાઝલદેવની સૂચનાની જરૂર પડી પરંતુ પત્ની જ્યારે હેમચંદ્રાચાર્યનો તેને સાચો પરિચય થયો ત્યારે તેણે તરત / પોતાની જાતને તેમના શબ્દોમા સોપી

હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશ અનુસાર પોતાનું જીવન ધકડાવું એક વાગ રાગ ચી બાદ, તેની અસર તેના રાજ્યસીલમા પણ થાય એ સમજી શકાય તેવું છે કુમારપાલે મમોમા અને બીજા ધર્મદ્વિયાઓમા પશુપદ બધા કરવાની ‘અમારિધોષણ’ પ્રવર્ત્તાની શ્રાયાનો રિવાજ પણ મધ્ય કરાવો તથા મદ્ય છૂનકી. તેમજ પશુપદીઓની સાથે મારીની રમતોની પણ મધ્ય કરી ઉપરાંત ત્યાર સુધી અપ્રત્ય મરી જનારાની મધ્ય મિલકત રાજ્યે લઈ લેતા હતા તે રિવાજ પણ તેણે નિધનાઓનો શકાત અને તેમની અસહાયતાને લક્ષમા લઈ બંધ કર્યો.

ચિદ્ધરાજની પેઠે કુમારપાલે પણ ઘણા મદિરો બધાન્યા તેમજ સમરાન્યા તેણે સોમેશ્વર અને કેદારનાથના મદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને સ્વપ્નમાં આવેલા શભુની આજ્ઞાથી અણહિલપુરમાં જ કુમાર પાલેશ્વરનું મદિર બધાવ્યું સિદ્ધરાજને જ પગને, તેમજ પોતાના જૈન ગુરુની અસરથી તેણે અણહિલપુરમાં તેમજ દેવપત્તનમાં પાર્શ્વનાથનાં પણ મદિર બધાયાં પરંતુ કુમારપાલ છેક સુધી જૈન જ રહ્યો હતો એ બાબત વિશે આપણે પગીથી યથાસ્થાને ચર્ચા કરીશું તેનો રાજ પુરોહિત સર્વદેવ વિષ્ણુઅમત હતો, તથા મનુસ્મૃતિમાં પારગત મનાતો હતો. વિ. ૨૦ ૧૨૩૦ના શરૂઆતના ભાગમાં કુમારપાલના મૃત્યુ બાદ તેની રાખ લઈને તે જ પ્રયાગ ગયો હતો.

હેમચંદ્રાચાર્ય કુમારપાલના ધર્મગુરુ જ હતા એમ નહોતું, તે તેના ગજગુરુ પણ હતા કુમારપાલને પુત્ર નહોતો તેથી પોતાની પાછળ ગદી કેને આપવી, તે બાબત તેણે હેમચંદ્રાચાર્યની સલાહ લીધી હતી હેમચંદ્રાચાર્યનો વિચાર કુમારપાલની દીકરીનો પુત્ર પ્રતાપમંદન ગાદીએ આવે એમ હતો પરંતુ આભડ વજેરે શેઠોનો વિચાર રાજગાદી પિતૃનશમાં જ રહેવી જોઈએ એવો હતો કુમારપાલનો બનીને અજયપાલ, કુમારપાલ તેમજ હેમાચાર્યના મન વિપર સાગી જાપ પાડી શક્યો નહોતો હેમાચાર્યને એવો ડર હતો કે તે જો ગાદીએ આવશે, તો કુમારપાલે સ્થાપેલી બની ધાર્મિક વ્યવસ્થા ધૂળ મળી જશે પરંતુ હેમાચાર્યના શિષ્ય બાલચંદ્રે પોતાના મિત્ર અજય પાલનો પક્ષ લઈ, તેને આ મધી મત્રણાની ખમર આપી દીધી અને અતે હેમાચાર્યના મૃત્યુ માદ ડર દિનમે, અજયપાલે આપેના ઝેરથી કુમારપાલના પ્રાણ ગયા.

૩

અત્યાર સુધી આપણે 'યોગગણના લેખ' હેમચંદ્રાચાર્યના સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ જોઈ આ મા નાના નાના અદર અદર લખના રાજ્યોને બ લે ગુજરાત પહેલી વાર એ મેળા સામ્રાજ્યનું

કેંદ્ર બન્યું હતું. તેની રાજધાની અણહિલપુર વેપારીઓ, સોદાગરો, મુસાફરો, તેમજ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોનું મુખ્ય ધામ બની ગયું હતું. જ્યસિંહના વખતથી જ, ગુજરાત, તેનો રાજ્ય, અને તેની રાજધાની એ ત્રણની સર્વશ્રેષ્ઠતાને કબૂલ ન રાખતી એ વાગ્યુદ્ધ કે શસ્ત્રયુદ્ધથી જ પતતી સકાય એવો મુદ્દો ગણાવા લાગ્યો હતો. 'ગુજરાત વિવેક અથવા વિદ્યામાં બૃહસ્પતિ છે; તેનો રાજ્ય સિદ્ધચક્રવર્તી છે; અને તેનું અણહિલપુરપત્તન એ નરસમુદ્રરૂપ છે' — એ ત્રણ બાબતો જોને કબૂલ ન હોય, તે સામે આવી જાય — એવો ત્યાંના લોકોનો બહારના બધાને પકકાર હતો : 'ગૂર્જરવાયા વિવેકવૃહસ્પતિત્વ, નૃપસ્ય સિદ્ધચક્રિત્વ, પત્તનસ્ય ચ નરસમુદ્રત્વમસહન્ વિવદતે ।'

વનરાજે વિ. સં. ૮૦૨માં અણહિલપુરને ગુજરાતની રાજધાની બનાવ્યું, ત્યારથી તેનો ઇતિહાસ ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સમૃદ્ધિ, આબાદી અને ગૌરવનો જ રહ્યો છે. વિ. સં. ૧૧૯૬ના દાહોદના શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે, 'તે નગરનાં દેવાલયો એટલાં ગગનચૂંબી તેમજ અસંખ્ય હતાં, કે સૂર્યનો રથ તેમાં અટવાઈ જતો.' હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના 'પ્રાકૃત દ્વાયત્રય કાવ્ય'માં જણાવ્યું છે કે, 'હનુમાન આખી લંકા ખૂંદી આગ્યાં પણ યાક્યા નહોતા; પરંતુ તે અણહિલપુરના એક છંદાથી ખીન્ન છે. સુધી ચાલી જુએ, તો તેમને ખખર પડે !' એ શબ્દોનો વિદ્યાન્યાસંગ તો એટલો સુપ્રસિદ્ધ હતો કે, લોકો એમ જ માનતા કે સહસ્રલિંગની આજુમાજુનાં વિદ્યાપીઠોમાં 'મૂળાને મુક્તિ આપે તોપણ તે એક ક્ષણમાં પટ્ટદર્શન જોલવા લાગી જાય !'

અણહિલપુરના લોકો સમૃદ્ધ અને સુખી હતા, એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી. પરંતુ તે કેટલી કેટલી જાતના હતા, તે તેમાં રહેતા '૯૬ સંપ્રદાયો'ની સંખ્યા ઉપરથી જણાય છે. લોકોની નીતિ વિશે કહેતા હેમચંદ્રાચાર્ય એ નગરને 'ધર્માગાર' અથવા ધર્મપુરીની જ ઉપમા આપે છે. પ્રસિદ્ધ મુસાફર અલ-હક્રસી જણાવે છે કે 'હિંદુઓમાં સામાન્ય રીતે ન્યાયવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. મુસલમાન સોદાગરો મોટી

સંખ્યામાં વેપાર અર્થે અહીં આવે છે. રાજ્ય તેમજ તેના અમલદારો તેમનો સારો સત્કાર કરે છે, અને તેમને પૂરતું સંરક્ષણ અને સહી-સહામતી આપે છે. હિંદુઓનું સૌજન્ય, વફાદારી અને પ્રમાણિકતા સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમની પ્રમાણિકતાનો એક દાખલો આપું. કોઈ લેણદારને પોતાના પૈસા પાછા લેવાની ઇતિજારી હોય, તો તે દેણદારની આલુઆલુ એક ફૂંડાણું દોરે છે. એટલે જ્યાં સુધી તેને સંતોષ ન થાય કે તેના પૈસા પાછા ન વળી રહે, ત્યાં સુધી પૈસો દેણદાર તે ફૂંડાણામાંથી ખસતો જ નથી. અહીંના લોકો ધાન અને શાક ખાય છે, તે પશુવધ કદી કરતા નથી. તેમને ઘેર પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ હોય છે. ઘેર મરી ગયા બાદ લોકો તેને દાટે છે. તથા તે વૃદ્ધ થવાથી બેકામ થઈ જાય, ત્યારે પણ તેને પાળેપોષે છે.’

હેમચંદ્રે તો અજુહિલપુરને ‘શૌર્યમાં પ્રથમ, શાસ્ત્રમાં પ્રથમ, ઇંદ્રિયનિગ્રહમાં પ્રથમ, સમાધિમાં પ્રથમ, સ્વયમ્માં પ્રથમ, પરદર્શનમાં પ્રથમ અને યજ્ઞોમાં પણ પ્રથમ’ કહ્યું છે.

ભીમદેવના વખતથી જ (વિ. સં. ૧૦૭૭-૮ થી વિ. સં. ૧૧૨૦ = ઈ. સ. ૧૦૨૧-૧૦૬૪) અજુહિલપુર વિદ્યાઓ અને વિદ્વાનોનું મથક બનવા લાગ્યું હતું. ધારા અને અજુહિલપુર વચ્ચે રણચુકની જ સરસાઈ નહોતી ચાલતી; પરંતુ વાગ્યુકની પણ તેટલી જ સરસાઈ ચાલતી. અજુહિલપુરવાસીઓનો સર્વધર્મસમભાવ તો અત્યારે પણ આપણને નવાઈ પમાડે તેવો છે. ભીમદેવનો પુરોહિત સોમેશ્વર બ્રાહ્મણધર્મી હોવા છતાં તેણે, સુવિદિત જોતોને અજુહિલપુરમાં રહેવાની છૂટ અપાવી. શેવસંપ્રદાયીઓનો આચાર્ય જ્ઞાનદેવ જ્યારે રાજ્યને મળવા આવ્યો, ત્યારે તેને આ વાતની ખબર આપવામાં આવી. ત્યારે તેણે ખુશી થઈને કહ્યું, ‘જ્યાં સંતપુરુષોને સન્માન આપવું એ જ રાજ્યનો ધર્મ છે. શિવ એ જ જિન છે. બેદ ઉપર ભાર મૂકવો એ મિથ્યા-મતિનું લક્ષણ છે. માટે સુવહિત જોતોને શિવમંદિર ત્રિપુરુષની માલકાની જમીન આપો; અને તેમને કોઈ તરફથી ડબલ ન થાય તેની હું તપાસ

રાખીશ.' એ જ સુવિદિત જૈનોમાંના બુદ્ધિસાગરે ૮૦૦૦ શ્લોકોનું એક વ્યાકરણ લખ્યું હતું, અને જિનેશ્વરે તર્કશાસ્ત્ર ઉપર એક ગ્રંથ લખ્યો હતો.

અણ્ણદિસપુરના એક વખતના મોટા વિદ્વાન શાન્તિસુરિ હતા. તેમણે બોજના દરબારમાંથી ધનપાસે મોકલેલા ધર્મને વાદવિવાદમાં દરાવ્યો હતો. તે 'વાદિચ્છી' હતા તેમજ 'કવીન્દ્ર' પણ હતા. ધનપાસની વિનંતિથી અને જીમદેવની રજાથી તે ધારામાં ગુજરે દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા; અને ત્યાં બોળે, તેમને, જેટલા વાદીઓને હરાવે તેટલા વાદી દીઠ એક સાખ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું. તે પ્રમાણે તેમણે ૮૪ વાદીઓને હરાવ્યા હતા; અને બોજ પાસે 'વાદિવેતાલ' નો ઇલકાળ મેળવ્યો હતો. બોળે આપેલા રૂપિયા તેમણે મંદિરો બંધાવવામાં વાપરી નાખ્યા હતા. 'સન્મતિતર્ક' ગ્રંથ ઉપરની મોટા દીકાના કર્તા અભયદેવસુરિ શાન્તિસુરિના આચાર્ય હતા. શાન્તિસુરિ જોદ્ધ તર્કશાસ્ત્ર પણ શીખવતા હતા, અને તે જમાનામાં તે બહુ કામ્ય મનાતું હતું. દ્રાવિડ દેશમાંથી પણ એક વાદી વાદવિવાદ કરવા અણ્ણદિસપુર આવ્યો હતો. તેને પણ શાન્તિસુરિએ હરાવ્યો હતો. શાન્તિસુરિએ ઉત્તરાખ્યધન સુત્ર ઉપર દીકા લખી છે. જીમદેવ પછી કણ્ણના રાજ્ય દરમ્યાન કારમીરી કવિ બિન્દુલુ. અણ્ણદિસપુરમાં આવ્યો હતો. તેણે કણ્ણદેવ અને સિદ્ધરાજની માતા મીનસદેવીની પ્રેમકથાનું વસ્તુ લઈ 'કણ્ણસુદરી' નાટિકા લખી છે. કણ્ણદેવ ત્રિપ્લુભક્ત હતા. જૈન અંગ ગ્રંથોમાંથી નવ અંગોની દીકા લખનારા 'નવાંગીરીકાકાર' અભયદેવ-સુરિની પ્રવૃત્તિ કણ્ણના રાજકાળના મધ્યઆગ સુધી વ્યાપેલી હતી. આ અભયદેવ અને ઉપર જણાવેલા શાન્તિસુરિના ગુરુ અભયદેવ એ બે જુદી વ્યક્તિઓ છે.

કણ્ણદેવ પછી સિદ્ધરાજના વખતમાં તો અણ્ણદિસપુરનું વિદ્યાના મથક તરીકેનું મહત્ત્વ ઘાટું જ વધી ગયું. સિદ્ધરાજ પોતે પણ વિદ્વાન હતા. તેના રાજદરબારમાં દિગ્ગજર કુબુદ્ધ્યંદ્ર અને શ્વેનાંબર દેવસુરિ

વન્એ વિવાદ થયો હતો સામ્યશાસ્ત્રી વાદિસિંહે આવીને અણહિલપુરમાં પડકાર કર્યો, ત્યારે જ્યસિંહે પોતાના નગરનું નામ ન જમ માટે તેનો પડકાર ઝીનવા ગોવિંદાચાર્યને વિનંતિ કરી તેમણે પોતાના શિષ્ય વીરાચાર્યને મોકલ્યો તેણે વાદિસિંહનો પરાજય કર્યો એ જ વીરાચાર્યે 'કમલકીર્તિ' નામના દિગંજર તાકિંકને હરાવ્યો હતો પરંતુ સિંહરાજ તેમ જ કુમારપાલના વખત સુધી પ્રખર વિદ્વાન તરીકે પોતાની મુખ્યાનિ ફેલાવનાર તો દેવસૂરિ જ હતા તે મુનિયદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા અને મુનિયદ્રસૂરિ ઉપર જણાવેના ગાતિસૂરિના શિષ્ય હતા દેવસૂરિના લખેના 'પ્રમાણુનવતત્વાલોક' અને સ્વાદ્વાદરનામ્' ગ્રંથો જોવાથી જણાય છે કે ભાગવત સપ્રધાથી દેવમોધે, હેમચંદ્ર પોતે અને યશસ્વદ્ર તથા યશોનિજયે તેમની મ્દેરી પ્રશસા વાસ્તવિક છે તેમણે દિગંજર કુમુદ્યદ્રને હરાવ્યો, એ ગુજરાતના શ્વેતામ્દેશ માટે એક અગત્યની ખીના હતી કારણ કે હેમચંદ્રે જણાવ્યું છે તેમ, દેવ સૂરિએ કુમુદ્યદ્રને હરાવીને વાદની શરત પ્રમાણે તેને ગુજરાત બહાર મદયો ન હોત તો ગુજરાતમાં કેઈ શ્વેતાળજ જ ન રહ્યો હોત દેવ સૂરિ વિ. સં. ૧૧૪૩ (એટલે કે ઈ સ ૧૮૭)માં મદ્રાક્ષત (અત્યારના ખાનનપુર રાજ્યમાં આવેલા મદદર) ગામમાં જન્મ્યા હતા ભાગવત સપ્રધાની દેવમોધે અણહિલપુરમાં આવી પડકાર નાખ્યો, ત્યારે ૭ મહિના સુધી કેઈ તેનો જવાબ ન આપી સમ્યુ પત્રી દેવસૂરિએ આવીને તેનો મં ભા યો જ્યસિંહના રાજદરમાગના પડિતો વિષે મહેવાય છે કે, ખીજા ત્રીજો જ્યાં સુધી જ્યસિંહદેવની સભામાં આવ્યા નથી, ત્યાં સુધી જ નાકરણ, કાન્ય અને તમ્ની આવતમમાં તેમને મદ રહે છે જ્યસિંહના મહુમાન્ય મિત્ર શ્રીષાન વિશે તો એમ મહેવાય છે કે તે એક દિવસમાં એક મહાપ્રમથ રચી શકતો તે સુરદાસ હતો ગજુરતનમહોદધિ ના મ્તી પતિ વધ્માનસૂરિ અને 'વાચ્ચગલ મગ ના કર્તા વાચ્ચ' પણ જ્યસિંહના રાજ્યમાળમાં ચર્ચિત્ત ગયા

હેમચંદ્રાચાર્યને કેવા ત્રિદાન્યાસગી જન્માનામાં નામ કાઢવાનું હતું, તે ઉપરના દૂક જવા। ઉપરથી મ્તી સમજો

હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૫ (ઈ. સ. ૧૦૮૯) ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાની રાત્રે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચચ્ચ અને માતાનું નામ પાદિણી હતું. પાદિણી જૈન મતાનુયાયી હતી, અને ચચ્ચ માહેશ્વરી હતો. હેમચંદ્રાચાર્યનું નાનપણનું નામ ચાંગદેવ હતું. 'હેમચંદ્રાચાર્યના જ સમકક્ષીન સોમપ્રભસૂરિએ લખેલ 'કુમારપાલપ્રતિ-બોધ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે (પાન ૨૧) નાનપણથી જ ચાંગદેવને 'ધર્મ' સિવાય બીજી કોઈ બાબતમાં ચેત પડતું નહિ.' ચાંગદેવ પાંચેક વર્ષનો થયો તે અરસામાં જ (વિ. સં. ૧૧૫૦) 'દાણવૃત્તિ' અને 'શાંતિજિનકથા'ના લેખક દેવચંદ્રસૂરિ કરતાકરતા ધંધુકામાં આવ્યા. એક વખત તેમનું વ્યાખ્યાન પૂરું થયા બાદ ચાંગદેવ તેમની પાસે ગયો અને તેમની પાસે 'ભવસમુદ્ર તરવા માટે ચારિત્રતૌકા આપવાની' માગણી કરી. શુરુએ તેને તેના માબાપનું નામ પૂછ્યું. તે વ્યાખ્યાનમાં ચાંગદેવનો મામે નેમિ કે જે પણ ચાંગદેવની માતાની જેમ જૈન મતાનુયાયી હતો, તે હાજર હતો. તેણે દેવચંદ્રને બધી માહિતી આપી. શુરુએ નેમિને જણાવ્યું કે, આ ઊકરો વિલક્ષણ છે તથા જિગ્ઞાસુ છે; માટે જો તેનો પિતા રજા આપે, તો અમે તેને સાથે રાખીએ અને શાઆદિ જણાવીને પાવરધો કરીએ. પરંતુ તેના પિતાએ ના પાડી. છતાં ચાંગદેવ તો મામાની યોગથી દેવચંદ્રની સાથે જ ખંભાત આવ્યો આવ્યો અને ત્યાં તેને ખંભાતના મંત્રી ઉદયનના પુત્રો સાથે મૂકવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ તેના પિતા ચચ્ચને સમજાવવાના પ્રયત્નો થયા અને અંતે વિ. સં. ૧૧૫૪ (ઈ. સ. ૧૦૯૮)માં ચાંગદેવને દીક્ષા આપવામાં આવી. 'પ્રમથચિંતા-મણિ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચચ્ચે પોતે જ બધો દીક્ષાવિધિ જતે હાજર રહીને ઊજાવ્યો હતો. દીક્ષા આપ્યા પછી ચાંગદેવનું નામ સોમચંદ્ર પાડવામાં આવ્યું.

૧. ઉદયને ચચ્ચને ત્રણ લાખ (સિક્કા જેટલું) ધન આપવા જણાવ્યું; પણ ચચ્ચે તેને સિવનિર્માણ જેવું બધી સ્વીકારવા ના પાડી.

સોમચંદ્ર યોગ જ વખતમાં 'તક', લક્ષણ અને સાદિત્યમાં પાવરધો થઈ ગયો ' પરંતુ તેજાથી તેને સતોષ ન થયો તેથી તે ખભાતથી નીકળીને કારમીર જવા નીજ્યો કારમીર તે વખતે વિદ્યાનુ મુખ્ય ધામ ગણાતું હતું પરંતુ એમ મહેનાય છે કે, રસ્તામાં મધ્યરાત્રે તે ધ્યાનમાં બેઠો હતો, ત્યારે તેને ધ્યાની દેરીએ પ્રગ્ થઈને જણાવ્યું કે, 'તારે આટલા માટે દેહ કારમીર જવાની જરૂર નથી કારણ કે તને જોઈતું બધું અહીં જ મળી જશે ' એ બધું ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો નહીં કે, હેમચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસ માટે કારમીર જવાનો વિચાર હતો પરંતુ અતે તેમને શુજરાતમાં જ વિદ્યાપ્રાપ્તિની જમી સગવડ મળી ગઈ હશે, તેથી એટલે દૂર જવાની જરૂર રહી નહિ હોય 'સિદ્ધહેમ' વ્યાખ્યાન લખતી વખતે તેમણે કારમીરથી ખાસ માણસ મોડલીને વ્યાખ્યાન આપેલું મળ્યા હતા, અને મિલ્લણ જેવા કારમીરના પ્રિયો તથા 'હિસાહ' જેવા કારમીરના પ્રસિદ્ધ વેદાચાર્યોએ અણ્ણદિલ્લપુરમાં હતા, એ બધું ખ્યાલમાં રાખતા, હેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્યાભ્યાસને અને કારમીરને કાંઈ રીતે કાંઈ લેવાદેવા હતી એ સમજી સમય છે 'કુમારપાલ-અતિ બોધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, દીક્ષા લીધા પછી સોમચંદ્રે પોતાનો વખત ખોર તપસ્થામાં ગાળ્યો હતો, અને ત્યારબાદ યોગ વખતમાં જ તે આખો શાસ્ત્રસમુદ્ર ઓળંગી ગયા હતા તેમની શત્રુઆતની આ યોગ સાધના જ તેમની મધી શક્તિઓને નિકસાવવામાં તેમજ એકત્રિત કરવામાં કારણભૂત થઈ, એ તરત જ પછીની તેમની અવધ પ્રવૃત્તિથી કદપી શકાય છે તેમની છુદ્ધિની પ્રખ્યતા અને તેમના ચારિત્રની તેજસ્વિતા જોઈને, અતે, તેમના શ્રુ એ તેમને વિં સં ૧૧૬૮ (ઈ સ ૧૧૨૦)માં ૨૨ વર્ષની વયે સુરિપદે સ્થાપ્યા અને તેમના ગૌરવજીને કારણે તેમનું નામ માત્ર સોમચંદ્ર રાખવાને બલે હેમચંદ્ર રાખ્યું. તેમને સુરિપદે સ્થાપવાનો વિધિ નાગપુર (નગોર) મુખે થયો હતો

હેમચંદ્રાચાર્ય સુરિ થયા બાદ તેમની માતા પાદિણીએ પણ દીક્ષા લીધી હેમચંદ્ર અણ્ણદિલ્લપુરમાં ક્યારે આવ્યા તે નહીં કરી શકાતું

નથી 'પ્રમથયિંતામણિ' (પા. ૬૭)મા જન્માવ્યા પ્રમાણે હેમચંદ્ર
ને કુમુદ્યદ્રના વિવાદ પ્રસંગે હાજર હોય, તો તે વિ. સ. ૧૧૮૧
(ઈ સ. ૧૧૨૫)ના અરસામાં સિદ્ધરાજના દરબારમાં આવતા જતા
થયા હોવા જોઈએ 'કુમારપાવપ્રતિજ્ઞોધ'મા જન્માવ્યા પ્રમાણે અશ્વદિવ
પુરમાંથી નારી જતા પહેલાં કુમારપાવ સિદ્ધરાજને મળવા આવેલો,
તે વખતે તેણે હેમચંદ્રને રાજ પાસે સિદ્ધાસ. ઉપર ઝેડેલા જોયા હતા
એ વાત માની હોય, તો વિ. સ. ૧૧૮૬ (ઈ સ. ૧૧૧૩)ના
અરસામાં હેમચંદ્ર અશ્વદિવપુર આવી ગયા હોવા જોઈએ, અને રાજના
પ્રેમપાત્ર પણ જન્મા હોવા જોઈએ હેમચંદ્રની અને સિદ્ધરાજની સૌથી
પહેલી મુલાકાત આ પ્રમાણે વર્ણવાય છે

એક વખત હેમચંદ્ર ઠાઈ દુકાને જાયા હતા તે વખતે સિદ્ધરાજ
હાથીએ જોઈને ત્યાં થઈને જતો હતો તે વખતે રાજનો હાથી ઠાઈ
કારણથી પોતાની મેળે થોડો, કે હેમચંદ્રની તેજસ્વી મૂર્તિ જોઈને
રાજએ પોતે તેને થોભાવ્યો, પરંતુ તે વખતે હેમચંદ્રને રાજની સ્તુતિના
એક શ્લોક જોવાનો પ્રસંગ મળી ગયો * તે શ્લોકની રચનાથી ખુશ
થઈ રાજએ તેમને બપોર પછી પોતાને ત્યાં મળવા બોલાવ્યા

વળી, માળરા છતીને રાજ પાછો આવ્યો ત્યારે અધા સપ્રદાયના
આચાર્યો રાજને અભિનંદન કરવા આવ્યા હતા તે વખતે હેમચંદ્ર
આપ પછી હાજર હતા, અને તેમણે પોતાના શ્લોકથી રાજનું ધ્યાન
જેઞ્ઞ્ય હવું આ પ્રસંગ વિ. સ. ૧૧૬૧-૨ (ઈ સ. ૧૧૩૬)માં
જન્મ્યો હોવો જોઈએ આ દરમિયાન રાજએ અવન્તીમાં બોળવ્યાકરણ
જોયું હતું, અને તે ઉપરથી આજળ જન્માવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતનું જુદું

* તે શ્લોકનો બાવાર્થ આ પ્રમાણે છે "હે સિદ્ધરાજ ! તારા હસ્તી
રાજને નિરાકરણે આગળ વધવા દે, (દિશાઓનું રક્ષણ કરનારા) દિગ્ગને
તેથી ત્રાસ પામશે ખરા, પણ તેથી શો વાંધો છે ? કારણ કે આ પૃથ્વીનું
ધારણ તે જ કરેલું છે."

વ્યાકરણ, રચાવવાની ગાંઠ તેણે મનમાં વાળી હતી. એટલે રાજ્યએ હેમચંદ્રને એક નવીન, સહેલું તથા સંપૂર્ણ વ્યાકરણ રચવાનું જણાવ્યું. હેમાચાર્યે રાજ્યનું કહેવું ખુશીથી કબૂલ રાખ્યું; અને કાશ્મીર દેશથી તેમજ બીજેથી જૂના વ્યાકરણપ્રણેતા મંગાવી, તેમણે તે કામ સફળતાથી પૂરું કર્યું. 'બધા પંડિતોએ તે વ્યાકરણને સૌથી ઉત્તમ કહીને કબૂલ રાખ્યું; અને તેને પ્રમાણભૂત કરાવ્યું.' તેની અનેક નકલો તૈયાર કરાવીને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મોકલવામાં આવી. તથા અણ્ણહિલ-પુરમાં તે તે વ્યાકરણ જ લખાવવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, અને તેની વાર્ષિક પરીક્ષા લઈ, તેમાં પાસ થનારને પારિતોષિકો આપવાનું નક્કી થયું.

હેમચંદ્ર અને જયસિંહના સંબંધ વિષે ઘણા પ્રસંગો જુદા જુદા સમકાલીન તેમજ પછીના ગ્રંથોમાં નોંધાયા છે. આપણે અહીં, હેમાચાર્યના સર્વધર્મશ્રમભાવને લગતો એક પ્રસંગ ઉતારીએ. જયસિંહે એક વખત જુદા જુદા પંથોના આચાર્યોને બોલાવીને પૂછ્યું કે, 'ધર્મ, ધર્મ' અને અધિકારી એ બાબતોમાં સત્ય શું છે ?' તે વખતે દરેક આચાર્ય પોતપોતાના સંપ્રદાયનો મત જ વખાણવા લાગ્યો, અને બીજાનો મત નિંદવા લાગ્યો. આથી રાજ્યની મુશ્કેલી ઘટવાને બદલેવધી. તે વખતે હેમાચાર્યે તેને જવાબ આપતાં નીચેની વાત કહી સંભળાવી :

" એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિને બીજી સ્ત્રીના પ્રેમમાંથી મનતંત્ર વડે છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, તેને આખરો બનાવી દીધો. તે સ્ત્રીને પત્ની પોતાની જૂલ સમજાઈ, અને તે ઘણું પરતાવા લાગી. એક વખત તે પોતાના પતિને એક ઝાડ નીચે બેઠી બેઠી અરાવતી હતી અને આંસુ પાડતી હતી તેવામાં ઉપર ચર્ચને શિવ-પાર્વતી જતાં હતાં. પાર્વતીએ શિવને આ સ્ત્રીના રડવાનું કારણ પૂછતાં, શિવે બધું કહી સંભળાવ્યું તથા જણાવ્યું કે, ઝાડની છાયામાં પેઢી જડીબુટ્ટી બેઠેલી છે, તે જો તેના પતિને ખવરાવે, તે તે પાછો મનુષ્ય બની જાય. પેઢી સ્ત્રીએ તે વાત સાંભળી, પરંતુ તેને તે છોડ ક્યો તેની ખબર ન

હતી તેથી તેણે ઝાઝી બધા જોટવા ભાગની આસપાસ કુડાડ કરી લીધું અને તેની અદરના બધા છોડ એકે એકે ઉખાડીને તે આખાને ખચરાવરા માંડ્યા તેમ મરતાં કરતા તેની અણુ બહાર પેનો છોડ આખાના મોમા નોડે કે તરત તે મનુષ્ય ધર્મ ગયો તે જ પ્રમાણે આ બધા દર્શનોમા સ્વયં કર્યા છુપાયું છે, તે આપણે જાણતા નથી પરંતુ આ કનિયુગમા નધા દર્શનો પ્રત્યે યોગ્ય સદ્ભાવ રાખીએ, તો ક્યારેક આપણી અજ્ઞાનતામાં પણ સ્વયંનો લાભ આપણને જરૂર ધર્મ જાય "

બીજે એક પ્રસંગે દેમાચાર્યે^૧ રાજાને બધા દર્શનોમા સલાચારની જે સામાન્ય ભૂમિમા છે, તે તારની મતાવી હતી +

આપી બરી વાર્તાઓ અતિદાસિઃ ■ કે નહિ, તે વિશે આપણે કાંઈ નહીં કહી શકીએ નહિ પરંતુ તે બધી જોતા રાગ પ્રત્યેના હેમાચાર્યના ઉપદેશનું વનણ આપણને દેખાઈ આવે છે હેમચદ્રાચાર્યે^૨ જૈન અગ્રેમ તનાદને સર્વ દર્શન સમઢ ' ૨૫ માં પો છે અને એ અનેમન્તવાદની ભાનના અનુસાર હેમચદ્ર રાજાને સર્વધર્મસમભાવનો જ ઉપદેશ આપી શકે ધણા અર્વાચીન લેખકો હેમચદ્રના આ વલણની પાછળ ગુપ્ત રહેના લિન્ન જિન કાન્થનિક હેતુઓ જતાવે છે પરંતુ અતિદાસિ દષ્ટિએ તો આપણે એમણે જ મહી શકીએ કે, તે જમાનામા આવો સર્વધર્મસમભાવ સર્વત્ર વ્યાપેલો હતો સિદ્ધર જ પોતે દલકત હતો ખતા તેણે જૈન મદિરા બધા યા હતા, તેના દાખના આગળ ટાક્યા જે જૈન-શૈવનો લગ્નસબધ તો હેમચદ્રાચાર્યના માતપિતાના દાખલા ઉપરથી જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ

હવે આપણે કુમારપાનના હેમચદ્ર સાથેના સબધ ઉપર આર્થ એ કુમારપાત વીસ વર્ષની ઉંમરે સિદ્ધરાજથી ઝીંને નારી છુટયો હતો, તે વાત આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ ત્યાર પહેલાં તે સિદ્ધરાજને મળના પટ્ટણુમા આવ્યો હતો એવી હકીકત 'કુમારપાનપ્રનય

મા જિનમડને જણાવી છે દરબારમાં તેણે રાજા પાસે સિદ્ધાસન ઉપર બેઠેલા હેમચંદ્રને જોયા તે વખતે તેને લાગ્યું કે, જે મુનિને ગાળ પોતે આટલું માન આપે છે, તેના વધુ દર્શન આપણે કરવા લેઈએ તેથી તે હેમાચાર્યના વ્યાખ્યાનશ્રવણમાં તેમને મળવા ગયો અને મળ્યા બાદ સારામાં સારો સંવાચાર મ્યો, એમ તેમને પૂછ્યું હેમચંદ્રચાર્યે જણાવ્યું કે, “જીજ્ઞાની પત્નીને સગી બહેન જેવી ગણવી, એ સૌથી ઉત્તમ સંવાચાર છે આ વાત જો ઐતિહાસિક હોય તો તે વ. સ. ૧૧૬૬ (ઈ સ ૧૧૧૭) માં બની હોય આ પછી કુમારપાલની જીજ્ઞા મુનામત ખજાતમાં થઈ હતી તેનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ કર્યો છે

પરંતુ કુમારપાલનો હેમચંદ્રચાર્ય સાથેનો નિકટનો સબંધ તો વિ. સ. ૧૨૦૭ (ઈ સ ૧૧૫૧) પછી એટલે કે પોતાના ત્રિશ્વેશ્વરપ્રવાસ બાદ જ થયો, એ વસ્તુ આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ એ નિકટના સંવાસને પરિણામે જ કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમાં દિસા, જુગાર, મદ્ય વગેરેના નિષેધના નિયમો પ્રવર્તાયા સિદ્ધરાજની વિનંતીથી હેમચંદ્રે જેમ ‘સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ’ લખ્યું હતું, તેમ કુમારપાલના પોતાના ઉપયોગ માટે તેમણે યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગ સ્મૃતિ અને ત્રિશ્વેશ્વરનાકાપુરુષ ચરિત્ર રચ્યા હતા

પરંતુ આ જગાએ એક પ્રશ્ન ઊડી શકે તેમ છે કે, કુમારપાલે સાચે જ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો કે કેમ? તે જૈનધર્મના એક પ્રખ્યાત આચાર્યની અસર તળે આ યો હતો તેમજ તેમણે સૂચવેલા કેટલાક નીતિનિયમ પાળતો - પમાનતો હતો એ બાબતમાં તો શંકા નથી હેમચંદ્રચાર્ય ત્રિશ્વેશ્વરનાકાપુરુષ ચરિત્રમાં કુમારપાલ માટે ‘પરમાર્થ’ વિશેષણ પણ વાપરે છે કુમારપાલ હેમચંદ્રચાર્યને પોતાના ગ્રંથ માનતો હતો, તેમજ જૈન મંદિરો બંધાવી તેમાં પૂજન કરના જતો હતો, એ વાત પણ નિશ્ચય પરંતુ એ ઉપરથી એમ અભિપ્રેત થતું હોય, કે તેણે પોતાનો વડીલભાગન સૈવ ધર્મ છોડી દીધો હતો, અને પુરાણમાં

જાણાવેલ દેવ-દેવીની ઉપાસના કરવાનું બંધ ક્યું હતું, તો તેને ઐતિહાસિક પુરાવાઓનો ટેકો નથી. એટલું જ નહીં પણ સીધો વિરોધ છે. હેમચંદ્રાચાર્યના સંસ્કૃત દ્વાત્રયકાવ્યમાં જ યોગ્યું જણાવ્યું છે કે, તેનામાં શિવ પ્રત્યે પૂણું ભક્તિ હતી; તેમજ વિ. સં. ૧૨૨૯ (ઈ. સ. ૧૧૭૩)ના ભાવગુહસ્પતિના લેખમાં (એટલે કે કુમારપાલના રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષમાં) તેને 'માહેશ્વરનૃપામણી' એટલે કે માહેશ્વર રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. આ બીનાઓ ઉપરથી જણાય છે કે, તેણે પોતાના જીવનની રીતિ — નીતિ બદલી નાખી હતી, તેમજ યજ્ઞ-બલિદાન અર્થે પણ પશુવધ કરવાનું ઊડી દીધું હતું, પરંતુ તેથી તે પોતાના વડીલોના ઇષ્ટદેવ શિવનો ભક્ત મરી ગયો નહોતો.

આ વસ્તુ બીજા એક પ્રસંગ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. કુમાર-પાલને જ્યારે વિક્રમની પેઢે જગતમાં કાંઈક અપૂર્વ કરીને અમર થવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે હેમાચાર્યે તેને બે રસ્તા સૂચવ્યા : કાં તો આખી પૃથ્વીને રાજભંડારમાંથી ધન આપીને કરજમુક્ત કરી, પોતાનો સંવત સ્થાપવા; અથવા સોમનાથના મંદિરનો જીજોદાર કરવો. પહેલો રસ્તો અજમાવવા માટે તો પોતાની પાસે પુષ્કળ ધન જોઈએ. હેમાચાર્યના ગુરુને સોનું બનાવતાં આવડતું હતું. હેમાચાર્યે રાજના નામની સાથે જૈનધર્મનું નામ પણ અમર થાય એવી કામનામાં તથાઈ, પોતાના ગુરુને અણ્ણદિલપુર આવી રાજાને જોઈતું સોનું બનાવી આપવાનું કહ્યું. તેમના ગુરુ તો હેમાચાર્યની આ માગણી સાંભળી દિગ્મૂલ થઈ ગયા; અને રાજા વગેરેની સોજનમાં તેમજ તેમની મદદથી જૈનધર્મની ઉન્નતિ સાધવાની સાલસામાં તે ક્યાં આવીને જિભા રહ્યા છે, તે તેમને જણાવ્યું. આ વસ્તુ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનમાં પરિવર્તનકારી થઈ પડી. તેમને પોતાનું જીવન અને જીવનકાળ નવેમરથી તપાસી જોવાની જરૂર પડી. એ વાત જુદી છે. પરંતુ તે પછી તેમણે રાજાને અમર થવા માટે સોમનાથના મંદિરનો જીજોદાર કરવાનો રસ્તો કબૂલ રાખના સમજાવ્યો. જીજોદારનું કામ પૂરું થતાં રાજા જ્યારે સોમનાથની વિધિવત્ પૂજા કરવા ગયો, ત્યારે હેમચંદ્ર પણ ગાળી

સાથે ત્યાં ગયા હતા. આ દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, રાજ્યએ પોતાનો શૈવધર્મ છોડ્યો નહોતો; તેમજ હેમાચાર્યે પણ તેમ કરવાની તેને ફરજ પાડી નહોતી. જિલ્લું, પોતાના મૂળ સંપ્રદાયમાં જ રહેવાની આજ્ઞામાં હેમાચાર્યે આ રીતે તેને ઉત્તેજન પણ આપતા હતા.

સિદ્ધરાજ સાથેના હેમાચાર્યના પ્રસંગોની પેઠે કુમારપાલ સાથેના પણ કેટલાય પ્રસંગો સાહિત્યમાં નોંધાયા છે અને તેમાં તો અદ્ભુતતા અને ચમત્કારોનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. દિવ્યદ્રષ્ટિથી પરિશુભ જોઈ લઈ, રાજ્યને અગાઉથી જોતવી દેવાના, સંકલ્પજળથી રોગ મટાડવાના, એવા એવા ધણા પ્રસંગો વર્ણવવામાં આવે છે હેમચંદ્રાચાર્યના સમ-કાલીન લેખકના પુસ્તકમાં જ હેમાચાર્યના જન્મ પહેલાં તેમની માતાને આવેલ સ્વપ્નની કથા આપેલી છે. તે જોતાં તે વખતથી જ હેમાચાર્યને તીર્થે કર જેવા અદ્ભુત પુરુષ માનવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, એમ ચોખ્ખું દેખાય છે તેમનું સમગ્ર જીવન અને પ્રવૃત્તિ તપાસતાં તેમની અદ્ભુતતા વિષે આપણને છેક જ અચ્છા નથી થતી. પરંતુ, તે પ્રસંગોને વિશેષ મહત્ત્વ આપવાની પણ જરૂર નથી તેમણે જે પ્રથો પોતાની પાછળ મૂક્યા છે તે ઉપરથી જ તેમની તેજસ્વિતાની અને વિદ્વતાની આપણને પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થઈ જાય છે. આપણે તે મુદ્દા ઉપર જ હવે આવીએ.

૫

હેમચંદ્રાચાર્યની લેખનપ્રવૃત્તિ એટલી વિશાળ તેમજ વિવિધ છે કે તેમને ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ કહેવામાં આવે છે. અને તે મથાઓઅ જ છે તેમનો પહેલો તથા મુખ્ય ગ્રંથ ‘શમ્દાનુશાસન’ છે. તે ગ્રંથ જ તેમણે સૌથી પ્રથમ લખ્યો હતો, એમ તો નહીં હોય પરંતુ તે ગ્રંથ લખત પહેલાંની તેમની લેખનપ્રવૃત્તિની અત્યારે આપણને માહિતી નથી. વ્યાક્રમ્ય શાસ્ત્રનાં સામાન્ય રીતે પાંચ અંગો ગણાય છે : (૧) મૂલ; (૨) ગણપાઠ; (૩) ધાતુપાઠ; (૪) ઉણાદિ; અને (૫) લિંગાનુશાસન. ખીજા વ્યાકરણગ્રંથોની જાળમાં એમ બન્યું છે કે, આ પાંચ અંગો જુદ

જુદા લેખકોએ લખેલાં છે. પરંતુ, આ 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણની ખાખતમાં તો તે પાંચે અંગો હેમચંદ્રે જ લખ્યાં છે. તેથી તે વ્યાકરણ સંપૂર્ણ તેમજ એકધારું જન્યું છે. તેની ખીજ વિશેષતા એ છે કે, તે માત્ર સંસ્કૃત ભાષાનું જ વ્યાકરણ નથી. તેનાં કુલ ૪૬૮૫ સૂત્રોમાંથી ૧૧૧૯ સૂત્રો પ્રાકૃત ભાષાઓ માટે છે. તે સૂત્રો ઉપર તેમણે એક નાની અને એક મોટી એમ બે દીકાઓ પણ લખી છે, સિદ્ધરાજે 'સંપૂર્ણ' તેમજ 'સહેલું' વ્યાકરણ રચના માટે કરેલી માગણી આ વ્યાકરણથી હેમચંદ્રાચાર્યે અક્ષરશઃ પૂરી પાડી છે.

વ્યાકરણ તેમજ તેનાં અંગો પૂરાં કર્યા બાદ હેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત તેમજ દેશી શબ્દોના ઠાણ તૈયાર કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. પ્રથમ તેમણે નામમાલા રચી અને તેનું નામ 'અભિધાનચિંતામણિ' રાખ્યું. તેની દીકા પણ તેમણે પોતે લખી. 'અભિધાન-ચિંતામણિ-પરિશિષ્ટ' નામથી જાણીતાં પરિશિષ્ટો પણ તેમણે તેના દરેક કાંડને અંતે મૂક્યાં છે. એ આખા સંસ્કૃત ઠાણને પૂરો કરવા તેમણે 'અનેકાર્થ-સંગ્રહ' નામની પૂર્તિ લખી છે. તેની દીકા તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ લખી છે. હેમચંદ્રાચાર્યની કીર્તિ સંસ્કૃત ઠાણકાર તરીકે જામી હતી, તેમજ તેમનો અંધ પ્રમાણ્યૂત મૂનાવા લાગ્યો હતો. તે વસ્તુ, તેમના અંધમાંથી પડીની દીકાઓએ લીધેલાં અવતરણો ઉપરથી, તેમજ 'હેમચંદ્રચ રત્નવામરોચ્ય સનાતન' એ શ્લોક ઉપરથી જોઈ શકાય છે

જેમ તેમણે પ્રાકૃત ભાષાઓને લગતો અધ્યાય રચીને સંસ્કૃત વ્યાકરણને સંપૂર્ણ બનાવ્યું, તેમ પોતાના સંસ્કૃત ઠાણને સંપૂર્ણ બનાવવા તેમણે દેશી શબ્દોની 'દેશીનામમાલા' રચી દેશી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિચિત્ર હોવાથી તેમને બેગા કરી વ્યવસ્થિત કરવા એ બહુ કષ્ટ કામ હતું. અને તે તેમણે સફળતાથી પાર પાડ્યું છે. પ્રાતીય ભાષાઓના અભ્યાસીને તે અંધના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ વિના ચાલે તેમ નથી. એ અંધ રચનામાં તેમણે લગભગ ૧૨ લેખકો અને બે મેશોનો ઉપયોગ કર્યો જણાય છે.

જુદા લેખોએ લખેલા છે. પરંતુ, આ 'સિદ્ધાંત' વ્યાખ્યાની આપનમાં તો તે પામે 'અગો હેમચદ્રે' જ લખ્યા છે તેથી તે વ્યાખ્યા સંપૂર્ણ તેમજ એકમાત્ર જ-યુ' છે તેની ખીણ મિલેજના એ છે કે, તે માત્ર સંસ્કૃત ભાષાનું જ વ્યાખ્યા નથી તેના કુલ ૪૬૮૫ સૂત્રોમાંથી ૧૧૧૯ સૂત્રો પ્રાકૃત ભાષાઓ માટે છે. તે સૂત્રો ઉપર તેમણે એ નાની અને એક મોટી એમ બે ટીકાઓ પણ લખી છે સિદ્ધાંતે 'સંપૂર્ણ' તેમજ 'સંકેપ્ત' વ્યાખ્યા રચના માટે કરેલી માગણી આ વ્યાખ્યાથી હેમચદ્રાચાર્યે અક્ષરશ પૂરી પાડી છે

વ્યાખ્યા તેમજ તેના અગો પૂરાં કર્યા બાદ હેમચદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત તેમજ દેશી શબ્દોના કોશ તૈયાર કરવાનું કામ હાથમાં લીધું પ્રથમ તેમણે નામમાલા રચી અને તેનું નામ 'અભિધાનચિતામણિ' રાખ્યું તેની ટીકા પણ તેમણે પોતે લખી 'અભિધાન-ચિતામણિ-પરિશિષ્ટ' નામથી જાણીનાં પરિશિષ્ટો પણ તેમણે તેના દરેક કાંડને અ તે મૂક્યા છે એ આખા સંસ્કૃત કોશને પૂરો કરવા તેમણે 'અનેગથ' અથવા 'નામની પૂર્તિ' લખી છે તેની ટીકા તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ લખી છે હેમચદ્રાચાર્યની કૃતિ સંસ્કૃત કોશકાર તરીકે જાણી હતી, તેમજ તેમનો અથ પ્રમાણભૂત મનાવા લાગ્યો હતો તે વસ્તુ, તેમના અથમાંથી પડીની ટીકાઓએ લીધેનાં અનંતરણો ઉપરથી, તેમજ 'હમચદ્રચ્ચ રદ્ધિચામરોડ્ય સનાતન' એ ક્રોડ ઉપરથી જોઈ શકાય છે

જેમ તેમણે પ્રાકૃત ભાષાઓને લગતો અધ્યાય રચીને સંસ્કૃત વ્યાખ્યાને સંપૂર્ણ બનાવ્યું, તેમ પોતાના સંસ્કૃત કોશને સંપૂર્ણ બનાવવા તેમણે દેશી શબ્દોની 'દેશીનામમાલા' રચી દેશી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિચિત્ર હોવાથી તેમને બેગા કરી અવસ્થિત કરના એ બહુ મુશ્કેલી કામ હતું અને તે તેમણે સફળતાથી પાર પાડ્યું. પ્રાકૃત ભાષાઓના અભ્યાસીને તે અથના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ વિના ચાલે તેમ નથી એ અથ રચનામાં તેમણે લગભગ ૧૨ લેખકો અને બે કોશોનો ઉપયોગ કર્યો જણાય છે

‘દેશીનામમાલા’ પછી તેમણે ‘નિવંદુશેષ’ (વૈદ્યનિવંદુ) નામનો કાશ્યપ રચ્યો તેની કોઈ દીકા જાણવામા આવી નથી. આ પુસ્તકથી તેમનું કાશ્યકાવ્ય પૂરું થયું એમ કહેવાય આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ કાશ્ય રચીને તેમણે ભાષાના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી તેમજ આવશ્યક એવાં ઉત્તમ પાઠ્ય પુસ્તકો ગુજરાતને પૂરાં પાડ્યા. તે યથોની રચના સરળ તેમજ સુવ્યવસ્થિત છે. આગળ વધેલા અભ્યાસીઓ માટે તેમણે તે દરેક ગ્રંથ ઉપર દીકા લખી છે, અને તેમાં તેના અભ્યાસીને જોઈતી બધી વધુ માહિતી આપી દીધી છે.

આ પ્રમાણે જયસિંહ સિદ્ધરાજની હસ્થ તેના પ્રભાવ અને ગૌરવને જાણે તેવી રીતે ખૂબી પાડવામા આવી આ બધું કામ વિ. સ. ૧૧૬૯ (ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના અરસામાં એટલે કે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના અંતિમ ભાગ સુધીમા તેમજ કુમારપાલના રાજ્યકાળની શરૂઆત સુધીમાં પૂરું થયું હોવું જોઈએ. સાત વર્ષ જેટલા સમયમા આ મહાન કાવ્ય આ રીતે સફળતાપૂર્વક પૂરું કરવું, એ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા માણસની યોગશક્તિ માટે જ સંભવિત છે.

‘સંસ્કૃત દ્વાચાત્રય કાવ્ય’ની રચના ‘સિદ્ધહેમ’ પૂરું થયા બાદ જ શરૂ થઈ હોની જોઈએ પરંતુ તેના ૨૦ સર્ગો છૂટક છૂટક લખાયા હશે. કુમારપાલને લગતા હોવા પાસે સર્વે તો કુમારપાલના રાજ્યકાળમા જ લખાયા હોવા જોઈએ ‘પ્રાકૃત દ્વાચાત્રય કાવ્ય’ તો કુમારપાલના રાજ્યકાળના પછીના સમયમા જ લખાયું હશે ‘સંસ્કૃત દ્વાચાત્રય કાવ્ય’ નું બીજું નામ ‘આનુકચનશૈલીતર્ણ’ છે, અને ‘પ્રાકૃત દ્વાચાત્રય કાવ્ય’ નું નામ ‘કુમારપાલચરિત’ છે.

‘રાધાનુશાસન’ પછી ‘કાવ્યાનુશાસન’ અને તેના પછી ‘છંદોનુશાસન’ લખાયાં છે કાવ્યાનુશાસન ઉપરની દીકા ‘વિવેક’, ‘છંદોનુશાસન’ રચાયા પછી લખવામા આવી હશે, કારણ કે તેમાં ‘છંદોનુશાસન’ નો ઉલ્લેખ છે ‘છંદોનુશાસન’મા ૭૬૮ સૂત્રો છે અને તેમને આઠ અધ્યાયમા વહેંચી નાખવામા આવ્યાં છે તેમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ

જાદોની જે માહિતી છે, તે અમૂલ્ય છે. તેમાં દાખલારૂપે જે સ્લોકો આપ્યા છે, તેમાં દેખાઈ આવતી આચાર્યની કવિત્વશક્તિ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. ‘કાવ્યાનુશાસન’ ઉપર તેમણે ‘અલંકારચૂડામણિ’ નામની વૃત્તિ અને તે બંને ઉપર પાછી ‘વિવેક’ નામની મોટી ટીક લખી છે. ‘અલંકારચૂડામણિ’ અને ‘વિવેક’ બંનેમાં મળીને હેમચંદ્રાચાર્યે ૫૦ લેખકોનો નામ દર્શાવે છે; અને સગળગ ૮૧ અંથોનો આધાર લીધો છે. એ-ઉપરથી સંસ્કૃત કાવ્ય અને સાહિત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીને તે ગ્રંથની અમૂલ્ય સમગ્રજો, મમ્મટ વગેરેના કાવ્યશાસ્ત્ર પરના અંથો અધરા, તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્યના અન્ય વિભાગોની ચર્ચાની દૃષ્ટિએ અધૂરા છે ત્યારે, કાવ્યાનુશાસન તો પોતાના વિષયનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ છે.

આ પ્રમાણે ‘લક્ષણ’ અને ‘સાહિત્ય’ ના અભ્યાસક્રમને પોતાનો પૂરતો ફાળો આપી, હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રમાણુશાસ્ત્ર તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવ્યું. તે વિષયનો તેમણે ‘પ્રમાણુભીમાંસા’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેની ટીકા પણ તેમણે પોતે લખી છે. તેને ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રની રીતે પાંચ અધ્યાયો છે, પરંતુ બીજા અધ્યાયના પહેલા આદિકના અંત શુધીનો ભાગ જ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે.

‘ત્રિશષ્ટિશક્ષાકાપુરુષચરિત્ર’ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે પોતાનો વ્યાકરણગ્રંથ તો સિદ્ધરાજની વિનંતિથી લખ્યો હતો; પરંતુ “જે દ્વાયત્રય ગ્રંથો, કાવ્યાનુશાસન, જાદોનુશાસન, ટ્રેશપ્રથો અને બીજા શાસ્ત્રો (તેમાં કદાચ ‘પ્રમાણુભીમાંસા’નો સમાવેશ થતો હોય) તેમણે ‘લોકો’ માટે લખ્યાં હતાં.” એ બધા ગ્રંથો રચવામાં તેમનો હેતુ, તે તે વિષયના અભ્યાસીવર્ગની સેવા જ હતો. પ્રો. જેટાબી વગેરે ધણા હેમચંદ્રાચાર્યની આ પ્રવૃત્તિ, જેનો પાસે પણ આત્મજોની પેઠે બધા વિષયોના શાસ્ત્રગ્રંથો છે, એવું અભિમાન ધોવવા માટે લેતી, એમ માને છે. પરંતુ, તે ગ્રંથોની રચના, તેમની સરળતા, તેમની નવી ગોઠવણી અને તેમના ઉપરની વિસ્તૃત ટીકાઓ જોતાં એ ગ્રંથો રચવામાં

આચાર્યશ્રીનેા હેતુ સ્વપ્રદાષિક હોવા દરતા, જનતાને તે તે વિચારોના સપૂર્ણ તેમજ અર્નાચીન કાળ સુધીની તે તે વિષયોને લગતી તમામ માહિતીરાગા ંથો પૂરા પાડવાનો જ હોય, એમ લાગે છે

હવે આપણે કુમારપાલના કહેવાથી લગેલા ંથો ઉપર આવીએ તેઓમાં મુખ્યત્વે યોગશાસ્ત્ર ત્રિશષ્ટિશાનાકાપુરુષચરિત્ર (પરિશિષ્ટપર્વ સંહિત) અને વીતરાગસ્તુતિઓ (જે સુપ્રસિદ્ધ દ્વાત્રિશિકાઓ સુધ્ધા)ને સમાવેશ થાય છે ‘યોગશાસ્ત્ર’ વિષેની ચર્ચા આપણે જુદા વિભાગમાં કરીશું ત્રિશષ્ટિશાનાકાપુરુષચરિત્ર એ જાડુ ંથો ંથ છે, અને ગમાયણ, મહાભારત અને પુરાણોના નમૂના ઉપર રચાયેલો છે તેમાં ૧૦ પર્વો છે, અને પરિશિષ્ટપર્વ તેના પરિશિષ્ટરૂપે છે આ ંથમાં ૨૪ તીર્થકર્તા બાર ચક્રવર્તીઓ, નવ બગદેવો, નવ વામુદેવો અને નવ પ્રતિવાસુદેવો, એમ ત્રેસડ મહાપુરુષો (શનાકાપુરુષો—એટલે કે માપવાના ગજરૂપ ંથ પુરુષો)ના ચરિત્રો છે તેમાંથી પણ હેમચંદ્રાચાર્યના જમાનાને લગતી અને વિગતો મળી શકે તેમ છે પરિશિષ્ટપર્વમાં મહાવીર પત્રીના આચાર્યોની કથા છે

‘વીતરાગસ્તોત્ર’ લગભગ ૧૮૬ શ્લોકોના બનેલું છે તેમાં ૨૦ સ્તોત્રો છે અને તેમાં ૫૭૫ખરા આઠ આઠ શ્લોકના છે આ સ્તોત્રોમાં જે દ્વાત્રિશિકાઓ (એટલે કે ૩૨ શ્લોકોના સમૂહ)ને સમાવેશ થઈ ગય છે તેમાંથી એનું નામ ‘અયોગચ્ચત્તેદિકા’ છે, અને બીજાનું ‘અન્યયોગચ્ચત્તેદિકા’ છે આ જે દ્વાત્રિશિકાઓને દાર્શનિક કાન્ય જ કહી શકાય તેમાં જૈનધર્મ સામેના આક્ષેપોનો ંથિયો, અને જૈન દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું મકન છે તેમનો વિષય આવો દૂર હોના છતાં, કાવ્ય તરીકે તેમની પ્રસાદિતા ભાુ ભારે છે તેમાં ભક્તિ, ગિયાર અને કાવ્ય એ ત્રણનું અદ્ભુત સમિશ્રણ સધાય છે હેમાચાર્યની શાસ્ત્રરચયિતા તરીકેની શક્તિ આડે તેમની ંથિતશક્તિ પ્રત્યે ઘણી વાર દુર્લભ કરવામાં આવે છે પરંતુ તેમના કાન્યપ્રયોનું નિરીક્ષણ પ્રવાધી જણાય છે કે, તેમની ંથિતશક્તિ પણ તેટલી જ

ભારે હતી તેમનાં બે દ્વાયત્રય કાન્યેમાં, એક બાજુ પોતે બનાવેલા વ્યાકરણ માટે દીક્રીનાં ઉદ્વેગરણોની હારમાળા ચાલે છે, અને બીજી બાજુ કુમારપાત્ર સુધીના સેવકી રાજાઓનો સનિસ્તર ઇતિહાસ અપાય છે એ ઇતિહાસ પણ તે રાજાઓના પરાક્રમે, તેમણે બધાવેલા વિદારો, તપાવો અને નગરોનાં અમતૃતિપૂર્ણ વહુનોથી કાવ્યરૂપ બની ગયો છે એ પ્રથો વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ બંનેના અગ્રધામીઓને અતિ અગ્રધામી છે

૬

હવે આપણે તેમના 'યોગશાસ્ત્ર' અથ ઉપર આવીએ એ અથ તેમના બીજા શાસ્ત્રમયોની ઠાડીનો નથી તે અથ તેમણે તેમના સમય સુધીના તે વિષયના અન્ય પ્રથોના નિરૂપણને વ્યવસ્થિત તેમજ એકસત્ર કરનાના ઇરાદાથી કે, તે વિષયના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી તેમજ સરળ પાઠ્ય પુસ્તક પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી નથી લખ્યો આ અથ તો 'ઉપનિષદ' રૂપ એટલે સામે (ઉપ) બેઠેલા (નિષદ) શિષ્યને માટે જ હોઈ, તેની પ્રશસ્તિમાં લખ્યા પ્રમાણે કુમારપાલ ગંગા માટે જ લખાયો છે અનમત, તેનો ઉપયોગ કુમારપાત્રની ઠાડીના બધા ગૃહરથો કરી શકે, પરંતુ કહેનાનો ઇરાદો એ છે કે, તે 'યોગ' વિષયક શાસ્ત્રીય અથ કે શાસ્ત્રમય નથી

આ જગ્યાએ એક વિચિત્ર લાગે તેવી નિગતની નોંધ લેવી ઘટે કે દિગ્ગમર મુનિ શુભચંદ્રનો 'જ્ઞાનાર્ણવ' અથ અને હેમચંદ્રાચાર્યનું 'યોગશાસ્ત્ર' એ બે પ્રથોમાં ધણો ભાગ એકબીજાને ખૂબ મળતો છે હેમચંદ્રાચાર્યના 'યોગશાસ્ત્ર' નો પાંચમા પ્રકાશથી માંડીને ૧૧ માં પ્રકાશ સુધીનો પ્રાણાયામ અને ધ્યાનના વર્ણનવાળો આખો ભાગ 'જ્ઞાનાર્ણવ' ના ૨૯ થી ૪૨ સુધીના સર્ગોની સમાન છે તે એટલે સુધી કે, એ બે વચ્ચે સમ્બંધની કે વિગતોની સરખામણી કરવી પણ અનાવશ્યક છે એમ જ કહી શકાય કે, જો દોને કારણે શ્લોકમાં એક બે સમ્બંધો ફેરવવા પડે, તે સિવાય તે આખો વિષય

બને ગ્રંથોમાં છેક જ એકસરખો છે. ઉપરાંત, પ્રાણાયામથી પ્રાપ્ત થતા પરશરીરપ્રવેશસિદ્ધિ સુધીના ફળનું લાભુ તથા વિગતપૂર્ણ વર્ણન કર્યા છતાં બને ગ્રંથો તેની નિષ્પયોગિતા અને અનર્થકારિતાની આમતમાં પણ એકમત છે। ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ની બાબતમાં તો દશુ એટલું પણ કહી શકાય કે, ૨૧૦૦ થી પણ વધારે શ્લોકોવાળા તે ગ્રંથમાં એ જોટલા શ્લોકો જ પ્રાણાયામ જોવા પોતે નિરુપયોગી માનેલા વિષય માટે શુભચક્ર રોક્યા છે, પરંતુ ‘યોગશાસ્ત્ર’ માં તો કુલ ૧૦૦૦ શ્લોકોમાંથી ૩૦૦ જોટલા શ્લોકો નિરુપયોગી માનેવા પ્રાણાયામ પાછળ રાખ્યા છે। ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ માં તો પવનજયથી થતા કાળજ્ઞાનની વિગતો જ આપી છે, ‘યોગશાસ્ત્ર’ માં તો તે ઉપરાંત શુન, જ્યોતિષ વગેરેથી પણ કાલજ્ઞાન જાણવાની અપ્રાસંગિક વસ્તુઓ વધારાની ઉમેરી છે એટલે કે, ‘જ્ઞાનાર્ણવ’માં આપેલી તે ચર્ચામાં ‘યોગશાસ્ત્ર’ જે કાર્ષ્ણ સુધારોવધારો કર્યો હોય, તો તે એટલો જ છે કે, પોતે જ નિરુપયોગી માનેલી વસ્તુના વર્ણનમાં પાછી બીજી અપ્રાસંગિક બાબતો તેણે ઉમેરી છે।

એ ઉપરાંત ‘યોગશાસ્ત્ર’માં ચોથા પ્રકાશમાં ‘અથવા’ કહીને “આત્મા પોતે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે, અને આત્મા ઉપરના કપાળાદિ દોષ દૂર કરવા એ જ મોક્ષ છે” એ જાતનું જે નિરૂપણ શરૂ કર્યું છે, તથા તેમાં વ્યાયજ્યનો ઉપાય ઇન્દ્રિયજય, ઇન્દ્રિયજ્યનો ઉપાય મન શુદ્ધિ, તેનો ઉપાય ગગદેયનો જય, તેનો ઉપાય સમત્વ, અને સમત્વની પ્રાપ્તિ એ જ ધ્યાન માટેની મુખ્ય લામકાત, એવો જે ઠોડીકમ રજૂ કર્યો છે, તે પણ સમ્પ્રદાય અને અર્થસં ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ના ૨૧ થી ૨૭ સુધીના સર્ગોની સમાન છે અનિત્યાદિ ભાવનાઓનું વર્ણન તેમજ અદિંસાદિ મહાવતોનું વર્ણન એલખત બને ગ્રંથોમાં એક જ સમ્પ્રદાય નથી, પરંતુ એક જ શૈલીનું છે, એ તો ઉગ્રાકું છે ઉપરાંત તેમાં તરત જ ધ્યાન ખેંચે તેવું સમ્પ્રદાય પણ ઠેર ઠેર આવીને ઊભું રહે છે. બને ગ્રંથોમાં જે એકમાત્ર તફાવત હોય તો એ છે કે,

‘જ્ઞાનાર્થવ’મા સાધકે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ, એમ જણાવ્યું છે (જુઓ સર્ગ ૩), ત્યારે હેમચદ્રાચાર્યે ગૃહસ્થાશ્રમની શ્રીમદ્ ઉપર જ પોતાનું યોગસાત્ત્વ રચ્યું છે

શ્રુતમયદ્ર કહે છે કે, “ બુદ્ધિશાળી હોય તોપણ પુરુષ મહાદુઃખોથી સકીર્ણ તેમજ અતિ નિદિત એવા ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રમાદનો જય ન પડી શકે, કે ચપન મનને વશ ન કરી શકે સ્વપુરુષો તો ચિત્તની પ્રશાન્તિ અર્થે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ જ કરે છે ” “ અરે ! આકાશપુખ્પ, કે ગવેકાનુ શીગડુ પણ કોઈ દેશમા કે કોઈ કાગમા મળી આવે, પરંતુ કોઈ દેશ કે કોઈ કાગમા ગૃહસ્થાશ્રમની અદર ધ્યાનસિદ્ધિ સંભવી શકે નહીં ” પરંતુ હેમચદ્રાચાર્ય તો પોતાના અશ્વત્થી શરૂઆતમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, “ યોગનુ માહાત્મ્ય જ એવું છે કે, વિસ્તૃત સાત્રા જ્યનો ભાર વહન કરના છતાં ભરત ચક્રવર્તી કેવલચાન પામી શક્યો [૧-૧૦] ” ‘જ્ઞાનાર્થવ’મા પાંચ મહાવ્રતો અને તેમની બાનનાઓરૂપી યતિધર્મનો વિષય જ મુખ્ય જ્ઞાન રોકે છે, જ્યારે, ‘ યોગસાત્ત્વ ’ તો તે યતિધર્મનો વિષય પહેલા પ્રકાશમાં ૨૮ શ્લોકોમા જ પતવી દઈ (૧૮-૪૬), ગૃહસ્થધર્મના જ વર્ણન પાછળ બીજો અને ત્રીજો એમ આખા બે પ્રકાશો ઘર્ષને ૩૮૨ શ્લોકો રોકે છે અને એ જ હેમાચાર્યના ‘ યોગસાત્ત્વ ’ની વિશિષ્ટતા તેમજ મદતા પણ છે કુમારપાલ રાજાને અન્ય યોગપ્રચોથી ‘ રિનક્ષણ ’ યોગપ્રથ જોઈતો હતો તેની તે હમ્મણ આ અશ્વત્થી જરૂર પૂરી પડી છે, કારણ કે અન્ય અથો યોગસાધના માટે ગૃહસ્થાશ્રમના ત્યાગને પ્રથમ આવશ્યકતા તરીકે જણાવે છે, જ્યારે, હેમાચાર્યનું ‘ યોગસાત્ત્વ ’ ગૃહસ્થધર્મના પાયા ઉપર જ યોગસાધનાનો ક્રમ સ્થાપિત કરે છે

પરંતુ એક પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે, કે ‘ જ્ઞાનાર્થવ ’ અને ‘ યોગસાત્ત્વ ’ એ બે અથોમાથી કયા અથે બીજાનો ઉપયોગ કર્યો છે ? આનો નિર્ણય કરવાનું એમ્માત્ર માધન બને લેખકોનો સમય નહીં કરવો એ છે જે લેખક પ્રથમ ધર્મ ગયો હોય, તેના અધનો ઉપયોગ

પછીનાએ કપોં હોય, એ સમગ્ર શક્ય તેવું છે. પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યના સમય વિષે આપણે જેમ નિશ્ચિત છીએ, તેમ શુભચંદ્રના સમય વિષે નથી. એક તો, શુભચંદ્ર નામના આચાર્યો અનેક થઈ ગયા છે. જે શુભચંદ્રો ૧૧ મી સદીમાં જ ચલા છે; અને 'પાંડવપુરાણ' આદિના કર્તા શુભચંદ્ર વિ. સં. ૧૬૦૦માં પણ ચલા છે. પરંતુ 'શાનાર્ણવ' ના લેખક શુભચંદ્ર વિષે જે પરંપરા ચાલી આવે છે, તે પ્રમાણે તે માલવાના સુપ્રસિદ્ધ રાજા બોજના સગા ભાઈ હતા. બોજના વખતનું એક દાનપત્ર વિ. સં. ૧૮૭૮ માં લખાયેલું મળી આવે છે. એટલે બોજનો સમય અગિયારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ જ ગણાય. અને એ જ સમય શુભચંદ્રનો પણ ગણાય. સિદ્ધરાજના દાદા બીમદેવના સમયમાં (વિ. સં. ૧૦૭૭ થી ૧૧૨૦) શાંતિસૂરિ, બોજના દરબારમાં ગયા હતા, એ વાતનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ કરી આવ્યા છીએ. સિદ્ધરાજ માળવા છૂટવા ગયો ત્યારે ત્યાં બોજનું લખેલું વ્યાકરણ તેણે જોયું હતું, અને તે વ્યાકરણ ગુજરાતની પાઠશાળાઓમાં પણ ચાલતું હતું, એ વાત આપણે જોઈ આવ્યા છીએ. એટલે ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે સાહિત્યની લેવાદેવનો સંબંધ અતિ નિકટનો હતો જ. આમ, શુભચંદ્ર અને હેમચંદ્ર વચ્ચે બહુ બહુ તો ૭૦ કે ૮૦ વર્ષનો ગાળો રહે. તો પછી લગભગ સમકાલીન જેવા પુરોગામી લેખકના અંશમાંથી આદર્શ મોટા પ્રમાણમાં હેમાચાર્ય ઉતારા કરી લે, અને તેમને જરા વ્યવસ્થિત કરી કે સાંક્ષિપ્ત કરી તથા એકાદ બે ફેરફાર સાથે પોતાને નામે ચડાવી દે, એમ બનવું તો અસંભવિત લાગે છે કારણ કે, તે વખતે હેમાચાર્યના દુરમનો ચારેબાણુ કમર બાધી બિભેસા જ હતા. અને તેમના દરેક અંધને 'પુરોગામી લેખકોમાંથી કહેલી ચોરી' કહીને ઉતારી પાડતા હતા. તેવી સ્થિતિમાં બીજા લેખકના અંધનો મોટો ભાગ ઉતારી લઈ પોતાને નામે ચડાવી લેવાની હિંમત કોઈ પણ

ન જ કરે. એટલે આ ઠાપણનો એકે રીતે ઉકેલ આણવાનું કામ મૂંઝવનારું જ રહે છે.

અત્યારે જે સ્વરૂપમાં 'શાનાર્ણવ' ગ્રંથ મળી આવે છે, તે સ્વરૂપે તેમાં પણ પછીથી બીજાને હાથે ઘણા ઉમેરા થયા હોય એમ દેખાઈ આવે છે. તે ગ્રંથમાં માત્ર સાંપ્રદાયિક એવું બહુ જ એાણું છે. અને તેના મોટા ભાગના વિષયો સર્વસામાન્ય ધાર્મિક બાબતોને લગતા છે. તેની બાધા અને શૈલી પણ પ્રસન્ન, ગમકદાર તથા સંસ્કૃત બાધાની શબ્દશક્તિનો પૂરો ઉપયોગ કરનારી છે. એટલે તે ગ્રંથનો પ્રચાર, સાંપ્રદાયિક જ ન રહેતાં, સર્વસાધારણ થયો હોય એમ માનવાને ઘણું કારણ છે. ૫૮મા સર્ગમાં તો (શ્લોક. ૩૭) ઠાઈએ ભગવદ્ગીતાનો 'યા નિશા મવંમૂતાના' વાળો શ્લોક ઉમેરી મૂક્યો છે. તેના પહેલાં 'યા નિશા' એવા શબ્દવાળો એક શ્લોક જોઈ, ગીતાનો આ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક ઠાઈએ પછી ઉમેરી લીધો હોય, એમ જ ત્યાંનો વિષયકમ જોનાં પણ લાગે છે. એટલે તે ગ્રંથના અત્યારના સ્વરૂપ ઉપરથી કશો ચોક્કસ નિર્ણય બાંધવો અયોગ્ય છે. બીજી બાજુ, હેમાચાર્યના ગ્રંથમાં જ પછીથી ઠાઈ સિધ્ધે પ્રાણ્યામમ અને વિવિધ ખ્યેયોવાળા ભાગો ઉમેરી લીધા હોય, અને એ રીતે 'શાનાર્ણવ' જેવા પ્રચલિત ગ્રંથની ચમત્કારિક વિગતોનો યથા પોતાના ગુરૂના ગ્રંથને આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, એમ જાનવું પણ શક્ય છે. આગળ જણાવ્યું તેમ, પ્ધાન વગેરે બીજાં અંગો કરતાં નિરુપયોગી માનેલા પ્રાણ્યામમના વર્ણન પાછળ વધારે પડતો ભાગ રાક્ષી પ્રમાણભંગ કરવાનો હોય હેમાચાર્ય જાતે દરે એમ માનવાનું મન નથી થતું. તથા પાંચમા પ્રકાશમાં ૨૭ થી ૩૫ શ્લોક સુધીમાં ધારણાનું લક્ષણ, પ્રકાશ, અને કુળની વિગતો સહિત સંપૂર્ણ નિરૂપણ કરી દેવા છતાં, જ્યાં પ્રકાશમાં પાણું સાતમા શ્લોકમાં ધારણાનું વર્ણન કરીથી આવે છે, એવો પુનરુક્તિરૂપી ગંભીર દોષ પણ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવો કુશળ શાસ્ત્રકાર તો ન જ કરે. એટલે પ્રાણ્યામમવાળા તે આખો ભાગ, તેમજ ચાર પ્રકાશનાં ખ્યેયોવાળા

ભાગમાં પદ્મથ ધ્યેયોના વર્ણનવાળો આખો ભાગ પંચમી કાંઈએ યોગશાસ્ત્રમાં ક્રમશઃ ઊમેરી લીધો હોય એમ માનવા તરફ સહેજે વૃત્તિ મળે છે. પરંતુ એ વિષે આ સ્થિતિમાં વધુ કાંઈ કહેવું અશક્ય છે.

આ બધી ચર્ચા પડતી મૂકીએ, અને ‘યોગશાસ્ત્ર’ ગ્રંથમાં લેખકે જે સ્વરૂપમાં યોગસાધનાનો આખો વિષય આપણી આગળ રજૂ કર્યો છે, તે ઉપર જ ધ્યાન આપીએ, તો માલૂમ પડે છે કે, હેમાચાર્યે જે બાબતોમાં પ્રચલિત માન્યતાઓને ફટકો લગાવી પોતાના વિષયની અસાધારણ સેવા કરી છે. એક તો, ‘ગૃહસ્થાશ્રમીનો પણ યોગસાધનામાં અધિકાર છે’ એવું તેમનું વિધાન છે. એને વિષે આપણે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલે તેના ઉપર વિશેષ ન ચોક્કાતાં ણીજી બાબત ઉપર જઈએ. તે નીચે પ્રમાણે છે : ‘આ જમાનામાં આ ક્ષેત્રમાં મોક્ષ સંભવિત નથી’ એવી જેન સાંપ્રદાયિક પરંપરાગત માન્યતા છે. શુક્લધ્યાન આ કાળમાં કાંઈથી સંભવિત નથી, એ સિદ્ધાંત સ્વીકારીને એક રીતે હેમાચાર્યે તેને સ્વીકારી છે. કારણ કે, શુક્લધ્યાનથી જ મોક્ષ સંભવી શકે છે, એવી શાસ્ત્રપરંપરા છે. પરંતુ ૧૨મા પ્રકાશમાં સ્વાનુભવ વર્ણવતી વખતે, આ જમાનામાં પણ ‘ધ્યાનથી પૂરેપૂરી તક્ષીનતા સાધ્ય થવી શક્ય છે, અને તે વખતે પોતે પરમાત્માથી જરા પણ ભુલા નથી, એવું અનુભવાય છે’ એમ હેમાચાર્યે એખખું જણાવ્યું છે. ઉપરાંત તે દશાના વર્ણનમાં તેમણે જે શબ્દો વાપર્યા છે, તે ઉપરથી પણ તેમણે જરાય સંશય નથી રહેવા દીધો કે, ‘તે વખતે તત્ત્વનો પૂરો સાક્ષાત્કાર થાય છે. [નિષ્કલમુદેતિ તત્ત્વ ૧૨-૩૬]; મનરૂપી કંદવાણી અને ચપળ ઇન્દ્રિયોરૂપી પન્થાણી અવિદ્યા સર્વ પ્રકારે નષ્ટ થાય છે [૧૨-૪૦]; અને અનુપમ પરામૃતનો અનુભવ થાય છે [૧૨-૪૩].’ અરે, તે તો એટલે સુધી કહે છે કે, “ગુરુ પણ જે તત્ત્વને ‘એ આ છે’ એમ કહીને વર્ણવી શકતા નથી, તે તત્ત્વ પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે” [૧૨-૨૧]. આ જમાનામાં મોક્ષ સંભવિત જ નથી એ સાંપ્રદાયિક આલેખ તેમને યાદ છે. તેથી

તે તરત જ કહે છે કે ‘તેનાથી લલે મોક્ષ થયો’ મહેવાઓ કે ન કહેવાઓ પણ જે પરમાનંદ છે, તેનો અનુભવ તો થાય જ છે, કે જેની આગળ સસાગ્રની તમામ સુખ તુલ્ય જેવા — નહિ જેવાં લાગે છે [૧૨૫] તેમનું આ કૃત્તવ્ય, અને તે પ્રતિપાદન કરવાની હિમત સામ્રાજ્યમિત્તાના આ જમાનામાં ખાસ આવશ્યકને પાત્ર છે.

બાકીનો આ મો વિષય તેમણે લેને પૂર્વકાગના જુદા જુદા લેખકોના અથો અનુસાર જ ઉતાર્યો હોય પરંતુ આ બે અગત્યની બાબતોમાં પ્રચલિત માયતાઓ સુધારવા તેમણે જે સ્પષ્ટ વિધાન કર્યા છે, તે માટે જ તેમનું આ ‘યોગસાસ્ત્ર’ વખતે સાર્થક થયું છે. આ જમાનામાં ડોક્ટરી મેક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી અને ગૃહસ્થથી તો યોગસાધના કરાય જ નહિ, એ બે માયતાઓ સમાવતા મોટામાં મોટા ગૃહસ્થ ગર્ભમાં કેવી સિદ્ધિવતા અને પ્રમાદ ઊભા મે, એ ડોક્ટરી પણ સમજી સમાય તેનું છે. તે બે માન્યતાઓનો વિરોધ કરવા, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન તેમજ સ્વાનુભવને બગે તેમનાથી જીતી જ સત્ય વસ્તુ સ્થાપિત કરવા, તેમણે આ અથ રચ્યો હોય, અને તે બે સિદ્ધાંતની ખીજી બધી બાબતો તે નખતની પ્રચલિત પ્રવાહિ મુજબ રાખી હોય તો પણ તેમણે પોતાના વિચારની ભારે સત્તા બતાવી કહેવાય અને યોગના ખામ વિષયમાં દરેકને નવું શું કહેવતું હોય ? પ્રજ્ઞાપામથી જે કાગજાન થાય, કે ધ્યેય તરીકે અમર મરો કે વિદ્યા ઓનો જપ માનતો આ રો હોય તે બાબતોમાં નવો લેખ નવું શું મહે ? તથા તે ગમે તેવો નવો મત રજૂ મે તેથી તેને માય પણ ડાણ રા ? એવે એવી બધી બાબતો તો આતુ પરપરામાંથી જ સ્વીકારી પડે.

*

*

*

આ અનુવાદ આ માગના અન્ય જૈન ધર્મગ્રંથોના અનુવાદોની પેઠે જાણાનુવાદ પદ્ધતિએ કરેલો છે. જે કે, હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પુરાણ શાસ્ત્રકારે રચેલા ગ્રંથના વિષય-નિષ્પણ્ણમાં કાળ-ખાન કડવા જેવું વિશે.

હોય જ નહીં. એટલે વાચક જોઈ શકશે-કે, અનુવાદમાં શ્લોક વગેરેનો ક્રમ સળંગ જ ચાલ્યા કરે છે. જે કાંઈ ફેરફાર કર્યો છે, તે પ્રાણાયામવાળા તેમજ વિવિધ યોગોવાળા વિભાગમાં. તે વિભાગોમાંથી અપ્રાસંગિક માનેલો કે સામાન્ય વાચક માટે વધારે પડતી વિશેષ વિગતોવાળો લાંબો ભાગ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ તરીકે આપ્યો છે. તે ભાગમાં પણ તે જગાનાની વિવિધ વિષયો અને માન્યતાઓનો સંગ્રહ થયેલો હોવાથી, તેની ઉપયોગિતા તો છે જ. મુખ્ય ફેરફાર તો એ કર્યો છે કે, મૂળ ગ્રંથનાં ૧૨ પ્રકરણને સમાવી અનુવાદમાં ૬૪ જ પ્રકરણ કરી નાખ્યાં છે. મૂળ ગ્રંથમાંથી ઉપર જણાવેલા મોટા ભાગે કાઢી લેવાના હોવાથી તેમ કરવું આવશ્યક બન્યું છે.

આ માળાના અન્ય ગ્રંથોની પેઠે આ ગ્રંથમાં પણ અંતે સુભાષિતસંગ્રહ તારવી કાઢીને મુક્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યના શાસ્ત્રગ્રંથોની બાપા પણ કેવી પ્રસન્ન તથા સરળ હોય છે, તેનો ખ્યાલ વાચકને તે ઉપરથી આવશે.

અંતે એક આવશ્યક નિર્દેશ કરવો બાકી રહે છે. આ ઉપોદ્ધાત તૈયાર કરવામાં શ્રી. રસિકલાલભાઈએ હેમચંદ્રાચાર્યના 'કાવ્યાનુશાસન' ગ્રંથની સ્વસંપાદિત આવૃત્તિ માટે લખેલ પ્રસ્તાવનામાં આપેલા ગુજરાત અને હેમચંદ્રાચાર્યના ઇતિહાસનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતા પહેલાં તેની પ્રસ્તાવનાનાં ઉપાયોલાં દોઢ વાંચકા સદ્ભાવથી તેમણે આપ્યાં તે બદલ તેમનો આ કથળે આભાર માનું છું. બીજા પણ સદ્ભાવી તત્ત્વોએ જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં જે મદદ આપી છે, તેનો અહીં ઉલ્લેખમાત્ર કરી વિરમું છું.

આ 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથની ખરી ઉપાદેયતા તો એ વસ્તુમાં રહેલી છે કે, એ ગ્રંથ હેમાચાર્યે પોતાના જમાનાના એક પ્રભાવશાળી ગુજરાતી ગૃહસ્થ માટે તેમજ તેને જ નજર સામે રાખીને લખ્યો છે. આગળ ગમે તેટલી વધુ પ્રવૃત્તિવાળા જમાનાનો ગૃહસ્થ પણ મદા-

સામ્રાજ્યના અધિપતિ કુમારપાલ જેવો વ્યવસાયી તો નહિ જ હોય
એમ્ને 'યોગશાસ્ત્ર' મથ આજે પણ ગૃહસ્થવર્ગનો યોગદાતા છે એમ
કહેવું જોઈએ એ ખ્યાતી અને એ ઉદ્દેશથી જ તેનો આ અનુ
વાદ તૈયાર કરનાર્થે આપ્યો છે

આશા છે કે, ગુજરાતના ગૃહસ્થવર્ગને તે ઉપયોગી થઈ પડશે
જાન્યુ ૧૯૩૮ ગા.૦

—આ ખીજી આવૃત્તિ વખતે આખા અનુવાદ ઉપર સગી ગ નજર
નાખી જમાની મળેલી તમ્ને લાભ લઈ કાઢક કાઢક જરૂરી સુધારા
વધારા કરી લીધા છે પરંતુ આખા મથનું કલેવર જેમનું તેમનું
રહ્યું છે આ મથ અત્યારના જમાનામાં ગુજરાતના ગૃહસ્થાશ્રમી સ્ત્રી
પુરુષોને યોગ્ય જીવન-સાધના બતાવીને બળ તથા શક્તિ પૂરે તેવો છે
અને આજે આપણા જીવનમાં એ જો બામતોની બહુ જરૂર છે આશા
છે કે આ પુનર્મુદ્રિત એ દષ્ટિએ વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે

ઈ સ ૧૯૫૨

ગા.

સમાજનો વ્યાપક યોગ

મનુષ્યસમાજનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એમ લાગે છે કે, ગીતા-કાર્તુ નીચેનું વાક્ય માત્ર અત્યાત્મ-ક્ષેત્રમાં જ નહિ પણ ઉપયોગી એવી બધી વાતોમાં સાચું છે :

‘હજારો મનુષ્યોમાં ઠોક યાનપૂર્વક સિદ્ધિ પાછળ પડે છે; અને એમ મંડારામાં ઠોક ફાલે છે; અને એવા ફાવનારામાં પણ સૌ ટકા સત્ય પાછળ પડનારો તો વળી ઠોક જ હોય છે.’ સારાંશ અને સચ્ચાર્થી પાછળ મંડવાનું એવું અર્થ કામ છે. એમ કરવા જતાં રસ્તામાં એવાં એવાં ને એટએટલાં પ્રલોભનો, આકર્ષણો, વિધી, પ્રમોદનો વગેરે આવે છે કે, શરતમાં પાર જનાર તો કરોડોમાં ઠોક બને છે. પરંતુ આ ઉપરથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે, માટે ઠોકાંએ તે રસ્તે જવાની જરૂર નથી. ઊલટું, એમાં એ વસ્તુ બતાવી છે કે, આવું અર્થ ને અટકાવું કામ પણ અસાધ્ય નથી; મનુષ્ય દ્વારા તો તેમાં પણ ફાવી શકે છે. અને એમ ફાવવા માટે એક જિંદગી શુ અનેક જિંદગી પણ લાગે, છતાં ફાવી શકાય છે. એવી જિંદગીઓ જગતની રચના કરનાર આપે છે, એટલે કે, પુનર્જન્મ છે જ એ પણ કદાચ ઉપરની આ બટલ શ્રદ્ધામાંથી જ ફલિતવાદ છે, જેને આપણે શ્વમ સિદ્ધાંત માનીએ છીએ.

આથી કરીને જગતના નામકોનું કામ એ હોય છે કે તેઓ લોકકોળવણી દ્વારા આખા જનસમાજનું વહેણ આ એક મુખ્ય વસ્તુ ઉપર ઈન્દ્રિત કરે છે, કે જેથી સચ્ચાર્થી અને સારાશનું જોર વ્યક્તિશઃ અને વ્યક્તિત્વ વધતું રહે. લોભ, મોહ, સ્વાર્થ, સંકુચિતતા વગેરે સર્વ અસામાજિક શક્તિઓ પર સમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ, સંગતિ સર્વ થઈને

સમાજ-યોગક ને પ્રાગતિક સમયો યોગે છે આરી બધી સયમ કે ધારણની શક્તિ જ 'ધર્મ' કહેવાય છે અને એને જ 'યોગ' પણ કહેવામાં આવે છે જે દ્વારા વ્યક્તિ પોતાની શક્તિઓ તથા વાસ્તવ્યો નિયમિત કરી એક પ્રવાહ વહેવાને ને એમ કરીને પ્રગતિ કે વિશ્વસ આપે, તે સાધનનું નામ 'યોગ' છે 'યોગ' નો સમ્બંધ પણ 'સાધન' થાય છે (જુઓ તિનક મહારાજનું 'ગીતાગદ્ય'—અરાધી પા ૫૫ મુ)

આ પ્રમાણે વ્યક્તિજનનું નિયમન કરવું એવે યોગ, એમ હોવાથી જ ગીતાકારે પણ યામ કમસુ કૌતમ્ એરી વ્યાખ્યા કરી છે મોં કરવાનું એવું કૌશલ કે જેથી જ્ઞાનસિદ્ધિ મળે અને એના કૌશલ્યની શુદ્ધિ સમતા છે જે માણસ રાગદ્વેષાદિ વાટપાકુ-ઓથી દુર્ગાઈ જાય છે, તે હોમ-કુશળ શી રીતે જઈ શકે ? તેને ઠાઈ પણ વગરનું અનાસક્ત એવેને કે સાચું, યોગ્ય, ન્યાય અને શુદ્ધ આકલન પણ શી રીતે થવાનું હતું ? જેમ બાહ્યદ્રિય વિશ્લ અને તો તે દ્રિયનું કામ અપ્રમાણિત થાય, આપ પર પટલ આવી જાય તો દર્શનશક્તિ ધેરાય, તેમ જ જો અતરિન્દ્રિય—અતરણ પર રાગ દ્વેષાદિ કથાયોનો પટલ હોય તો થાય એવે તેને શુદ્ધ કથે જ દૃઢતા તે વિના મુખ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિય જે ચિત્ત તે આચરિત અને માટે સમતા તો જોઈએ જ, કેમ કે, ચિત્તનું આરોગ્ય સમતા છે નીરાગી ચિત્તનું તે લક્ષણ છે આથી કરીને જ, ગીતાકારે યોગની ખીજ વ્યાખ્યા જે મરી છે તે એ છે કે, સમત્વ યોગ ઉચ્ચત । કર્મોનુ કૌશલ યોગ છે, અને એ કૌશલ એટલે, દેહમા મ્હીએ તો, સમત્વ

યોગની લૌકિક વ્યાખ્યા આવી નથી તે એક પ્રશ્નની ગૂંતા મનાય છે તે આવડે તો ચમત્કારી શક્તિઓ આવે, વગેરે વગેરે વિચિત્ર ખ્યાનો યોગની આસપાસ લોખાનસર્મા વીટાયેલા છે એ વસ્તુ થવા પામી છે એના કારણો, આપણો ધાર્મિક ઇતિહાસ કેદતા, મળી આવે એમ છે પરંતુ એ ખોળવા બેસવું એ અહીં અસ્થાને છે એટલું

જ જણાવતું અભિપ્રેત છે કે, યોગના લૌકિક ખ્યાલથી જો કોઈ આ હેમાચાર્યકૃત પુસ્તક જોશે, તો તેણે નિરાશ થવાની તૃપ્તરતા રાખવી. હેમાચાર્ય એવા અર્થના યોગની વાત અહીં નથી કરતા. તેથી તો તેમણે શાસ્ત્રશુદ્ધ એવી જે પતંગલિની વ્યાખ્યા (યોગ એટલે ચિત્તવ્રત્તિનો નિરોધ) તે ન આપતાં, ગીતાધારની પેઠે, સાધકના જીવનમાં તેનો જે સારો અર્થ થાય તે જ વિચારીને તેને ઘટતી વ્યાખ્યા યોજી છે. તે તે કહે છે, “યોગ એટલે જ્ઞાન, મદ્ધા, અને આગ્નિ એ રત્નત્રય.” આવી વ્યાપક વ્યાખ્યા આપીને હેમાચાર્યે તે ત્રેકનો જે અર્થ કયો છે તે જૈન પરંપરા અનુસાર કયો છે. તે આપણે છોડી દઈએ. પણ એક સારો વિચાર કરી જોતાં પણ એ વ્યાખ્યાની યોગ્યતા તો તરત દેખાઈ આવે છે. જો આપણે, કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ શા માટે કરવી જોઈએ, શું સમજીને કરવી જોઈએ એ ન જાણીએ, તો એ બરાબર ન જ કરી શકીએ. કાર્યમાં પ્રયાણ કરવાની પહેલી જ શરત એ છે કે, તે વિષેનું જ્ઞાન આપણને હોય. જીવન શું છે, જગત શું છે સ્તમાદિ જીવન-વિષયક પ્રશ્નો ન જાણીએ તો જીવનસિદ્ધિમાં આપણી ગતિ સુકાન વગરના વદાણ જેવી જ થઈ રહે. આવું જ્ઞાન અનેવિધ સંકલ્પ-વિકલ્પોથી વીંટળાયેલું હોય છે. તેમાં પૂર્વાપર પક્ષાપક્ષી હોય છે તે બાધામયી નિઃસ્વાત્મક બુદ્ધિ થાય ને તેની સમ્યક્તા વિશે વિશ્વાસ એસે, એનું જ ખીજું નામ શ્રદ્ધા. એ જ્ઞાન, અને તત્ત્વરૂપ શ્રદ્ધા જન્મતાં તેનો આદિત્ર પર પ્રભાવ પડે જ. આ ત્રણમાંથી એકે અંગમાં હોયપ કે વિદ્ય આવે, તો આ રત્નત્રયી ખડિત થાય, ચિત્તશક્તિએનો યોગ જાગે નહિ. એમ ન બને એ જોવાની હોશિયારી ડેળવવી, તેને અખંડિત મહાવવાનું કૌશલ પ્રાપ્ત કરવું, એ જ યોગ કહેવાય.

હેમાચાર્યે આ એમના યોગશાસ્ત્રમાં આવી સરળ ને લોકગમ્ય વ્યાખ્યા કરી છે એ જ એની ખાસિયત નથી, પરંતુ એ યોગની સિદ્ધિ અર્થે જે ક્રિયાયોગ બતાવ્યો છે, એ પણ એની મહત્તાનું ને ધ્યાન ખેંચે એવું લક્ષણ છે. ઉપરની જ વસ્તુ જો યોગ હોય, તો તે

અમુક જ લોકને માટે ગમ્ય નથી, તે સર્વોપગમ્ય થઈ જાય છે. અને હેમાચાર્ય તેમ જ દહે છે. તેમણે યોગનો અધિકારી સામાન્ય ગૃહસ્થ પણ છે એમ જણાવ્યું છે, અને પોતાના ગ્રંથનો મોટો ભાગ તેની સાધના કેવી હોય તે નિરૂપવામાં વાપર્યો છે. ગીતાદારે 'સ્વકર્મણા તગમ્યચ્ચં' 'સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવ' એવું બિરદાવ્યન આપ્યું છે. અને તેમ કરીને 'સ્વકર્મયોગ' અથવા તો 'વર્ણધર્મયોગ' બતાવ્યો છે કે, માણસ પોતાના વર્ણનાં કર્મો કરે અને તે કરવામાં યોગ સાધે—એટલે કે સમતાક્ષી કુશળતા મેળવે, તો કાર્ણાતરે તે પણ સિદ્ધિને પામે જ. શ્રમણ-સંસ્કૃતિમાં શ્રદ્ધાવાન હેમાચાર્યે આ જ વસ્તુ શ્રાવકને માટે કહી છે એ ભારે મહત્ત્વનું વિધાન ગણાય. (ભુઓ પા. ૧૮, ૧/૪૬) છતાં એક મર્યાદા તેમણે પણ મૂકી છે અને તે 'મહાવ્રત' નહિ પણ 'અણુવ્રત' સ્વીકારવાની. આપણે શરૂઆતમાં જ જોયું કે, સિદ્ધિ માટે મથનારાઓમાં કશાઓ તો હોય જ છે. તેને લઈને સાધકોમાં અમુક પાપરીઓ કદાચ બતાવી શકાય. પરંતુ, વિકાસનું તત્ત્વ તેથી કરીને ગુણભેદ નથી કરતું. કદાચ સાધનાનો કાળભેદ તથા તીવ્રતાભેદ તેમાં હશે ખરો. એટલે, જો હિપરના અર્થમાં 'માણસ યોગારૂઢ બને તો, તે સાધુ હોય' કે ગૃહસ્થ તોપણ, તે 'મમ્યગ્વ્યવમિતો હિ સ' 'સાધુરેવ સ મતઽય'—તે માણસ સ્વપથ પર છે, તે સ્વ્યાત્મા પુરુષ છે.

વાત મુખ્ય એ છે કે, ગમે તેમ કરીને માણસે પોતાનું જીવન ધડવાનું છે. તે ધડવાનો ઉપાય એટલે જ યોગ. યોગ એટલે જીવનનું ડેળવણીશાસ્ત્ર. (અહીં આગળ વાચકને એટલું યાદ દેવડાવું કે, શ્રી. અરવિંદ ધોષ કૃત 'A System of National Education' અથવા શ્રી. કિશોરલાલભાઈ મશરૂવાલા કૃત 'ડેળવણીના પાયા': એ બે સુંદર ને તલસ્પર્શી શિક્ષણગ્રંથોમાં આપણા યોગદર્શનની ડાયા સારી પેઠે જોવા મળે છે. સાથે સાથે એક બીજી વાત પણ અહીં કહેવા જેવી લાગે છે : આપણા એક જાણીતા આગેજીવણીકારે મેંડમ મોન્ટે-

સોરી સાથેની પોતાની મુલાકાત વર્ણવતાં કહ્યું કે, મોન્ડેસોરીએ હિન્દના યોગશાસ્ત્રનું સાહિત્ય મોકલવા તેમને જણાવેલું. આ માગણીમાં તે ભાઈને નવાઈ લાગી હતી કે, આ ડેસીને વળી મોગમાં શો રસ ! મને લાગે છે કે, ઘરના આપણે જે કદર ન કરી, તે દૂર દેશની આ સમર્થ ડેળવણીકાર બાઈએ આપણા અદ્વિતીય ડેળવણીશાસ્ત્રની કરી. અરુ.)

સામાન્યતઃ ડેળવણી અમુક ઉંમરે પૂરી થાય એ આપણો ખ્યાલ છે. એ ડેળવણી તો અમુક શિક્ષણ માત્ર જ હોય છે. શરૂમાં જ આપણે જોયું એમ, જીવનના ધડતરની ડેળવણી કાંઈ આયુર્વિશેષ વસ્તુ નથી. તે તો જન્મજન્માંતર ચાલનારી વસ્તુ છે. અને યોગ એવી ડેળવણીનું વ્યાપક શાસ્ત્ર છે. જે આયુર્મા (એટલે કે પ્રથમાવસ્થામાં) સામાન્યતઃ આપણે ડેળવણીનું સ્થાન સમજીએ છીએ, તે તો આ વ્યાપક જીવન-ડેળવણીનો પ્રારંભ માત્ર છે. ત્યારે માનસની સર્વ શક્તિઓ તથા વલણ — ઇતિઓ સર્વાંશે ખીલી નથી હોતી. તે ઉંમરે અમુક પરવશતા પણ સહેજે હોય છે, તેથી પણ સ્વભાવની ખિલવણી સંપૂર્ણતઃ નથી થયેલી હોતી. તે બધી ખીલે છે ત્યારે જ જીવનના ધડતરનો સાચો અને કૂટ પ્રભ બરોબર સોળે કળાએ તપે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રનું આ યોગશાસ્ત્ર તે વખતના કાળ માટેનું, જૈન દષ્ટિએ ધમ્યેલું શિક્ષણશાસ્ત્ર છે. તેમણે જે યોગનું આ મંથમાં સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ગૃહસ્થને માટે છે. અને તે પણ મુખ્યત્વે તેનું સ્પૃશ્ય બહિરંગ જે કહેવાય તે.

યોગ-સાધનના એ શાસ્ત્રીય ભાગ પાડવામાં આવે છે : બહિરંગ, જેમાં યમ, નિયમ, આત્મન અને પ્રાણાયામ આવી બીજી. અને અંતરંગ જેમાં પ્રત્યાહાર, ધારણા અને ધ્યાન અથવા એ ત્રણને એક નામે કહીએ તો, ‘સંયમ’ આવે. અંતિમ અંગ સમાધિ એ તો યોગનો પર્યાય-વાચક શબ્દ જ છે. (જુઓ પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર ૧ ના ભાષ્યમાં ‘યોગઃ સમાધિ’ એ ઉચ્ચેષ.) હેમાચાર્ય આ બહિરંગ પર મોટો ભાર દે છે.

અને તે આ મંથનુ ત્રીજુ આકર્ષક લક્ષણ ગણાય આખા સમાજને એકપ્રવાહ કરવાની વ્યાપક ક્ષમતા એટલે આપણા યમ અને નિયમ ધર્મમાત્રનો એક આ બે યોગાઓને સુદૃઢ કરવા મુખ્યત્વે મધ્યે ૨ યમ એટલે પાંચ મનો — અહિંસા, સત્ય, અહમ્યયર્, અસ્તેય, ને અપરિમદ નિયમ એટલે, પતંગલિની ગણના પ્રમાણે, શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ધૈર્યપ્રણિધાન આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના મંથનમાં પંચ મહા-મતોને યોગના રત્નત્રયમાના ચારિત્ર તરીકે બતાવે છે. અને નિયમમાં તે ઉપરોક્ત પાંચતત્ત્વોને પોતામાં ગૂંથી લેતો એવો જૈન આચારધર્મ વિસ્તારથી વર્ણવે છે આ વાચતા વાચકને વલ્લભી તથા ગમાનુજી વૈષ્ણવોની દિનચર્યા અને પ્રપત્તિ યાદ આવ્યા વગર નહિ રહે. હેમાચાર્યે જૈન સિદ્ધાંત અને તીર્થંકરો તથા સાધુઓ પ્રત્યે પ્રપત્તિ ઠેળવવાનો લાંબો કાર્યક્રમ યોજી આપ્યો છે. એકાગ્રતા અને અનન્યતા સાધવાના સહેલા અને સ્થૂન માર્ગ તરીકે એ કાર્યક્રમથી યોગશક્તિ જરૂર ખીસવી શકાય પણ તેની સહેલાઈ અને સ્થૂનતા જ તેને *pragya* — ગતાનુગતિક બનાવી મૂકે છે અને આજે જોવામાં આવતું તેનું હારમચિત્ર કરી મૂકે છે. પણ એ અલગ વાત થઈ તેને અહીં અસ્થાને ગણી છોડવી જોઈએ

યોગના પુસ્તકો વાચતા એક વસ્તુ બધે એક યા બીજે રૂપે જોવા મળે છે તે આ મંથનમાં પણ જોઈ શકાયનો યોગ માટેનો અધિકાર વર્ણવતા આચાર્ય કહે છે, ‘જે પ્રચલિત દેશાચાર આચરતો હોય, બીજાની અને ખાસ કરીને રાજાની નિંદા ન કરતો હોય’ ગાંધીજીએ જે સ્વરાજયોગ આજ આપણને બતાવ્યો છે તેમાં આ જ વસ્તુઓનો મહિમ નિર્ગમ્ય કવો એ એક મહત્ત્વની ક્રિયા છે ઈશુ ખ્રિસ્તની ‘Render unto Caesar what is Caesar’s.’ અને મગલી જ આ જૂના યોગાચાર્યોની શીખ છે. યોગમાં એક પ્રધરનો વ્યક્તિનાદ ખૂબ જ છે તેજે યમનિયમ યોગ્યા છે તેમાં અમાગને એક પ્રકારનું અભયદાન છે એ ખુદ. પરંતુ એ માત્ર નમાત્મક શક્તિ

છે. સમાજનું સંગઠન અને તેનાં સમ્યક્-વ્યાપાર માટે જરૂરી એવી ક્રિયાત્મક વૃત્તિ નથી આ નિવૃત્તિપરામણ્યતા આજની આપણી સમાજદષ્ટિને બરોબર નથી લાગતી. તેમાં, પ્રચલિત દેશાચાર જો સડેલો હોય, રાજ્ય જો કુરાજ્ય હોય, તોપણ ગૃહસ્થ મમાધાનપૂર્વક એની છયે આવશ્યક ક્રિયાઓ જ કરતો રહે, એ માનવુ તો બહુ વસતુ લાગે છે. શું એ સડા સામે ધયાની ક્રિયામાં યોગશક્તિ નથી? ગાંધીજીનું જીવન એવી જ ક્રિયાથી ઘડાયેલું આપણી સામે નથી પડ્યું? મને લાગે છે, આપણા શાન્તીઓએ યોગની આ અજુખેડાયેલી દ્રિશા પણ જોઈ કાઢવા જેવી છે. ‘અમિતધ્યાનાદ્વા’, ‘તીવ્રસવેગાનામાસજ્જ’ ઇત્યાદિ યોગસૂત્રો આવી આવી અનેક ક્રિયાઓનાં જ વર્ણાયક છે. એ ક્રિયાઓ ધુમે ધુમે વિકસે, ખીએ, શોધાય ને સંશોધાય એમ યોગશાસ્ત્રકારોનો સંકલ્પ છે, એમ જરૂર માની શકાય.

હેમાચાર્યનું આ યોગશાસ્ત્ર વાંચતા ખીલુ એક જો લાગે છે તે એ કે, યોગાધિકારી જૈને ધધો કયો કરવો? જો ત્રીણ ત્રીણ હેવાહેમનું વર્ણન આચાર્યે કર્યું છે તેમાંથી સાર એ નીકળે છે કે, જૈન અમુક વેપારોમાં જ પડી રાકે, અને એ જ કાર્ય કરતા મોટા ભાગના જૈનો આજ છે પણ ખેતી તથા અનેકવિધ કારીગરીનો નિષેધ કરવો એ કેવું સમાજવાતક નિધાન છે! જેર વધારે ઊંચપ તો આ અંધમાં એ વસ્તુની મને લાગી છે કે, આચાર્યશ્રીએ જો ત્રીણવટથી અનેકવિધ અતિચારો વર્ણવી આપણને ચેતવણી આપી છે, તેમ જ જો ગૃહસ્થને તેના ગ્રાહ્ય ધધારોજગાર બાબતના અતિચારો ગણાવીને ચેતવ્યો હોત તો કેવું ઉત્તમ યાત! આજના સમાજવાદ, તથા સહતિવાદ (‘હૅસિઝમ’) વગેરે અર્થવાદો આ બાબતમાં આપણને સારી ધેડે વિચારસામગ્રી પીરસે છે આજના આપણા આચાર્યોએ હેમાચાર્યનું આ યોગશાસ્ત્ર એ દૃષ્ટિથી ખીવવડા જેવું છે. એની જીવંત ને વ્યવસ્થિત સંશોધનશક્તિ એ જ ધર્મના કે યોગના ગ્રાહ્ય છે. આ અંધ તેજે ગ્રેસ.

પરંતુ, આમ કહીને હું આચાર્યની વિશાળ ને વ્યાપક યોગદંડિને દોષ નથી બનાવતા માંગતો. માત્ર, એ દિશામાં આ પુસ્તકને આધારે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનું ખેડાણ કરવા જેવું છે એ માત્ર મારું અભિપ્રેત છે. બાકી, જ્યાં આમળ આચાર્ય પોતાનો આવક ધર્મ બતાવતાં 'દેશવકાશિક' ઘટ કહે છે, ત્યાં આજના વૈશ્વધર્મપ્રકાશનો અંકુશ જ નથી જણાવતા? 'ધનાદિ પદાર્થો મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણ જેવા છે; તે ધનાદિ લઈ લેો, એટલે તેના પ્રાણ જ હરી લીધા એમ કહેવાય.' 'માત્ર બાહ્ય પદાર્થનો ત્યાગ એટલે અપરિગ્રહ નહિ. સર્વ પદાર્થોમાં આસક્તિનો ત્યાગ તેનું નામ અપરિગ્રહ.' આવા ઉદાત્ત ધર્મની ખરેખરી ભાવના જો કરવામાં આવે, તો આજ જે દુ.ખમાં જગત સપડાયું છે તેમાંથી તે બચ્યા વગર રહે? અને મોટી વાત જે આ અંધ કહેવા માગે છે તે તો એ છે કે, ઉપર કહેલી ભાવના કરનારો યોગનું ફળ પામ્યા વગર નહિ રહે. યમનિયમનું જ જો ગ્રીણવટથી ને સ્વમની ભાવનાપૂર્વક અનુશીલન કરવામાં આવે, તોપણ યોગનું સંપૂર્ણ ફળ મળે એમ છે. તો ચિત્તની સમતા કરતામલકવત બને; અને એ જ યોગનો આદ્ય છે.

‘ન સામ્યેન વિના ધ્યાન

ન ધ્યાનેન વિના ચ તત્’

એવી જે અ-યો-ન્ય-કારણત્વની આંદી છે, એનો પણ ઉકેલ આવા સાધકને જ મળી શકે છે. આ અંધમાંથી એ માર્ગને પ્રેરણા મળે.

એક સમર્થ ગુજરાતી યોગીનું આ પુસ્તક તેમની જ આજની ભાષામાં અને સંક્ષેપમાં તથા સ્વર્ગ પ્રવાહજલ્દતાથી આપવા માટે, ખરેખર આપણે ભાઈ ગોપાલદાસનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે આખા અંધનો સાર પ્રથમ ૧૪૪ પાનમાં આવી જાય છે. અંધના મુખ્ય પ્રવાહમાં ખટકતા ને બિનજરૂરી ભાગોને દિપ્તિઓમાં કાઢી લેવાનું તેમનું ડહાપણ પ્રશસ્ત છે, એમની ભાષા પૂરતું તો કહી શકાય કે, ‘આ ગૂઢ યોગોપનિષદ’ પોતાની ગૂઢતા ત્વજે છે. બાકીની ગૂઢતા તો આરિચની

સાધનાથી જ દેખે. કેમ કે અંતે યોગ સાધનાગમ્ય જ છે, અનુભવે જ પોતાનું રૂપ પ્રગટ કરે છે :

‘યોગેન યોગો જ્ઞાતવ્યો
યોગો યોગાત્પ્રવર્તતે ।
યોગપ્રમત્તસ્તુ યોગેન
સ યોગે રમતે ચિરમ્ ॥
इति शम् ।

૧૫-૧-૩૮
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્દાત

સમાજનો વ્યાપક યોગ [શ્રી. મનમોહન દેસાઈ]

૩
૩૭

અકરણ ૧ છુ

યોગ એટલે ૧ : મગવાચરણ ૩. -યોગમહિમા ૩. -યોગ એટલે : જ્ઞાન, ક્રાંતિ અને ચારિત્ર ૫. -ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર : ૫. વ્યવહાર ૫. -અદ્વિતિયાત્મની પાંચ ભાવનાઓ ૬. -સત્યમતની પાંચ ભાવનાઓ ૭. -અસ્તેયમતની પાંચ ભાવનાઓ ૭. -અહમયથની પાંચ ભાવનાઓ ૮. -અપરિગ્રહની પાંચ ભાવનાઓ ૮. -ચારિત્રની બીજી વ્યાખ્યા : સમિતિ અને શુદ્ધિ ૮. -પાંચ સમિતિઓ ૯. -ત્રણ પ્રકાર ૯. -યોગના બે અધિકારી : સાધુ અને શૂદ્રથ ૧૦. -અધિકારી શૂદ્રથ ૧૦

અકરણ ૨ છુ

શૂદ્રથયોગની તૈયારી - ૧ : શૂદ્રસ્થના મનો ૧૨. -સમ્યક્ ૧૨. -સાચો દેવ ૧૨. -સાચો શુરુ ૧૩. -સાચો ધર્મ ૧૩. -સમ્યક્ત્વના લક્ષણ, ભૂષણ અને દૂષણ ૧૪. -પાંચ આલુપત ૧૫. -અદિત્યા ૧૬. -સત્ય ૨૦. -અસ્તેય ૨૨. -અહમયથ ૨૩. -અપરિગ્રહ ૨૬.

અકરણ ૩ છુ

શૂદ્રથયોગની તૈયારી - ૨ : ત્રણ મુખ્યમનો - (૧) દિગ્વિરતિ ૧૮. - (૨) ભોગોપભોગમાન ૨૮. -મધત્યાગ ૨૯. -માંસત્યાગ ૩૦. -રાત્રીભોજન ત્યાગ ૩૨. - (૩) અનર્થદૂટ્યાગ ૩૫. -દુર્ધર્મ ૩૫. -પાપોપદેશ ૩૫. -દ્વિસોપકારી દાન ૩૬. -પ્રમાદ ૩૬. ચાર સિદ્ધાન્ત - ૧. સામાયિક ૩૬. -૨. દેશાવનશિક ૩૮. -૩. પાપધ ૩૮. -૪. અતિવિસર્જિત ૩૯.

અકરણ ૪ છુ

અતિચારો : મનોના અતિચારો ૪૧. -અદ્વિતિયાત્મના અતિચારો ૪૧. -સત્યમતના અતિચારો ૪૨. -અસ્તેયમતના અતિચારો ૪૨. -અહમયથ -

મતના અતિયારો ૪૩ અપરિગ્રહમતના અતિયારો ૪૪ -દિવિરતિમતના
અતિયારો ૪૫ -સોગોપસોગમાન મતના અતિયારો ૪૫ -૫૬૨ કર્માદાનો
૪૬ -અનર્થદૃઢવિરતિમતના અતિયારો ૪૮ સામાયિક મતના અતિયારો
૪૮ -દેશાવધારિકમતના અતિયારો ૪૮ -યોષધ મતના અતિયારો ૫૦
-અતિયિસ વિભાગમતના અતિયારો ૫૦

અકરણુ ૫ સુ

દિનચર્યા મહાશ્રાવક ૫૧ -શ્રાવણી દિનચર્યા પ્રાતઃના ૫૨
-પ્રત્યાખ્યાન ૫૩ -મધ્યાહનકાળ ૫૪ -સાયકાળે ૭ આવશ્યક ૫૪
સ્વાધ્યાય ૫૬ -નિદ્રા ૫૬ -સ્વારમા ભીની ૫૭ -અતિમ સ્ત્રીધના ૫૯
પરિશિષ્ટ યૌર્ધાપચિક્રી પ્રતિક્રમણ ૬૦ -ચૈવવદન ૬૧

અકરણુ ૬ સુ

આત્મજ્ઞાનનાં સાધન આત્મજ્ઞાન એ જ મોક્ષ ૬૪ -ચાર
કથાધેનો જય ૬૪ ૧ કોષ ૬૫ -૨ માન ૬૬ -૩ માયા ૬૬ -૪
લોક ૬૭ -પાપ ઉદ્ધિયોનો જય ૬૭ -મન શુદ્ધિ ૬૮ -રાગદ્વેષનો જય
૬૯ -સમત્વ ૬૯ -નિર્મમત્વ ૭૦ -૧ અનિત્યતાભાવના ૭૦ -૨
અશરણુભાવના ૭૦ -૩ સસારભાવના ૭૧ -૪ એત્વભાવના ૭૧
-૫ અન્યત્વભાવના ૭૧ -૬ અશુચિત્વભાવના ૭૨ -૭ આસ્રવભાવના
૭૨ -૮ સવશભાવના ૭૩ -૯ નિર્જરાભાવના ૭૪ -૧૦
ધર્મ સ્વાધ્યાય ભાવના ૭૫ -૧૧ લોકભાવના ૭૮ -૧૨ યોધિ
દુર્લભત્વભાવના ૭૮

અકરણુ ૭ સુ

ધ્યાન-૧ ધ્યાનના પ્રકાર ૮૧ -ધ્યાનોપયોગી ભાવનાઓ ૮૨
-ધ્યાન માટે હિતકર રથાન ૮૩ -આસન ૮૩ પ્રાણાયામ ૮૩ પ્રાણાયામના
પ્રકાર ૮૪ -પ્રાણાયામાદિની અપારમાયિકતા ૮૫ -પ્રત્યાહાર ૮૫ -ધ્યાન
૮૫ પરિશિષ્ટ આસનોની વિગતો ૮૬

અકરણુ ૮ સુ

ધ્યાન-૨ ધ્યાનનો અધિકારી ૮૮ -૧રીરસ ધ્યેય ૮૮ -૫દસ્ય
ધ્યેય ૮૮ -૪મસ્ય ધ્યેય ૯૦ -૩પાતીત ધ્યેય ૯૨ -ધ્યાનના અન્ય પ્રકાર ૯૨
-આશાવિચય ૯૩ -અપાસવિચય ૯૩ -વિષાકવિચય ૯૩ -સરથાનવિચય
૯૩ -ધર્મચિંતાનું ફળ ૯૩

અકરણ ૯ મું

મોક્ષપ્રાપ્તિ : શુક્રધ્યાન ૯૫. -શુક્રધ્યાનના ચાર ભેદ ૬૫. -તીર્થ-
કરની વિભૂતિઓ ૯૮. -કેવલિસ્યુદ્ધતા ૧૦૦. -મોક્ષપ્રાપ્ત ૧૦૧.

અકરણ ૧૦ મું

સ્વાનુભવકથન : ચાર પ્રકારનાં ચિત્ત ૧૦૩. -પરમાત્મચિંતન ૧૦૪.
-ગુણની આવરણકતા ૧૦૪. -ઉદાસીનતા ૧૦૫. -આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને
ફળ ૧૦૬. -અતિમ ઉપદેશ ૧૦૮.

ટિપ્પણી

૧. ૪૨ બિશ્વાશેષો	૧૧૧
૨. સુખમ ચક્રવર્તીની કથા (૫૨શુરામની કથા)	૧૧૪
૩. બ્રહ્મહત્તની કથા	૧૧૬
૪. વસુરામની કથા	૧૧૮
૫. મંડિક અને રૌદ્રિણેશની કથા	૧૧૯
૬. રામાયણની કથા	૧૨૧
૭. સુદર્શન શૈલની કથા	૧૨૪
૮. સંગર રામની કથા	૧૨૬
૯. સ્વગમકની કથા	૧૨૭
૧૦. સ્યૂતભદ્રની કથા	૧૨૯
૧૧. શૃદ્ધરથની અગિયાર પ્રતિમાઓ	૧૩૩
૧૨. ધ્યાનાદિ માટે યોગ્ય સ્થાનો	૧૩૪
૧૩. જુદા જુદા કર્મોના આસ્રવો	૧૩૮
૧૪. આત્મ તર તથા વિગતો	૧૪૧
૧૫. મધ્યલોક	૧૪૩
૧૬. સાત નરકભૂમિઓ	૧૪૫
૧૭. પ્રાણાયામની વિરોધ વિગતો	૧૪૭
૧૮. ધારણાના વિવિધ સ્થાનો	૧૭૪
૧૯. વિવિધ ધ્યેયો	૧૭૬
પૂતિ	૧૮૦
સુભાષિતો	૨૦૬
સૂચિ	૨૧૫

योगशास्त्र

યોગ એટલે?

વારી ન શકાય એવા રાગાદિ રિપુ સમૂહનું નિવારણ કરનાર
 યોગીનાથ મહારીગને નમસ્કાર તે ભગવાન અનેકના
 મંગલાચરણ ઉદ્ધારક છે હજીધર નાગ આનીને દશ^૧ કરે, કે
 દેનાધિદેવ છંદ આનીને ભમ્પિતથી ચરણસ્પર્શ કરે,
 તો પણ જેમનું મન સમાન ગહે છે, તથા પોતાને દુષ્ટ દેનાર પ્રાણી
 પ્રત્યે કૃપાથી જેમના નેત્ર આસુભર્યા થાય છે, તેવા શ્રી વીરપ્રભુને
 પુન પુન નમસ્કાર [૧/૧૩]

શાસ્ત્રો દ્વારા, ગુરુપરપરા દ્વારા તથા પોતાના અનુભવ દ્વારા
 યોગનું તત્ત્વ નિશ્ચિત કરીને આ 'યોગશાસ્ત્ર' હું રચુ છું [૧/૪]

યોગ સર્વ વિપત્તિઓફાળી વશીસમૂહનો નાશ કરનાર તીક્ષ્ણ પરશુ
 છે તથા જડીણી, મત્ર કે તત્ર વિના મોક્ષપદ્ધતીને
 યોગમહિમા વશ કરનાર વશીકરણ છે પ્રચંડ વાયુથી જેમ ગમે
 તેવી ધનનગ દૂર ધર્ષ જાય છે, તેમ યોગ વડે ગમે
 તેટલા મોટા પાપ પણ નાશ પામે છે લાગ્યા વખતથી એવા થયેલા
 વાકાંતને પણ જેમ પ્રચંડ અગ્નિ ક્ષણનારમાં લાસમસાત મરી નાખે છે,
 તેમ ચિરજાલથી ભેગા થયેલા પાપોને યોગ બાળી નાખે છે યોગના
 પ્રભાવથી યોગીના કફ વગેરે શારીરિક ગળ, તથા તેનો સ્પર્શ પ્રભાવ
 શાળી ઔષધિરૂપ બની જાય છે, તેને વિવિધ સિદ્ધિ-શક્તિ પ્રાપ્ત થાય
 છે, બધી ઈદિયોના વિચ્છેદનું જ્ઞાન તે એ તે ઈદિય દ્વારા પ્રાપ્ત કરી

૧ ચંદ્રકોશિક સર્પના આ પ્રસંગ માટે જુઓ આ માયાનું 'મહાવીર-
 કથા' પુસ્તક, (આવૃત્તિ ૨) પા ૧૩૭ થી ૧૪૦

શકે છે; પૃથ્વી, પાણી, આકાશ વગેરે સ્થળે તે ગમે તેમ ગતિ કરી શકે છે; તે શાપ કે વરદાન આપના સમર્થ થાય છે; દ્વરના કાર્ક પશુ મૂર્ત દ્રવ્યનું જ્ઞાન કરી શકે છે; તથા ખીજનાં ચંચળ મન પ્રમથ દેખી શકે છે. પરંતુ એ બધી સિદ્ધિઓ તો યોગદૃષ્ટી દૃઢપટ્ટક્ષ્મી પુષ્પધ્રી જેવી છે, તેનું રૂળ તો મોક્ષ છે [૧/૫-૮]

યોગનું માહાત્મ્ય કેવું અદ્ભુત છે ! ભગવદ્ગેયનો સ્વામી ભરત ચક્રવર્તી વિરાગ સામાજ્ય પદન કરતો હોવા છતાં યોગ વડે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી ગયો, પહેલી જ વાર મનુષ્યસરીર પામેલી હોવાથી અપમદેવની માના મરદેવાને પૂર્વજન્મની દર્શી ધર્મસંપત્તિ ન હોવા છતાં યોગના પ્રભાવથી તે એક જન્મે જ પરમ પદ પામી શકી; બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, ગર્ભ, અને ગાયત્રી હત્યા જેવાં મહાપાપ કરનારા, તથા નરકના અતિથિ જેવા લૂગડુ દરખદારી વગેરેને યોગ જ ટેકાડપ અર્થ પડ્યો, તથા તગતમાં જ જેણે બીડત્યા કરી છે એવા દુરાત્મા ચિસાતીપુત્રને પણ યોગે જ બચાવ્યો. તેના યોગની રપૃહા કેને ન થાય? [૧/૧૦-૩]

૧. દીકરામાં આ ભરત વગેરેની લાંબી કથાઓ છે. ભરત ચક્રવર્તીએ બાઈઓ સાથે ઝડગને સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું પરંતુ એક વાર વીટી સરી પડવાથી રોઆ વિનાની બનેલી પોતાની આગળ દેખીને તેને વિવેકજ્ઞાન થયું, અને ત્યારથી યોગનું અવલંબન થઈ તે તરી ગયો. પુત્રરોકમા અધ બનેલા મરુદેવા પોતાના પુત્ર અપમદેવ તીર્થ કર થયા બાદ તેમના દર્શનથી જ યોગયુક્ત બની તરી ગયા, દરખદારી ભયકર લૂગડુ હતો પરંતુ એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણકટુ બની પોને કરેલી દુર્દશાથી નિરાધાર બનેલા આગડોની રિયતિ વિચારમા આવતા યોગયુક્ત બની તરી ગયો, ચિસાતીપુત્ર લૂગડુ પણ પોતાની પ્રિયતમાને તેના બાપને ત્યાંથી ઉપાડીને નાસતાં ચેરાઈ જવાથી તેનું માથું એકત્ર કાપી મઈ નાસી છટકે; પણ પછી તે કપાયેલા માથાને જોઈને જ તેને શોકમાથી યોગની પ્રાપ્તિ થઈ. આ બધા દાખલાઓમા ઉત્તરેતર પાપનો ભાર વધતો જાય છે; અને તેમ તેમ તે પાપના ભારનેષ હટાવનાર યોગના પ્રભાવનું પણ દર્શન થતું જાય છે.

જે માણસના કાનમાં 'યોગ' એ શબ્દ પેગે નથી, તેના અર્થ જાણેલા નરપશુનો જન્મ જ મા યજ્ઞે! ચારે યોગ એટલે જ્ઞાન, પુરુષાર્થમાં મોક્ષ અગ્રણી છે, અને યોગ એ શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર તેનું ઘરણું છે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રથી રતનત્રય એનું નામ જ યોગ [૧/૧૪૫]

છવ - અજ્ઞાન વગેરે તત્ત્વોની^૧ પથાનસ્થિત રૂપે નક્ષેપથી કે નિરતારથી સમજ, તેનું નામ સમ્યક્ જ્ઞાન [૧/૧૬]

જિન ભગવાને તે તત્ત્વોનું જે સ્વરૂપ કહેલું છે તેમાં નયિ, તેનું નામ સમ્યક્ શ્રદ્ધા તે રુચિ અથવા શ્રદ્ધા જે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે કોઈ વાગ (કર્મે ક્ષમે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કે ચિત્તશુદ્ધિ થતા થતા) તે આભ્યાસિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તો કોઈ ચાર ગુરૂના ઉપદેશ વડે ઉત્પન્ન થાય કે [૧/૧૭]

સર્વ સપાપ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ તેનું નામ ચારિત્ર પાય મહાનતોના બેઠ અનુચાર તેના પાય પ્રમાર ચારિત્રતા પાવ તે આ પ્રમાણે અદિસા, સ્વયં, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય^૨ પ્રવાર પચમહાવ્રત અને અપગ્રિહ [૧/૧૮]

પ્રમાદ^૩ વડે સ્થાનર-જન્મ દેવોની દિસા ન કરવી તેનું નામ અદિસા [૧/૨૦]

૧ છવ, અજ્ઞવ, આસ્રવ સવર નિર્જરા બધ અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે તત્ત્વ એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી રૂપ 'છવ' ને બાધનાર તથા તેને વિવિધ રૂપો ભોગવાવનાર 'અજ્ઞવ' તે કર્મ, પરમાત્મ આકાશ વગેરે, કર્મનું છવની પાપપ્રવૃત્તિઓને કારણે છવમાં બધાડ તે 'આસ્રવ', તેને બધાડ રોકડ તે 'સવર', બધાવવા કર્મને વધ આદિ વડે દૂર દરડ તે 'નિર્જરા', કર્મો બધાવાને લીધે છવની બદાવરથા તે 'બવ', અને કર્મો દૂર કરી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરડ તે 'મોક્ષ' આ તત્ત્વોના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ આ માગાનું 'અતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા ૧૫૭ વગેરે (આવૃત્તિ ૩) આસ્રવ સવર અને નિર્જરા માટે જુઓ આ પુસ્તકમાં પ્રસ્તુત છડું.

૨ અજ્ઞાન, સત્ય વિષયક રાય દેષ સમુત્પન્નરા, યોગ (પ્રવૃત્તિ)માં અજ્ઞાનવાનતા અને કર્મનો અનાદર—એ આઠ પ્રકારનો પ્રમાદ છે

પ્રિય અને દ્વિતકર એતું સાચું બોધવું તેનું નામ સ્ત્ય. જે વચન સ્ત્ય હોવા છતાં અપ્રિય અને અદ્વિતકર હોય, તે સ્ત્ય નથી. ^૧ [૧/૦૧]

માનિકે આપ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તેનું કાર્ધ ન લેવું, એ અસ્તેય અથવા અર્થોર્થ છે. ધનાદિ પદાર્થો મનુષ્યના જાણ પ્રાપ્ત જેવા છે; તે હરી સો, એટલે તેના પ્રાપ્ત જ હરી લીધા એમ દહેવાય [૧/૨૨]

દિવ્ય કે સ્થૂન શરીરો સાથે મન વાણી-કાયાથી, તેમ જ હસ્ત કરાવતું કે અનુમતિ આપી એમ અદાર પ્રકારથી કામભોગનો ત્યાગ, તેનું નામ જ્ઞાનચર્મ. [૧/૨૩]

સ્વર્ પદાર્થોમા આસક્તિનો^૨ ત્યાગ તેનું નામ અપરિગ્રહ. માત્ર જાણ પદાર્થનો ત્યાગ એટલે અપરિગ્રહ નહિ કારણ કે, પદાર્થ ત્યાગ્યો હોય પણ તે માટેની આસક્તિથી ચિત્ત ક્લુપ્ત રહે છે. [૧/૨૪]

આ દરેક મતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે. એ ભાવનાઓ વડે ભાવિન કરેલા^૩ મતો જ અમોઘ નીવડે છે, તેમ જ ગમે તેને સામ્યત પદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. [૧/૧૯, ૨૫]

બુદ્ધિમાન પુરુષે અર્ધિસાતતને નીચેની પાંચ ભાવનાઓથી પુષ્ટ કરવું ૨૨ પરને કલેશ ન થાય તે રીતે સાવધાનતા અહિંસાવ્રતની પૂર્વક આપવું, મનને અશુભ ચિંતનમાંથી રાકી, પાંચ ભાવનાઓ શુભ ચિંતને લગાડવું, બિદ્યા, તેનું મહત્ત્વ કે તેનો ઉપયોગ એ ત્રણે ભાવનાઓમા સાવધાન રહેવું, વસ્તુને લેતા મૂકવામાં કાળજી રાખવી; અને ખાવા પીવાની વસ્તુ બરાબર જોઈ

૧. કાણને કાણો કહેવો એ અપ્રિય સત્યનો દાખરો છે, અને પારથી પૂછ કે, તમે રસ્તામા હરણો જોયા? તેના જવાબમા જોયા હોય અને હા કહે, તો તે ઝીન પ્રાણીઓને અદ્વિતકર એવું સત્ય છે. — દીકા.

૨ મૂળમા 'મૂર્છા' છે.

૩ ઓવધને ભાવનાઓ દેવાથી તે જેમ વધુ પરિણામકારક બને છે, તેમ દરેક મતને અનુકૂળ એવી આ કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ — ભાવનાઓ — થી દરેક મત જીવનમા બિડું બિતરે છે.

તપાસીને લેરી તથા લીધા પત્રી તેરી રીતે જોઈ તપાસીને જ ઉપયોગમાં લેરી ૨ [૧/૨૬]

હાસ્ય, લોભ, લય અને ક્રોધનો ત્યાગ કરીને તથા વિચારપૂર્વક સત્યવ્રતની જોલણ, એ સત્યવ્રતની પાત્ર જાનનાઓ છે પાત્ર માવનાઓ [૧/૨૭]

બરાબર વિચાર કરીને જ, વાપરવા માટે જોઈતી વસ્તુનો જે માલિક હોય તેની પાસે તેની માનિકીની વસ્તુ જસ્ટેયવ્રતની પાત્ર માગી, એ વાર સામાન્ય રીતે માગણી થી હોય, માવનાઓ પણ વિશેષ ઉપયોગ કરતી વખતે અથવા ફરીથી તેની જરૂર પડે ત્યારે તેનો નિર્દેશ કરી ફરી માગણી કરવી માલિક પાસે માગતી વખતે 'આટલું જ, એથી વધારું નહિ,' એવું ચોક્કસ પ્રમાણ કહી દેવું, પોતાની પહેના ધીન સમાન ધર્મ વાળાએ કોઈ સ્થાનાદિ માગી લીધેલું હોય, તો તેનો ઉપયોગ થતી વખતે તે સમાનધર્મીની રજા લેતી તથા વિધિપૂર્વક મેગવેલી વસ્તુ પણ યુને બતાવીને તેમની પરવાનગી મેળવ્યા બાદ જ વાપરવી, એ પાત્ર અસ્તેય વ્રતની જાનનાઓ છે ૨ [૧/૩૮૮]

૧ તેમને પરિભ્રાષામાં અનુક્રમે ઈર્ષાસંમિતિ મનોગુપ્તિ એપ્રણાસમિતિ, આદાન નિરોપણ સમિતિ અને આનોક્તિ પાન લોજન કહે છે સમિતિ વગેરેનું વિવરણ હમે પાને આવે છે જ

૨ એ પાત્રમાંથી પહેલી ચાર મૂળમાં મકાન અથવા સ્થાન'ને ઉદ્દેશને લેતી છે અને પાત્રમાં માગી આવેલા અન્નપાનને 'લગતી જણાવી છે પરંતુ અનુવાદમાં સામાન્ય અર્થ જ લીધો છે આ મહાત્મનો સાધુઓને માટે જ છે એમ માની મૂળમાં તે રીતે એ જાવનાઓના અર્થ ક્યાં છે ગૃહસ્થ માટે મહાત્મને રથાને પછીથી જણાવેલા અણુવ્રત હોય છે

ત્રી, ૫૯ કે માદાપશુનાળું રહેદાણું કે તેમના દ્વારા સેનાયેન
આસનનો તથા ન્યાયી અડમા રહી દ પતીની
ત્રણચયની પાંચ કીડનો અસા સભગાય તે સ્થાનો ત્યાગ કરવો,
ભાવનાઓ રાગપૂર્વક સ્ત્રી સાથે કે સ્ત્રીની કથા ન કરવી
(અથવા રાગયુક્ત સ્ત્રીઓ સાથે કે રાગયુક્ત સ્ત્રીઓની
કથા ન કરવી), પહેલા (ગૃહસ્થ અવસ્થામાં કે વ્રત લેતા પૂર્વે) સ્ત્રી
સાથે કરેલા મમભોગ યાદ ન કરેલા, સ્ત્રીના મનોહર અંગો રસપૂર્વક
ન જોતાં તેમજ પોતાના શરીરની ટાપગીપ ન કરવી, અને કામોદીપક
રસરાગાં ખાનપાન તજવા, એ પાંચ ભાવનાઓ નડે બ્રહ્મચર્ય^૧ મનને
સ્થિર રાખે. [૧/૩૦ ૧]

ગગ પેદા કરે તેના મનોહર સ્પર્શ, રસ, ગંધ રૂપ અને શબ્દ
રૂપી ઇન્દ્રિયોના મિયોમા આસક્તિનો ત્યાગ, અને
અપરિગ્રહની પાંચ મનને ન ગમે તેના સ્પર્શાદિમા દ્વેષનો અભાવ —
ભાવનાઓ એ અપરિગ્રહ નતની પાંચ ભાવનાઓ છે
[૧/૩૨ ૩]

બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે મુનિશ્રેષ્ઠો પાંચ સમિતિઓ અને નણ
શુદ્ધિઓથી પરિત્ર મનેના ચારિત્રને સમ્યક્ચારિત્ર
ચારિત્રની વીજી કહે છે^૨ નિવેકયુક્ત સમ્યક્ચારિત્ર એ સમિતિ કહે
વ્યાખ્યા સમિતિ વાય અને શુદ્ધિ તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક મન નયન કાપાને
અન ગુપ્તિ ઉન્માર્ગથી રોધના તે શુદ્ધિ રહેવાય [૧/૩૪]

૧ આ વ્યાખ્યા મૂળમાં 'અથવા' એ રીતે રૂંદ કરીને આપી છે જેકે
ટીકામાં તેા દેમચદ્રાચાર્યે ચારિત્રના 'મૂળશુદ્ધિ' અને ઉત્તરશુદ્ધિ' એમ
બે પ્રકાર ગણી લઈ, પાંચ મહાવ્રતાદિવાળા ચારિત્રને મૂળશુદ્ધિ ચારિત્ર કહ્યું
છે, અને સમિતિ-સુમિવાળા ચારિત્રને ઉત્તરશુદ્ધિ કહ્યું છે.

સમિતિઓ પાસે છે લોકોની અરજવગમણા^૧ તથા સૂચના પ્રકાશનાગા વેરી ગાર્ગે ધર્મ જીતુને હેશ ન થાય વાચ મમિતિઓ તે માટે સાર્વધાનતાપૂર્વક^૨ ચાલુ તે 'ધર્મ સમિતિ'^૩ દોષયુક્ત વાણીનો ત્યાગ કરી સર્વ લોકોને દિત ૪ અને પરિમિત બોલવું એ 'ભાષાસમિતિ' ૪૨ બિશ્વાદોષથી^૪ અદ્વિત એવું અન્ન હમેશા લેવું એ 'એચ્ચાસમિતિ', વસ્તુમાત્રને નેર્ધનપાત્રી કાળદૂર્વક લેવી મૂંની એ 'આદાનનિદોષ સમિતિ', ૫૬, મૂં મન વગેરે અનુપયોગી વસ્તુઓ જીવજીવ વિનાના સ્થાનમા કાળદૂર્વક નાખી ચાલવી, એ 'ઉત્સર્ગસમિતિ' [૧/૩૫ ૪૦]

ગુપ્તિઓ નથી છે ભાષાદિ સ્વનાગામાથી મનને મુક્ત કરવું, પોતાના કાલને ઉપયોગી પદાર્થોના જળ ગુપ્તિઓ ચિતનમા તેને સમજાવપૂર્વક પરાંનુ, તથા અ તે શુભ કે અશુભ મનોગતિઓનો નિરોધ કરી આત્માની અદર જ તેને રમમાણુ પ્રવુ, એ 'મનોગતિ' એ આખ વગેરે વડે અચ્ચારા ધર્મ વિના મૌન ધારણ કરવું, તેમજ સામ્યાનુસાર ઉપયોગ નેટનું મોક્ષકુ એ વાગગતિ ૪ અને ગમે તેવો વિન આવે તોપણ (ધ્યાનાદિ રખતે) શરીરની નિશ્ચિનતા રાખવી, તેમજ શયનઆસન,

૧ જે રસ્તે લોકોની વારવાર આવવ આવે થતી હોય ત્યાં સજીવ જીતુ કે વનરપતિ વગેરે પડ્યા હોવાનો સબબ એહો હોય

૨ દીકામા વધુમા જાણ્યું છે કે કાળદૂર્વક ચાલતા હિસા થઈ જાય તોપણ વાધો નથી પરંતુ કાળજી વિના ચાલતા તો જીવ મરે કે ન મરે તોપણ હિસા ચાલ જ

૩ જુઓ પુસ્તકને અંતે દિપ્તિ ન ૧

૪ વાગગતિ અને ભાષાસમિતિ એ એમા તદાવત એ છે કે ગુપ્તિમા સર્વથા વા નિવ્યાપારનો નિરોધ તેમજ સમ્યક્ વાણીવ્યાપાર એ જે વસ્તુઓ રહેલી છે, ત્યારે સમિતિમા તો સમ્યક્ વાણીવ્યાપાર એ એક જ વસ્તુ રહેલી છે — દીકા.

લેતું મૂકવું અને ઘરનું કરવું એ જરામા સ્વચ્છદી એટલાનો ત્યાગ કરવો એ 'દાપશુષ્પિ' એ પાત્ર મમિતિ અને તથા શુષ્પિ મળ્યા આપ આપતો આધુના આરિત્રકી કરીરને નિઃશ્ચયની હોનાથી, તેનું રક્ષણ કરતી હોનાથી, તથા તેનું સશોધન કરતી હોનાથી સાધુની આપ માતાઓ કહેવાય છે [૧/૪૧૫]

સાધુઓને આ આરિત્રકું અર્ચાશે પાનન નિશ્ચિત છે પરંતુ તે આરિત્રમા પ્રીતિ હોવા છતાં અશક્તિને કારણે તેને યોગના વ અધિ સર્વાંશે આચરી ન શકના ગૃહસ્થો તેને અત્ય નારી સાધુ અને અથે પશુ આચરી શકે એ, અને કંપાલુઆગી ગૃહસ્થ થઈ શકે છે [૧/૪૧]

નીચે પ્રમાણે શુભો અને આચરણવાળો ગૃહસ્થ યોગમાર્ગનો^૧ અધિકારી થઈ શકે છે ન્યાયપૂર્વક જેણે સપત્તિ અધિકારી ગૃહસ્થ પ્રાપ્ત કરી દોષ^૨ વિષ્ટ પુરોએ આચરેલા માર્ગનો જે પ્રશસક હોય કુળ અને શીતમા સમાન એના અથ ગોત્ર ॥ માણ્યો સાથે જેનો વિનાશસમય હોય જે પાપનીરુ હોય પ્રત્યક્ષ દેશાચાર^૩ આચરતો હોય બીજાની અને ખાસ કરીને રાજ્ય વગેરેની નિષ્ઠા ન કરતા હોય બહુ ધુ નામા નહિ કે બહુ ગીમ

૧ મૂળમા તેને માટે 'ગૃહસ્થધર્મ' રખે છે તેનો અથ 'ગૃહસ્થી એનો યોગમાર્ગ' એવો જ છે

૨ કટવાકની એવી માન્યતા હોય છે કે ન્યાયપૂર્વક સપત્તિ પ્રાપ્ત જ ન થઈ શકે તેને જવાબ આપતા આચાર્યશ્રી દીકામા કહે છે

નિપાત્તમિવ મણ્ડકા સર પૂર્ણમિવાણ્ડજા ।

ગુમવર્માણમાયાતિ વિવશા સવસપદ ॥

દેડકા જેમ ખાજોચિથા તરફ આવે તથા પખીઓ જેમ બરેલા સરોવર પ્રત્યે બંધ તેમ શુભકર્મવાળા પુરુષ પાસે પરવશ થઈને બધી સપત્તિઓ આવે ॥

૩ ભોજન પહેરવેર દ ચાદિને લગતો — દીકા

ભાગમાં નહીં એના, તથા સારા પડોશીઓવાળા સ્થાનમાં, ઓછા દરનામનાળા મકાનમાં જે રહેતો હોય; સદાચારી પુરુષોનો જ જેને સગ હોય, માતૃપિતાનો જે પૂજક હોય, ધાધળ કે ઉપદ્રવનાળા સ્થાનોનો ત્યાગ કરતો હોય, દેશ, જાતિ અને કુલની અપેક્ષાએ નિષ્ઠ ગણાતા કર્મોમાં^૧ જેની પ્રવૃત્તિ ન હોય, જે કમાણી પ્રમાણે ખર્ચ કરતો હોય^૨, સપત્તિ પ્રમાણે પહેરવેશ રાખતો હોય, આઠ બુદ્ધિગુણોથી યુક્ત હોય^૩, રોજ ધર્મનું ચતુર કરતો હોય, પહેલાનું ખાધેલું પચ્યું ન હોય ત્યાં સુધી નવું ભોજન ન કરતો હોય, ભૂખ લાગે ત્યારે પ્રકૃતિને અનુકૂળ ભોજન કરતો હોય, ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણેને અન્યોન્ય માધા ન આવે તે રીતે સેવતો હોય, અતિથિ, સાધુ અને દીનજનને યથા યોગ્ય દાન દેતો હોય, હમેશા આસન્નિરહિત રહેતો હોય, ગુણોનો મક્ષપાતી હોય, નિપિદ્ધ દેશ અને કાળમાં પ્રવૃત્તિ ન કરતો હોય, પોતાનું બગાડનું બચાવનું સમજતો હોય, સદાચારી અને જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરતો હોય, પોષ્યજનોનું યથાયોગ્ય પોષણ કરતો હોય,

૧ સૌરીય દેશમાં દૃષિકર્મ ગર્હિત છે, લાઠ દેશમાં દ્વાર ગાળવો ગર્હિત છે, બ્રાહ્મણને મુરખાપાન તથા તન, મીઠું વગેરે વેચવું ગર્હિત છે, ઔનુક્યોમાં મધપાન ગર્હિત ■ ૪૦ — દીકા

૨ પાદમાયાન્નિર્ધિ કુર્યાન્ પાદ વિક્ષાય ઘટ્ટયેત્ ।

ધર્મોન્મામયો પાદ પાદ ભક્ષ્યવ્યપોષણે ॥

“આવડેનો ચોથો ભાગ સચચ કરવો ચોથો ભાગ ધધામાં ભગાડવો, ચોથો ભાગ ધર્મ તથા ભોગમાં ખર્ચવો અને ચોથો ભાગ અશ્વિતોના પોષણમાં ” — દીકા

૩ શુશ્રૂષા ચવણ ચૈવ ગ્રહણ ઘારણ તથા ।

ઝહોડ્પોડોડ્યવિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન ચ ધ્રીમુળા ॥

“નવી વાત સામજીવાની ઇચ્છા, તેને સામજીની, તેને સમજવી, તેને ચાલ રાખવી, સામજીની વસ્તુને આધારે તેવી બીજી બાબતોનો વિતર્ક કરવો, વિરુદ્ધ બાબતોને દલીલોથી દૂર કરવી, પદાર્થોનું સરસરહિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને તત્ત્વનિર્ણય કરવો. એ બુદ્ધિના આઠ ગુણો છે

દીર્ઘદર્શી હોય; સારાનરસાને જેને વિવેક હોય; જે કૃતસી હોય; લોકોમાં પ્રિય હોય; જેને ખરાબ કામની લગ્ન હોય; જે દયાળુ હોય; જે સૌમ્ય આકૃતિવાળો હોય; જે પરાપકાર કરવામાં શરૂ હોય; પોતાના અંતરમાં રહેલા કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષ (મત્સર) એ ૭ શત્રુઓનો પરિહાર કરવામાં તત્પર હોય; તથા જેણે ઇદ્રિયોને ઘસમાં આણી હોય, તેણે ગૃહસ્થ યોગમાર્ગનું પાલન કરવા શક્તિમાન થાય છે. [૧/૪૭-૫૬]

૨

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી-૧

યોગમાર્ગનું અનુસરણ કરવા ઇચ્છનારા ગૃહસ્થે નીચેનાં વ્રતો અવરમ ધારણ કરવાં જોઈએ. તે વ્રતો આ પ્રમાણે ગૃહસ્થના વ્રતો છે : પાંચ અભ્યુવ્રતો, ત્રણ ગૃહ્યવ્રતો અને આઠ ગિજ્ઞાવ્રતો. પરંતુ તે બધાં વ્રતો 'સમ્પદ્વા'યુક્ત ગૃહસ્થને જ ફળદાયક થાય છે; અન્યને નહિ. માટે સૌથી પ્રથમ સાધકે સમ્પદ્વા પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

સાચા દેવમાં દેવજુદિ, સાચા ગુરુમાં ગુરુજુદિ અને સાચા ધર્મમાં અત્તાન, અંશય અને વિષયર્થ ચિનાની શુદ્ધ જુદિ, નમ્યકૃત્વ એનું નામ સમ્પદ્વા. તેથી ઊત્તરુ, અદેવમા દેવજુદિ, અગુરુમા ગુરુજુદિ અને અધર્મમાં ધર્મજુદિ એ મિથ્યાત્વ કહેવાય. [૨/૧-૩]

જે સર્વશ છે, રાગાદિ દોષો જેણે છૂટ્યા છે, જે ત્રેલોક્યમાં પૂજ્ય છે, તથા જે પદાર્થોને જેવા છે તેવા કઠી નાચો દેવ જતાવે છે, તે જ દેવ કહેવાવાને લાયક છે; તે જ અદ્વિત છે; અને તે જ પરમેશ્વર છે. પોતામાં જે વિચાર-શક્તિ હોય, તો એવા દેવનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ; તેની જ ઉપાસના

કરવી જોઈએ; તેનું જ શરણ ધરવું જોઈએ અને તેની જ આરાધના સ્વીકારવી જોઈએ. જે દેવો સ્ત્રી, શસ્ત્ર, માળા^૧ વગેરે રાગાદિનાં ચિહ્નોથી કલંકિત છે, તથા શાપ-વરદાન આપ્યા કરે છે, તેઓ મુક્તિ ન અપાવી શકે. નાટ્ય, અદ્ભુત, સંગીત વગેરે ધમાલમાં વ્યગ્ર દેવો, પોતાને શરણે આવેલાઓને શાંતિપદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાવે ? [૨/૪૭]

જેઓ મહાવ્રતધારી છે, જેઓ ધીર છે, જેઓ માત્ર ભિક્ષાથી જ નિર્વાહ કરે છે, જેઓ સમતામાં રિધત છે,

સાચો ગુરુ તથા જેઓ સાચો ધર્મ ઉપદેશો છે, તેઓ સાચા ગુરુ છે. જેઓ શિષ્યનાં સ્ત્રી-ધન-ધાન્ય વગેરે

સર્વની અભિક્ષાયા કરનારા છે, જેઓ મઘ માંસ વગેરે સર્વ ખાયા કરે છે, જેઓ પુત્ર સ્ત્રી વગેરે પરિગ્રહવાળા હોઈ અપ્રહવાચી છે, તથા મિથ્યા ઉપદેશ આપનારા છે, તેઓને ગુરુ ન કહી શકાય. જેઓ પોતે જ સ્ત્રી વગેરે પરિગ્રહ તથા સર્વ પ્રકારની દિંસાદિ પ્રજતિઓવાળા છે, તેઓ બીજને શી રીતે તારી શકે ? જે પોતે જ દરિદ્રી છે, તે બીજને ધનવાન શી રીતે બનાવી શકે ? [૨/૮-૧૦]

દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણ કરે — બચાવે — તેનું નામ

ધર્મ^૧. સર્વશ પુન્યોએ ઉદ્દેશ્યો સંપન્નાદિ દશ પ્રકારનો ધર્મ^૨ મુક્તિ અપાવી શકે છે. કેટલાક

લોકો પોતાના ધર્મને ‘અપોરુપેય’ એટલે કે ‘કોઈ પુરુષે ન કહેલો’ કહીને શ્રેષ્ઠ માને છે; અને કહે છે કે, ‘પુરુષે કહેલી વાણીમાં તો દોષ હોય પણ ખરા અને ન પણ હોય; પરંતુ અમારા

૧. જેને પોતાનામાં અપૂર્ણતા લાગતી હોય, તે જ બીજના નામની માળા કેરવનો હોય. તેથી, હાથમાં માળા હોવી એ કોઈની ખાસેથી કંઈ મેળવવાની ઇચ્છાનું પ્રતીક છે, પૂર્ણતાનું નહિ. — દીક્ષ.

૨. તત્ત્વાર્થસુત્ર ૬-૬માં જણાવ્યા પ્રમાણે : ક્ષમા (સહનશીલતા), મૃદુતા, આજ્ઞ (ચિંચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા), સૌચ (શરીરમાં આસક્તિનો અભાવ), સત્ય, સચમ, તપ, ત્યાગ, આક્રિયન્ય (કોઈ વસ્તુમાં મમત્વ ન રાખવું) અને બ્રહ્મચર્ય (સુ સદે નિવાસ) — આ દસ પ્રકારનો ધર્મ છે.

શાસ્ત્રોનો તો કોઈ મર્તા જ ન હોવાથી તેમાં દોષનો સંભવ જ નથી.^૧ તેનો જવાબ એ છે કે, કોઈ પુરુષે ન કહ્યું હોય એવું વચન જ અસંભવિત છે, અને જતા એવું સંભવે એમ માનો તો પણ તેને પ્રમાણભૂત છે કે નહિ તે નક્કી કરવાનું સાધન એક જ છે, અને તે એ કે, તે વચન કોઈ આપ્ત — અનુભવીનું છે કે નહિ તે તપાસવું. મિથ્યાદષ્ટિરાગાઓએ પ્રતીતિઓ અને હિસાબ દોષોથી મ્લુપિત એવા ધર્મ,^૨ ધર્મ કહેવાતો હોય તો પણ સંસારમાં રખડાનનાર જ ધર્મ પડે છે. રાગદ્વિષ્ટા હોના છતાં દેવ હોવાય, અશ્વત્થામારી હોવા છતાં ગુરુ કહેવાય, અને દયા-અહિંસા રિનાનો હોના છતાં ધર્મ કહેવાય, તો પછી આ જગતની આશા જ મૂકી ! [૨/૧૧૪]

શમ^૨ સવેગ (મુમુક્ષા), નિર્વેદ (વૈરાગ્ય), અનુકંપા અને આસ્તિકતા^૩ એ સમ્યક્ત્વના નક્ષત્ર છે. જિનોએ સમ્યક્ત્વના લક્ષણ કહેના ધર્મમાં સ્થિરતા, તે ધર્મની ઉન્નતિ મૂળ અને દૂષણ કરવામાં મદદ કરનાર પ્રભાવના,^૪ તે ધર્મ પ્રત્યે ભક્તિ, તે ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં કુશળતા,

૧ સાચો ધર્મ કોને કહેવો એ બાબતમાં મનુના મતભેદ માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૃષ્ઠિ ૧.

૨ ક્રોધાદિ કપાથી તથા વિષયતૃષ્ણા ન થવા તે — ટીકા.

૩ જિનોએ જોવા છવ પચ્ચેક વોરે જાઓ છે (અસ્તિ) એમ માનવું તે — ટીકા.

૪ ટીકામાં નીચે પ્રમાણે એક શ્લોક ટાકી આડ જણાવે ધર્મની પ્રભાવના કરનારા તરીકે વર્ણવ્યા છે. સારી રીતે આમમત્રથી જાણનાર ધર્મકથા સારી રીતે કરી શકનાર વાદવિવાદમાં કુરજ નિમત્તરાગ્ર દ્વારા ત્રેકાલિક વાત્તાવાત કહી શકનાર ક્યારે તપ આચરી જાણનાર પ્રજ્ઞાસિ વોરે શાસનદેવતાઓ જેની મદદમાં છે તેવો વચીકરત્વ વચેરે જાણનારો અને કવિ પછીના વખતમાં જેન સાધુઓ જરાપ મારણ કે દેવદેવીની સાવનામાં કેવી રીતે પડ્યા તે આ શ્લોક ઉપરથી કટપી શકાશે જાણના સાચામાં જે નિમિત્તાદિ શાસ્ત્રો યાજ્ય કહ્યા છે તેમનું સેવન ધર્મની ઉન્નતિ માટે જ કરીને એ લોકોએ ધર્મની ખરેખર જ ઉન્નતિ કરી કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે.

અને તીર્થમેવા^૧ એ પાંચ સમ્યક્ત્વના જૂથો છે શકા, (ખીજના ધર્મમાં સુખકર માર્ગ હોનાથી તેની ઇચ્છાસ્પી) કાક્ષા, (આ મહાન કણો સહન શ્રેયાનુ કાર્ષ્ણ્ય દ્વિતીય કે કેમ એ પ્રમાણે બુદ્ધિની અસ્થિરતા સ્પી) વિચિન્તિસા^૨, પોતાના ધર્મથી વિપરીત માન્યતાનાના મિથ્યા દષ્ટિ લોકોની પ્રશસા, તથા તેમનો સર્ગ — એ પાંચ સમ્યક્ત્વના જૂથો છે [૨/૧૫ ૭]

આ પ્રમાણે દૈનિક સમ્યક્ત્વયુક્ત ગૃહસ્થે પાંચ અણુવ્રત વગેરે વ્રતો ધારણ કરવા અણુવ્રત એટલે નાના — ગૃહસ્થ પાંચ અણુવ્રત માટેના — વ્રત રચૂન હિસા, રચૂન અસત્ય, રચૂન ચૌર્ય^૩, રચૂન અપ્રહમ્યય^૪, અને રચૂન પરિગ્રહમાથી, મન વાણી અને ગાયા વડે એ ત્રણ પ્રકારે, તથા જાતે ન કરવું તેમજ ખીજ પાસે પણ ન કરાવવું એ જેઠે પ્રકારે નિવૃત્ત થવું, તે અણુવ્રત કહેવાય છે ‘રચૂન’ હિસા એટલે જેમનામા દિ સાદિને લગતો જૈન શાસ્ત્ર જેટલો સૂક્ષ્મ નિયમ નથી તેના અન્યધર્મીઓ પણ જેને હિસા માને છે તે, એટલે કે જગમ જીવોની હિસા અહીં હિસાદિ જાતે ન કરના કે ખીજ પાસે ન શ્રાવના એમ બે પ્રકાર જ લીધા છે, અને ‘કોઈને અનુમતિ પણ ન આપની એવો ત્રીજો પ્રકાર નથી

૧ તીર્થ કરના જન્માદિ સ્થાનો તે તીર્થ અથવા અર્હત ભગવાન તેમજ તેમનો ચતુર્વિંશ સંધ પણ તીર્થ કહેવાય છે તીર્થ એટલે જ સારતદી પાર કરવાને મુખે જોતરી શકાય તેવો માર્ગ — દીકા

૨ શકા અને વિચિન્તિસા વચ્ચે દીકામાં એવો ભેદ બતાવ્યો છે કે, શકા તે તત્ત્વોના સ્વરૂપને લગતી હોય છે જ્યારે વિચિન્તિસા વિચારની બાબતમાં હોય છે ‘વિચિન્તિસા એટલે સદાચારી મુનિઓની નિદા એવો ખીજો વિષય પણ દીકામાં

૩ ‘શૂળમાં વોરે’ એટલું વધારે છે ‘વગેરે’ નો અર્થ એવો કરવો કે મન-વાણી કાયા વડે એ ત્રણ અને કરવું કરાવવું એ બે પ્રકારે મેળવવાથી જેટલા ક્રમો સંભવે, તે બધા જેમકે ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ વગેરે

લીધો, કારણ કે, શુદ્ધચેત્તે દેખાં ડોકાં તો હોય જ, અને તેઓ જે કાંઈ દિ'માં કરે તેમા તેની અનુમતિ ગળાય જ [૨/૧૮]

હવે આપણે તે દરેક વ્રતનો સિંગતાર વિચાર કરીએ તેમાં

સૌથી પ્રથમ વ્રત અદિઆ છે દિસાના દુર્ગાપે

અહિંતા પાગળાપણ, કેદિયાપણ, કે હુમિયાપણ^૧ વગેરે પ્રાપ્ત

થાય 'કે એમ જાણીને, જીદિમાન પુરુષ નિરપરાધી

જગમ પ્રાણીઓની દિસાનો સંપ્પ પણ ન કરે પોતાની પે' બધા

પ્રાણીઓને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે એમ વિચારી, પોતાને

ન ગમતી દિ'માં બીજાઓ પ્રત્યે પણ ન આચરવી અદિઆધર્મનું

રહસ્ય સમજનાર મુમુક્ષુ ઉપાસકે સ્થાવર જીવોની પણ નિરર્થક દિસા

ન કરી પ્રાણી પોતાનું જીવન જમાવવા રાજ્ય પણ આપી દે છે,

એવા એ જીવિતનો વધ કરવાથી થતુ પાપ, આખી પૃથ્વી દાનમાં

આપી દે તો પણ ન ધાર્મ શમ્ય શક્ય, જળ અને તૃણ ખાઈને

જીવનારા વનના નિરપરાધી પ્રાણીઓને માસને માટે મારનારા માણસમા

અને ફતગમા શો ફેર છે? પોતાનું શરીર દાલથી કપાત્ત પણ જે દુઃખી

થઈ જાય છે, એવો માણસ નિરપરાધી પ્રાણીઓને તદ્દિય શસ્ત્રો વડે

શી રીતે હણી શકે? પોતાના ક્ષણિક સુખને માટે ફર લોઠો બીજા

પ્રાણીનો આખો જન્મ પૂરો મરી નાખે છે! કેઈ માણસને 'તું મરી

જા' એટલું કહેના માગથી પણ દુઃખ થાય છે, તો પછી દારૂ શસ્ત્રો

વડે તેને મારી જ નાખવામા આવતો હોય, ત્યારે તેની શી દશ થતી

દશે? શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે, ફર ચિત્તવાળા સુમૂમ^૨ અને બ્રહ્મદત્ત^૩ એ

બે ચક્રવર્તીઓ મનુષ્યોનો ધાત કરવાને કારણે સાતમું નરક પામ્યા

માણસ હૃદય હોય, પાગળો હોય કે કેદિયો-પતિયો હોય તે સારો,

૧ મૂળમા તેને માટે 'કુલિત્વ' શબ્દ છે સામાન્ય રીતે તેનો અર્થ એ થાય છે કે જન્મથી જ નાના મોટા હોય વસવાળા હોવું તે

૨ સુમૂમ ચક્રવર્તીની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અતે દિષ્ટિપણ ન. ૨

૩ બ્રહ્મદત્તની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અતે દિષ્ટિપણ ન. ૩

વેળમાં રાક્ષસ જ છે.' દેવોને બધી આપવાને બદલે કે યગને બદલે
 જે ફર લોકો જીવોને હણે છે, તેઓ ઘોર દુર્ગતિને પામે છે. શમ,
 શીથ અને દયામૂલક જગતકલ્યાણકારી ધર્મને ત્યજી, મંદુરુદ્ધિ લેોકોએ
 હિંસાને જ ધર્મ કરાવી છે, એ કેવી નવાઈની વાત છે? સ્મૃતિઓમાં
 કહ્યું છે કે, "તણ, ડાંગર, જવ, અડદ, પાણી, કે ફળમૂળ વિધિસર
 પિતરોને આપવામાં આવે તો તેમને એક મહિના સુધી તૃપ્તિ થાય છે;
 માખણના માંસથી બે મહિના, હરણના માંસથી ત્રણ મહિના, ઘેડાના
 માંસથી ચાર મહિના, પક્ષીના માંસથી પાંચ મહિના, બકરાના માંસથી
 છ મહિના, 'પૃષ્ઠ' મૃગના માંસથી સાત મહિના, 'એણ' મૃગના
 માંસથી આઠ મહિના, દુરવ મૃગના માંસથી નવ મહિના, વરાહ અને
 પાકાના માંસથી દશ મહિના, સસલા તથા કમળાના માંસથી અગિયાર
 મહિના, ગાયના દૂધ અને પાવસ્થી એક વર્ષ, તથા ધરડા બકરાના
 માંસથી બાર વર્ષ સુધી તૃપ્તિ થાય છે."* આવાં આવાં સ્મૃતિવાક્ય
 અનુસાર જે સૂચે પિતૃઓની તૃપ્તિ અર્થે હિંસા કરે છે, તેઓની
 પોતાની પણ દુર્ગતિ થાય છે. જે માણસ અન્ય જુઠાણીઓને અભયદાન
 આપે છે, તેને જ તેમના તરફથી ભય રહેતો નથી. એવો નિયમ છે
 કે, 'જેવું આપો તેવું પામો.' ધનુષ્યધારી (સંકર), દંડધારી (યમ),
 ચક્ર તથા અસિધારી (વિષ્ણુ), શક્તધારી (શિવ) અને શક્તિધારી
 (કુમાર) વગેરે દેવો હિંસક હોવા છતાં તેમને દેવલુદ્ધિથી પૂજવામાં
 આવે છે, એ ભારે દુઃખની વાત છે. અહિંસા માતાની પેઠે સર્વ જૂનોની
 હિતકારિણી છે; અહિંસા જ સંસારરૂપી મરુજૂમિમાં અમૃતનદી છે;
 અહિંસા દુઃખરૂપી દાવામિને શાંત કરનાર વરસતી વાદળી છે; અને
 અહિંસા જ સંસારરૂપી રોગથી પીડિત લોકોને માટે પરમ ઔષધિ છે.
 દીર્ઘ આયુષ્ય, પરમ રૂપ, આરોગ્ય અને પ્રસાદાપાત્રતા, એ બધાં
 અહિંસાનાં જ ફળ છે. વધારે શું કહીએ? અહિંસા સર્વ કામનાઓ
 પૂરી કરનારી છે. [૨/૧૯-૫૨]

અસત્યના' ફળરૂપે મૂંગાપણું, તોતડાપણું તેમજ મુખના વિવિધ

રોગો પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને, માણસે સત્ય અસત્યને ત્યાગ કરવો. રચૂલ અસત્ય પાંચ

પ્રકારનું છે : કન્યા વિષયક, ગાય વિષયક,

શૂમિવિષયક, ચાર્પણ વિષયક, અને ખોટી સાક્ષી વિષયક.^૧ કારણ

કે, એ ગધું લોકથી વિરુદ્ધ છે, વિશ્વાસનો ધાત કરવારૂપ છે, અને ધર્મથી

ઊલટું છે. અસત્યથી આ લોકમાં નિંદા અને હલકાપણું પ્રાપ્ત થાય છે,

તથા પરલોકમાં અધોગતિ થાય છે. જે વસ્તુ પોતે જાણતા ન હોઈએ,

કે જેમાં આપણને શંકા હોય, એવી આગતમાં પ્રમાણથી પણ ભ્રુદિ-

માને અસત્ય ન બોલવું. હોય તેને છુપાવવું, ન હોય તેને ઊંચું કરવું,

હોય તેનાથી જુદું કહેવું, કોઈને સદોષ પ્રગતિમાં ગ્રેસવું, કોઈને

અત્રિય વચન કહેવું, કોઈને ગાળ લાંડરી વગેરે અસત્ય વચનોથી,

વંદોળિયા વડે જેમ મોટાં જાડ લાંગી પડે, તેમ કન્યાણુ અથવા શ્રેય

નાશ પામે છે. કુપશ્ય કરવાથી જેમ વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ

અસત્ય બોલવાથી વેરવિરોધ, વિવાદ-પશ્ચાત્તાપ, અવિશ્વાસ, અવમાન

વગેરે કયા કયા દોષો નથી ઊપજતા? અસત્ય બોલવાથી જીવોને

નિગોદડ, પશુ કે નરક-ચોાનિ પ્રાપ્ત થાય છે. લયથી કે ખીજના

આમલથી પણ જૂઠું ન બોલવું. કાશિકાચાર્યને દુરાત્મા દત્ત રાજાએ

યશનું ફળ પૂછ્યું; ત્યારે તેમણે રાજાની ખીક વિના સીધું કહી દીધું

૧. આની પહેલાં “મ” “મ” બોલવાપણુ, અને અસ્પષ્ટ બોલવાપણુ (મનન-પ. કાહલત્વ) એવા બે શબ્દો છે.

૨. ‘કન્યાવિષયક અસત્ય’ એટલે કે, કન્યા નાની હોય તો પણ મોટી કહેવી, દુષણવાળી હોય છતાં નિર્દોષ કહેવી વગેરે. ‘ગાયવિષયક અસત્ય’ એટલે કે, ગાય કે કોઈ જનનવરને હોય તેનાથી સારું કહેવું કે ખરાબ કહેવું. તથા પોતાનું ન હોય છતાં પોતાનું કહેવું વગેરે. પછીના પ્રકારો સમન્વય તેવા છે.

૩. નિગોદ એટલે અનંતકાશિક જીવો તેવા અનંત જીવોનું એક જૂથ હોય છે; તથા તે બધાની યોષણ અને શાસપ્રશાસની ક્રિયા સદિયારી હોય છે. તેઓ અતિ દુઃખી મનાય છે.

કે, 'નરક !' પછી રાત્રીએ તેમને ઠેઠમાં નંખાવ્યા, અને, તે તેમને મારી પણ નંખાવત; છતાં, આચાર્ય જૂઠું ન બોલ્યા. પરંતુ વસુ રાત્રી પોતાની ગુરુપત્નીના આગ્રહથી નારદ અને પર્વતના વિવાદમાં જૂઠું બોલ્યો તેથી નરક પામ્યો^૧. વળી સાચું પણ પારકાને ખીજ કરનારું વચન ન બોલવું^૨; કાગળ કે, કૌશિક તાપસે પારધ્યોને મૃગનું ટોળું ક્યાં ગયું છે તે બતાવીને નરકગતિ વહેારી લીધી. વળી, યોગેન્દ્ર જૂઠું બોલવાથી રૌરવાદિ નરકમાં જવું પડે છે, તો જિન-ભગવાનની વાણીને વિપરીત રીતે^૩ કહેનારાની શી દશા થવાની દશે ! સત્ય એ સર્વ જ્ઞાન અને ચારિત્રનું મૂળ છે જેઓ સત્ય જ બોલે છે, તેમની ચરણરજથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે જેઓ મહાધનરૂપ સત્ય-મત ધારણ કરી, અસત્યનો ત્યાગ કરે છે, તેમને જૂન-મેલ-નાગ વગેરે કાંઈ કરી શકતાં નથી. [૨/૫૩-૬૪]

આ જ વિષયને લગતા બીજા પણ કેટલાક મ્હોટા દીકામાં છે : અદિસાગર તળાવને અન્ય ત્રણ પાણરૂપ છે. તેમાંથી સત્યનો ભંગ થતાં આખી પાણ તૂટી જઈ બધું નાશ પામે છે. સત્ય બધાં જૂનોનું ઉપકારક છે. બુદ્ધિમાને સત્ય જ બોલવું અથવા સર્વાર્થસાધક મોનનું અવલંબન કરવું કાંઈ પૂછે તો પણ વૈરનું કારણ, મર્મભેદી, કર્કશ, શંકાસ્પદ, હિંસ્ર, કે અમુકામુક્ત વચન ન બોલવું. પરંતુ ધર્મનો ખસ થતો હોય, ક્રિયાનો લોભ થતો હોય કે પોતાના સિદ્ધાંતના અર્થનો નાશ થતો હોય, તો મૂઝ્યા વિના પણ શક્તિ હોય તો તેનો નિષેધ કરવો.

૧. આ વાર્તા માટે જુનો પુસ્તકને અતિ દિપ્પલ નં. ૪.

૨. સરખાવો મનુસ્મૃતિ અ. ૪, મ્હો. ૧૩૮ :

'સત્ય બોલવું, તમા પ્રિય બોલવું; અપ્રિય સત્ય ન બોલવું; અને જૂઠું દોષ તેનું પ્રિય પણ ન બોલવું, આ સનાતન ધર્મ છે.'

૩. હોય તેનાથી ભરટો અર્થ કરીને કહેવું; કે સાચો અર્થ દબાવી રાખવો તે.

ઘોરી જટા ધારણ કરતો હોય, મુઝ કરાવતો હોય, નમ રહેતો હોય, ચીર ધારણ કરતો હોય કે તપસ્વી હોય, તોપણ તે જૂઠું બોલે, તો અત્યંત કરનાં પણ વધુ નિંદા બને એક તરફ અસત્યથી થતું પાપ મૂકે અને બીજી તરફ ખીજા બધા પાપ મૂકે. તો પણ અસત્યવાળું પત્નું જ ભારે થાય વ્યભિચારી કે ચોરનો તો કાંઈ ઉપાય છે, પણ જૂઠું બોલનાર માટે કાંઈ જ ઉપાય નથી.

ચોરીના ફળરૂપે દુર્ભાગ્ય, ગુલામી, દાસત્વ, અગણેદ, અને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી, બુદ્ધિમાને રચૂલ ચોરીનો

મસ્તેય

ત્યાગ કરવો. કોઇનું પડી ગયેલું, ભુક્ષાર્થ ગયેલું, બોવાર્થ ગયેલું, માનિકની પોતાની પાસેનું, કોઈએ

આપણે ત્યાં ચાપણ તરીકે મૂકેલું. કે કોઈએ છુપાવીને સંધરેલું એવું જે કાંઈ પારકું છે, તેને બુદ્ધિમાન તેની પરવાનગી વિના ન લે [૨/૬૫-૬]

જે માણસ પારકાનું ધન ચોરે છે, તે તેનો આ લોક, પરલોક, ધર્મ, ધૈર્ય, ધૃતિ અને મતિ પણ ચોરે છે. કોઈને જાનથી મારીએ તો તે એકલાને એક કાણુ દુઃખ થાય છે, પરંતુ કોઈનું ધન ચોરી લઈએ ત્યારે તો તેને તેમ જ તેનાં પુત્ર-પૌત્રાદિને યાવજીવન દુઃખ થાય છે [૨/૧૭૮]

ચોરીનું ફળ આ લોકમા જ વધ-અધનાદિરૂપે મળે છે, અને પરલોકમા પણ નરકવેદનારૂપે મળે છે ચોર માણસ દિવસે કે રાતે, જીવતાં કે જાગતા સત્ય બોદાણુ હોય તેમ કદાપિ સ્વસ્થ થઈ શકતો નથી. ચોરનાં સર્ગાવહાવા, મિત્ર, પુત્ર, પત્ની, ભાઈ, બાપ વગેરે રૂદેચ્છની પેઠે તેનો જરા પણ અંસર્ગ કરતા નથી.^૧ રાજ્યઓ તો સંગો હોય તો

૧. કારણ કે, બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, ચોરી, તથા ગુરુની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર એ મોટા પાપની પેઠે તે પાપ કરનારનો સંસર્ગ પણ મહાપાપરૂપ ગણાય છે. ઉપરાંત રાજ્યનો ભય પણ ખરો જ. કારણ કે, રાજ્યનીતિમા ચોર

પણ યોગને મહિત્તની^૧ પેઠે શિક્ષા કરે છે. કોઈ ચોર હોય છતાં ચોરી છોડી દે, તો રૌદ્રિણેયની^૨ પેઠે સ્વર્ગાગમી થાય છે. બીજાનું સર્વસ્વ હરવાની વાત તો દૂર રહી; માણસે તો બીજાએ ન આપેલું તાગખતુ પણ ન લેવું જોઈએ. જેઓ અસ્તેયવ્રત પાળે છે, તેમના અનર્થો દૂર થાય છે, તેમની પ્રશંસા થાય છે, અને તેમને સ્વર્ગ જેવાં સુખી પ્રગટ રીતે આવી મળે છે. [૨/૬૬-૭૫]

અધ્યાત્મચર્ચના ફળરૂપે પંદ્રવ, તથા ઈન્દ્રિયછેદ પ્રાપ્ત થાય છે એ જાણીને, બુદ્ધિમાન પુરુષે સ્વપત્નીમાં જ સંતુષ્ટ રહેવું તથા પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. આરંભમાં જ મનોહર, પરંતુ પરિણામે કિંષકકદનાં ફળની પેઠે અતિ દારુણ એવા મૈથુનને કાણ મેવે ? મૈથુનથી કંપ, સ્વેદ, શ્રમ, મૂર્છા, ચક્રી, ઝાનિ, બલહાય, કામરોગ વગેરે રોગો પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીની યોનિમાં અતિ સૂક્ષ્મ જંતુઓના સમૂહો હોય છે, તે મૈથુન વખતે નાશ પામે છે. વાત્સ્માયને પણ કહ્યું છે કે, “લોલીમાર્વા પેદા થતા તથા મૃદુ, મધ્યમ કે ઉત્તમ શક્તિવાળા સૂક્ષ્મ જંતુઓ યોનિમાર્ગમાં એક પ્રકારની ખજવાળ પેદા કરે છે.” જે માણસ સ્ત્રીસંબોધથી પોતાના કામન્તરનો ઉપાય કરવા ચાહે છે, તે અગ્નિને ઘીની આહુતિ વડે હોલવવા હમ્મે છે. તપેલો લોદાનો સ્થંભ આવિંગવો સારો; પરંતુ

ઉપરાંત ચોરી કરાવનાર, તેનો સુવાહકાર, તેનો ભેદ જાણનાર, તેનો માપ મેથાનો લેનાર, તથા તેને સ્થાન તેમ જ ખાવાનું આપનાર પણ ચોર જ ગણાય છે. — ટીકા.

૧. મહિત્ત અને રૌદ્રિણેયની કયા માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. મૂળમાં અહીં ‘વા’ એટલે કે ‘અથવા’ શબ્દ છે. જૈન આચારના ઇતિહાસમાં એક વખતે સ્વદાર સતિશ મત અને પરદાર-વજન મત એમ બે પ્રકાર પણ હતા. પરદાર-વજન મત લેનારો ‘પરસ્ત્રી’ નહીં એવી કન્યા વિધવા કે વેશ્યાનો સ્વીકાર કરી શકતો.

નરકના દ્વારરૂપ મૈથુન મેવતું સારું નહિ. ગમે તેવો અપુરુષ હોય, પરંતુ તેના હૃદયમાં જો સ્ત્રીભોગની કામના જાગી, તો તેના હૃદયમાંથી અંધા ઉત્તમ ગુણો દેશનિકાલ થયા જાયલા. માયાગીણતા, કૂરતા, ચંચળતા, કુશીલતા વગેરે દોષો સ્વાભાવિક રીતે જ કામવાસનાની^૧ સાથે રહેતાગ છે. અપાર મહાસાગરનો પાગ પામવો સંભવિત છે, પરંતુ પ્રતિધી જ વક્ર એરી કામવાસનાના દુઃસ્વિત્તોનો પાર પામવો સહેલો નથી. કામવાસના પતિ, પુત્ર, પિતા, ભાઈ વગેરેનો સંબંધ જોયા વિના અકામમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, તેમજ જીવના જોખમમાં પણ ઉતારે છે. કામવાસના સંસારનું બીજ છે, નરકમાર્ગની દીની છે, શોકનું મૂળ છે, કંઠાસ્તી જડ છે, અને દુઃખની ખાણ છે. [૨/૭૬-૮૭]

કામવાસનાને વશ બની જોડો વેશ્યાગમન કરે છે, તેમના દુઃખનો તો પાર જ રહેતો નથી. કારણ કે, વેશ્યાઓના મનમાં જીદું હોય છે, વાણીમાં જીદું હોય છે, અને ક્રિયામાં જીદું હોય છે તેઓ કેમ કરીને કોઈને પણ સુખનો હેતુ ધર્મ શકે ? અનેક ગ્રાણીઓના માસ અને મદિરાથી ખરડાયેલા તથા અનેક જરપુષોથી ચુંબાયેલા વેશ્યાના મુખને એંઠા ભોજનની પેંડે ટાણું મુખે ? કોઈએ તેને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હોય, છતાં તેની ખમૈયા બંધ ખાલી ધર્મ ગ્રાણ ત્યારે તેનું પહેરેલું કપડું પણ ખેંચી લેવાની વેશ્યા દાનત હરે છે. ખરાબ સોખતવાળો તથા વેશ્યાને વશ થયેલો કામીપુરુષ દેન, ગુર કે મિત્રાવધાને જરા પણ માનતો નથી. ગણિકાઓ ધનની આકાંક્ષાથી કોટિયાને પણ કામદેવ જેવો કહી તેના પ્રયે કૃત્રિમ સ્નેહ દાખવે છે. એરી નિ સ્નેહ ગણિકાઓને ડાહ્યા માણસે દમંગ ત્યાગવી [૨/૮૮-૯૨]

ઉપાસકે તો પોતાની સ્ત્રીને પણ આમનિપૂર્વક ન સેવવી જોઈએ, તો પત્ની સર્વ પાપોના મૂળરૂપ પરસ્ત્રીઓની તો વાત જ શી ? જે નિવૃત્તજ સ્ત્રી પોતાના પતિને તથા ઉપપતિને બળે છે, તે અમળ

ચિત્તવાળી પરસ્ત્રીનો વિશ્વાસ શો? કસાઈખાનાની પાસે ઊભેલાં પશુને જેમ કસાઈ જરા પણ આનંદ થતો નથી, તેમ બીકથી આકુલ ચિત્તવાળા તથા ગમે તેવી જગામાં ગયેલા જરને પરસ્ત્રીમાં જરા પણ આનંદ મળતો નથી. પરસ્ત્રીગમનમાં જીવનું જોખમ છે. તે પરમ વેગનું કારણ છે, તથા બંને લોકથી વિદ્વદ્ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો. પરસ્ત્રીગમન કરનારાનું આ લોકમાં સર્વસ્વ હરી લેવામાં આવે છે, તેને બંધનમાં નાખવામાં આવે છે અને તેનો અવયવ કાપી નાખવામાં આવે છે. મર્યા પછી પણ તેને ધોર નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતાની જીના રક્ષણ માટે નિરંતર યત્ન કરતો માણસ પોતાનું દુઃખ સમજી પરસ્ત્રીગમન કેમ કરે? જોણે પોતાના પરાક્રમથી આખા વિશ્વને વ્યાપ્ત કર્યું હતું, તેણે દશશીશ રાવણ^૧ પરસ્ત્રી સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા-માત્રથી કુળનો ક્ષય તથા નરકગતિને પામ્યો. પરસ્ત્રી ગમે તેવા લાવણ્યપૂર્ણ અવયવોવાળી હોય, સર્વ સૌંદર્યનું સ્થાન હોય, તથા વિનિય ડલાઓમાં કુશલ હોય, છતાં તેનો ત્યાગ કરવો. પરસ્ત્રીના સાન્નિધ્યમાં પોતાની મનોવ્રતિને જરા પણ મલિન ન થવા દેનાર સુદર્શનની^૨ શી સ્તુતિ કરીએ? તેના વડે ખરેખર જૈન ધર્મ^૩ જાળા પામ્યો છે, અંશધર્મમાં મોટો રાગરાજેશ્વર હોય, તથા રૂપમાં કામદેવ સમાન હોય, છતાં સીતાએ રાવણને તજ્યો તેમ સ્ત્રીએ પગપુરુષને તજવો. પર-સ્ત્રીપુરુષમાં આસક્ત એવા સ્ત્રીપુરુષને ભવે ભવે નપુસકતા, પશુતા, અને દુર્ભાગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૨/૯૩૧૦૩]

ચારિત્રનું પ્રાણજ્ઞ તથા પરબ્રહ્મ — મોક્ષનું એકમાત્ર કારણ એવું બ્રહ્મચર્ય આચર્યાને મનુષ્ય પૂજ્યો વડે પણ પૂજ્ય છે બ્રહ્મચર્ય આચરનારા મનુષ્યો દીર્ઘાયુષી, સુખ આપ્તિવાળા, દદ બાધાવાળા,

૧. રામાયણની જૈન કથા હેમચંદ્રાચાર્યે શ્રીકામાં આપી છે, તે માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ દિપ્તિ નં. ૬.

૨. સુદર્શનની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ દિપ્તિ નં. ૭.

તેમની તેમજ મદાવીમંદાન થાય છે. માટે મનુષ્યે બ્રહ્મચર્યનું સેવન કરવા તદ્દપર રહેવું. [૨/૧૦૪-૫]

પરિગ્રહ એટલે સંગ અથવા આસક્તિ. આસક્તિને કારણે અસંતોષ,

અવિશ્વાસ અને દુઃખના કારણરૂપ દિંસાદિ પ્રવૃત્તિ

અપરિવ્રજા પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી, તેનું નિયંત્રણ કરવું.

જેમ અનિગમ જાર જગવાથી વદાણુ ડૂબી જાય

છે, તેમ અતિ પરિગ્રહથી પ્રાણી જવસાગરમાં ડૂબી જાય છે. પરિગ્રહમાં પુરુષાર્થસાધક અણુ જેટલો પણ મુલ્ય નથી, પરંતુ પરંત જ્યેષ્ઠ મોટા મોટા દોષો તો ઉવાડા છે. સંગ અથવા આસક્તિને કારણે પહેલાં ન હોય તેવા રાગ-દ્વેષાદિ દોષો ઉદ્ભવે છે, તથા મુનિનું ચિત્ત પણ અલિપ્ત થઈ જાય છે. સંસારનું મૂળ કારણ દિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓ છે; અને તે પ્રવૃત્તિઓનું કારણ પરિગ્રહ છે. માટે, ઉપાસકે અને તેટલો વ્યય પરિગ્રહ કરવો. સંગ અથવા આસક્તિને વશ થયેલા માણસનું સંયમરૂપી ધન વિપયોરૂપી ચોરો લૂટી જાય છે, તેને કામરૂપી અગ્નિ જાળે છે; અને સ્ત્રીઓરૂપી પારશીઓ તેને બાંધી લે છે. તૃષ્ણા એવી દુષ્પૂર છે કે, સગરને^૧ ૬૦,૦૦૦ પુત્રોથી પણ તૃપ્તિ ન થઈ, કુચિકણ્ઠને^૨ વિપુલ ગોધનથી, તિવક શેઠને^૩ પુષ્કળ ધાન્યથી અને નંદરામને^૪ સુવર્ણના

૧. સગરની જૈન ઠંઠા માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. કુચિકણ્ઠ મગધ દેસનો એક હજીબી મુદ્દમ્ય હતો. તેને માથો ભેગી કરવાનો બહુ શોખ હતો. છેવટે માથોનું ધીરૂધ ખૂબ ખાઈને થયેલા અણજીથી તે મરી ગયો.

૩. તિવક શેઠે દુકાળના વખતમાં ભાવ ઉપજાવવા અતિશય ધાન્ય ભેગું કર્યાં કર્યું, પણ પછી અતિશય વરસાદ પડવાથી તે બધું નષ્ટ થઈ જતા, હુદય ફાટી જવાથી તે મરી ગયો અને નરકે ગયો.

૪. નંદ રામને ધનનો એટલો જોયો લોભ હતો કે, તેણે પ્રભને વિવિધ કરો નાખી નાખીને ચૂરી લીધી, પરંતુ તેને તેથી તૃપ્તિ ન થઈ. છેવટે રોગોથી ઘેરાઈને મરતી વખતે એ બધું ધન બીજને મળશે એવી હાથહાથ કરતો તે દુર્ગતિ પામ્યો.

હગનાઓથી પણ સતોષ ન થયો પરિગ્રહરૂપી વળગાડાળા યોગીઓ પણ પોતાની તપ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનના પરિવારવાળી શગરૂપી સામ્રાજ્યની સપત્તિને તણ દે છે અભયકુમાર^૧ જેવા જ્ઞતોષી માણસને જે સુખ છે, તે અસતોષી ધ્રુ કે ચાવલીને પણ નથી જેને સતોષ છે, તેને બધા નિધિઓ વરામા છે કામવેનુ ગાય તેનું અનુસરણ કરે છે, અને બધા દેવો તેના દાસ બને છે [૨/૧૦૬ ૧૧૭]

ગી.મા પરિગ્રહને લગતા નીચેના વધુ શ્લોકો આપ્યા છે ધન, ધાન્ય, સુનર્ણ, રૂપ, બીજી ધાતુઓ, ખેતર, ઘર, બેપગા અને યોષગા — એ નવ બાજુ પરિગ્રહ છે, તથા રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, શોષ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, જીર્ણાસા, જીની પુરુષની કે બનેની કામના, અને મિથ્યાત્વ — એ ચૌદ આત્મ પરિગ્રહો છે બાહ્ય પરિગ્રહથી આત્મ પરિગ્રહો પ્રકુક્ષિત થાય છે વૈરાગ્ય વગેરેએ ગમે તેટલી જીડી જડ ધાલી હોય, પણ પરિગ્રહ તેને નિર્મૂળ રી નાખે છે પરિગ્રહી હોઈને જે મોક્ષની કામના કરે છે, તે લોહાના હોખથી સમુદ્ર તરવાની ધ્રુજ કરે છે જે બાહ્ય પરિગ્રહો નથી ટાળી શકતો, તે અદરના મગવાન પરિગ્રહોને કેમ કરીને જીતવાનો હતો /

૧ તે રાજગૃહના રાજા અશ્વિકેનો પુત્ર હતો તેણે અવતિના રાજ ચંદ્રપ્રધોતને જીદ્દિબળથી હરાવી પિતાને વશ કર્યો હતો પોતાની હવટની અવસ્થામાં અશ્વિક રાજાએ તેને રાજગાદી આપવા માગી પણ તેણે સસાર ભયમાંથી બચવા તથા સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી - ૨

ગુણન એલે ગૃહસ્થના અણુતોને ગુણદારક — ઉપયોગી —

એવા મત પ્રથમ ગુણમત 'દિગ્વિરતિ' છે દિગ્વિરતિ

વળ ગુણવત્તો એલે દશે દિશાઓમાં અમુક દોષમાં જ પ્રવૃત્તિ

૧ દિગ્વિરતિ દરમિયાન મર્યાદા નક્કી કરવી તે ગૃહસ્થ તપેલા

લોભના ગોળા જેવો છે, તે હમેશા આરભ અને

પરિશદ્ધ યુક્ત રહેતો હોવાથી જ્યાં જ્યાં જાય છે, ખાય છે, સૂવે છે કે

નાઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યાં જીવહિસા કરે જ છે પરંતુ તે પોતાની

પ્રવૃત્તિને દિશાઓની અપેક્ષાએ મર્યાદિત કરે, તો તેટલા ભાગથી બહાર

જીવહિસાદિ પાપ તેનાથી થતા અટકે જે માણસ 'દિગ્વિરતિ' મત લે

છે, તે આખા જગતનું આક્રમણ કરવા ધસતા લોભસમુદ્રનો જલો કે

નિરોધ કરે છે [૩/૧૩]

બીજું ગુણમત 'ભોગોપભોગમાન' કહેવાય છે એક જ વાર

ભોગથી શકાય તેવા અન્ન, માત્ર વગેરે પદાર્થો

૨ ભોગોપભોગમાન 'ભોગ' કહેવાય છે, અને વાર વાર ભોગથી શકાય

તેના ધર, રામન, આસન વગેરે પદાર્થો 'ઉપભોગ'

કહેવાય છે તે મધ્ય ભોગોપભોગના પદાર્થોનું પરિમાણ નક્કી કરવું તે

'ભોગોપભોગમાન' કહેવાય તેમાં પણ સમજવાનું એ કે, ભોગવવા

યોગ્ય પદાર્થોનું જ પરિમાણ નક્કી કરવાનું હોય છે, પરંતુ ભોગવવાને

અયોગ્ય પદાર્થોના તો ત્યાં જ દગડાનો હોય છે તેના ત્યાં ત્યાં યોગ્ય

પદાર્થો આ પ્રમાણે છે મધ, માખ, માખનું મધ, ઉજરો વગેરે પાત્ર

વક્ષના કળ, જેમા અનત જીવો હોય છે તેના કદ વગેરે, જેના ગુણ-
દોષની ખગર નથી તેના અસાત કળ, રાત્રીગોળન, કાચા દહીવાળી
કઠોળ, નાસી અન્ન, બે દિવસ ચર્ધ ગયેનુ દરી, અને કોહી ગયેનુ
અન્ન* [૩/૪૭]

જેમ, બુદ્ધિમાનોમા શ્રેષ્ઠપુરુષ પણ દુર્ભાગી હોય તો તેની સ્ત્રી
તેની પામેથી ચાની જાય છે, તેમ મદિરા પીનારા
મદાત્યાગ પામેથી તેની બુદ્ધિ દૂર ચાલી જાય છે દારૂ પીને
જાન જીવેના લોકોને મા-અહેનનો, પોતાના-પારકાનો

કે જે - નોકરનો ખ્યાન ગહેતો નથી મુડદાની પેરે ચડામા આજોટતા
દારૂડિયાના ઉઝાડા મોને દર જાણી તેમા દૂતરા મૃતરી જાય છે ઘેરી
રસ્તામા પણ તે જાન જૂલી નાગો આજોટે છે તથા પોતાની દુષીવાત
પણ લહેરથી કઢી દે છે એ તેડુ મુદર ચિત્ર હોય તો પંથુ જેમ ઉપર
મેસ ચોપડાથી નષ્ટ ચર્ધ જાય છે, તેમ દારૂ પીનાગી કાતિ, કાતિ,
મતિ અને શ્રી નાથ પામી જાય છે જાણે જૂન વગરુ હોય તેમ તે
ધૂશે કે, શોકમઅ ચર્ધ ગયો હોય તેમ તે રાડો પાડે છે, તથા દાહજવર
જીપડયો હોય તેમ જમીન ઉપર આજોટે છે દારૂ હગાહગ ઝેર જેવો
છે તે અગ્રેને ચિયિન કરી નામે છે, ઇદિયોને અશન મરી નામે
છે, અને જારે પેનમા નાખી દે છે વાસનો ઢગનો જેમ અમિના
તથાખામાત્રથી સગી જાય, તેમ મઘથી વિવેન, સયમ, જ્ઞાન, સદ્ય,
શૌચ, દયા અને દામા નાશ પામે છે મઘ એ ચોગી બિભિચાર વગેરે
દોષોનુ તથા વધ નધનાદિ વિપત્તિઓનુ ઝરણુ છે મારે રોગી જેમ
કુપરપથી દૂર રહે, તેમ માણસે તેનાથી દૂર રહેતુ [૩/૮૧૭]

* આ ગાળના મુખ્ય જીવજીવુકા પદાર્થો તથા જે તૈયાર
કરતા પહેલા જીવજીવુકા કરવી પડે તેના પદાર્થો ત્યાગવાની જાવનાથી કહેલી છે
મનુરમતિ વગેરે ગ્રંથોમા તેમ જ અન્ય યોગગ્રંથોમા જાણ્યાજાણ્ય પદાર્થોનુ
વર્ણન જાણવા માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૃષ્ઠે ૩

પ્રાણીઓના પ્રાણ દરીને જે માસ ખાસની ઇચ્છા કરે છે, તે
ધર્મરૂપી જ્ઞાનુ દ્વારૂપી મૂળ ઉપેક્ષીનામે છે રાજ
મામ ખાઈને જે દયા કરવાની ઇચ્છા ગણે છે,
તે બળના અગ્રિમા વેળ રાખવાને ઇચ્છે છે મનુષ્યે

મામ-યામ

પણ વધુ છે કે, પ્રાણીનો રા કરનાર, તેને અનુમતિ આપનાર,
તેનું માસ વેચનાર, તેને ખરીનાર, તેને રાધનાર, તેને પીરસનાર તથા
તેને ખાનાર, એ નંદા સરખા જ દિમક છે ખરી રીતે તો જેઓ
પોતાના મામતી પુષ્ટિને અર્થે બીજાનું માસ ખાય છે, તેઓ જ સાચા
હિંસક છે, કારણ કે કોઈ માસ ન ખાતું હોય, તો પ્રાણીને કોઈ મારે
જ નહિ પ્રાણીની હિંસા મ્યાં પિના મામ ઉત્પન્ન જ થતું નથી,
તેમજ પ્રાણીનો વધ કરીને સ્વર્ગ પમાતું નથી માટે માસનો ત્યાગ
કરવો આ શરીર કે જેમાં નાખેના મિષ્ટાન્નો પણ વિષ્ટારૂપ ચર્મ જલ્ય
છે, અને અમૃતો પણ મૂત્રરૂપ બની જલ્ય છે, તેના શરીરને માટે કોણ
હિંસારૂપી પાપ આચરે? માસભક્ષણમાં દોષ નથી એવું કહેનારા
દુરા માઓ વારતવિક રીતે પારધી, ગીધ, વર, વાધ અને શિયાળા
એનાઓ હોના જોઈએ! 'જેનું માસ હું અહીં ખાઉં છું, તે (સ)
મને (મા) પરજન્મમાં ખારો' એવી 'માસ' શબ્દની નિયુક્તિ મનુષ્યે
કહી છે^૧ માસના સ્વાદમાં લુપ્થ માણસની જુદી શાન્તિની પેરે જે જે
પ્રાણીને જુએ છે તેને મારના માટે પ્રયત્ન છે આના આવ નિર્દોષ
દિવ્ય બોજનો હોવા છતાં જેઓ માસ ખાય છે, તેઓ અમૃતરસ
છોડીને હાગાહા વિના ખાય છે નિર્દોષ માણસમાં ધર્મ સભરતો નથી,
અને માસભક્ષીમાં દયા કયાથી હોય? માસલુપ્થ એ વાત જાણતો
નથી અને જાણતો હોય તો પણ કહે શાનો? કેટલાક મહા મૂઢતાથી
પોતે માસ ખાય છે એટલું જ નહિ, પણ દેવો, પિતૃઓ અને
અતિથિઓને પણ માસ જ આપવાનું કહે છે તેઓ કહે છે
'ખરીદવા જાતે મેળવેલા કે બીજાએ આપેલા માસથી દેવ અને

પિતૃઓની અર્ચા કરીને, તે માંસ ખાનારને દોષ લાગતો નથી.^૧ (પરંતુ દેવો તો પુણ્યોને કારણે અધાતુક શરીર પામેલા હોય છે; તેમને આપણા જેવો રચૂલ -આહાર હોતો જ નથી. તો પણ તેમને માંસ આપવું એ મૂઢતા જ છે. વળી પિતૃઓ પણ પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર ગતિ પામી સ્વકર્મનું^૨ ફળ અનુભવે છે; તેમને, પુત્રે અહીં કરેલું પુણ્ય પણ તારી નથી ગતવું, તો પછી પાપ કરીને આપેલું માંસ શું ફળ દેવાનું હતું? વળી સત્કાર કરવાને યોગ્ય અતિથિને માંસ ધરવું એ પણ અધર્મ જ છે.) ભલેને મંત્રથી પવિત્ર થયું હોય,^૩ તોયે રતિપૂર પણ માંસ ન ખાવું. હળાહળ ઝેર થોડું હોય તોપણ જીવિતનો નાશ કરે છે. (મંત્રથી પાપ ધોઈ શકાય જ નહિ. એમ હોય તો તો પાપ કરવાનો નિષેધ કરવાપણુ જ ન રહે; કારણ કે, સર્વ પાપો મંત્રથી જ ધોઈ ન જાય!) વળી, ગ્રાણી મધુ^૪ કે તરત જ તેના શરીરમાં અનંત જંતુઓ પેદા થઈ જાય છે; નરકના ભાષાએ તે માંસને કયો જીવિમાન ખાય?^૫ [૩/૧૮-૩૩]

મુહૂર્ત બાદ જેમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું માખણ વિવેકીઓએ ન ખાવું. એક જીવનો વધ કરવાથી જ કેટલુંય પાપ થાય છે; તો જંતુઓના સમૂહરૂપ માખણનું કાણ ખાય? [૩/૩૪-૫]

અનેક જંતુઓના સમૂહનો નાશ કરીને મેળવેલું તથા લાળ જેવું જીવુપ્રસાકારક મધ કાણ ખાય? લાખો માખો મારીને મેળવેલું મધ ખાનારા કરતાં, થોડાં ગ્રાણી મારનાર ખાટકી પણ ચડે. એક એક ફૂલના અંતગમાંથી રસ પીને માખો ફરીથી જે ઓછી કાઢે છે, તે મધ ધર્મિક પુણ્યો નથી ખાતા. દવાને કારણે ખાધેલું થોડુંક મધ પણ નરકનું કારણ થઈ પડે છે : કાલકૂટ વિષ પ્રમાણથી કે જીવિતની

૧. મનુસ્મૃતિ અધ્યા. ૫ શ્લો. ૩૨.

૨. મનુસ્મૃતિ, અધ્યા. ૫, શ્લો. ૩૬.

૩. મનુસ્મૃતિમાં માંસભક્ષણ અંગે જે નિષેધ છે તે અહીં સરખાવડું રસિક રીતે મંદો. જુઓ યુક્તકને છેડે શ્રુતિ ૨.

છત્તીથી થોડું ખાધું હોવા છતાં પ્રાણનો નાશ કરે છે, તેમ. જે મધ ચાખવાથી દીર્ઘકાળ નરકની વેદના ભોગવરી પડે છે, તે મધની મધુરતા મૂખ લોકો જ વખાણે છે. માંખોના મોમાંથી નીકળેલું અને અનેક છત્રોનો વધ કરીને મેળવેલું મધ પવિત્ર-માનીને મૂખ લોકો જ દેવને સ્નાન કરાવવામાં વાપરે છે ! [૩/૩૬-૪૨]

ઉમરફ, વડ, પીપર, અંજીર, અને પીપળો એ પાંચ વૃક્ષનાં ફળ બહુ જંતુવાળાં હોવાથી ન ખાવાં. બીજી કાંઈ ખાવાનું ન મળ્યું હોય, તેમજ જૂનાંથી દુર્બળ ચર્ષિ ગયો હોય, છતાં પુન્યાત્મા પુન્ય એ પાંચ ઝાડનાં ફળ ન ખાય. [૩/૪૨-૩]

સૂરજી, આદુ, લસણ, લીંદુર, ગાજર, મૂળા, બટાકા વગેરે લીલાં કંદ, બધી જાતની ફૂંપળો, સ્તુહી (ચોર), લવણવૃક્ષની ખાસ, કુંવારપાકું, ગિગિકર્ણિકા વેલ, શતાવરી વેલ, કઠોળનાં વેદાં, ઘડૂચીવેલ, કૂણી આમલી, પંચક શાક (પાલખ ?), અમૃતા (ગળો), શકરવાલ, વગેરે 'હવાભિ-ગમસૂત્ર'માં કહેલા અનંત હવોવાળા પદાર્થો તેમજ બીજા પથ્ય તેવા પદાર્થો હવાથી માણ્યોએ પ્રયત્નથી તજવા, જેઓ વિપરીત માન્યતા-વાળાઓ છે, તેમને તો આ બાબતનો ખ્યાલ જ હોતો નથી. [૩/૪૪-૬]

શુદ્ધિમાન માણ્યો પોતાને કે પારકાને અન્નપથું એવું ફળ ન ખાવું; કારણ કે, કાંતો તે નિષિદ્ધ કોટીમાં આવતું હોય કે ઝેરી હોય. [૩/૪૭]

રાત્રીને વખતે બહુ અન્ન નિરંકુશ ફરતાં પ્રેત પિશાચાદિ વડે ઉચ્છિષ્ટ કરી મુકાય છે; માટે રાત્રીને વખતે કદી મત્રીમોજન-યાગ ન ખાવું. ઘોર અધારાથી આખો રૂંધાર્ષિ જવાને કારણે જંતુઓ બોજ્ય પદાર્થમાં પડતાં હોવા છતાં દેખાતાં નથી. તેવે રાત્રે વખતે શાક ખાય ? વળી, કીડી ખાવામાં આવી જાય તો શુદ્ધિનો નાશ થાય; જૂ ખાવામાં આવી જાય તો જલધર થાય; માંખથી ઊવડી થાય; કરોળિયાથી કોદ થાય; કટિ કે ફાસર આવતાં ગળામાં ઈન્ન થાય; શાક વગેરેમા વીંછી આવી જાય

તો તાળવું ફારી જાય, ગળામાં વાળ ચોટવાથી સ્વરભંગ થાય, વગેરે દોષો રાત્રીભોજનમાં બધા જાણે જ છે. ઉપરાંત, રાતે સંધ્યામાં પણ ઘણા જીવોનો નાશ થાય, રાતે વાસણ ધોવામાં પણ ઘણાં જંતુ નાશ પામે, તેમજ પાણી ઢોળવામાં પણ જમીન ઉપરનાં જંતુ નાશ પામે. રાત્રે ન સંધ્યા એવી લાકુ જેવી અચેતન વસ્તુઓ, તેમજ ફળ વગેરે વસ્તુઓ પણ રાત્રે ન ખાવી; કારણ કે દેખી પણ ન શકાય એવા જંતુઓ રાત્રે હોય છે જ. જેમને કેવળદાન થયું એવા મહાપુરુષોએ રાત્રે નિર્જંતુક આહારનો અભાવ હોવાથી ગત્રીભોજનની મના કરી છે, તેથી જૈનધર્મીએ તો રાત્રે કદી જ ન ખાવું. અરે પરધર્મીઓ પણ રાત્રે ખાવાની મના કરે છે, જેમકે : 'સૂર્ય' વેદવ્રતીના તેજવાળા છે, એમ વેદ જાણનારાઓ કહે છે, માટે તેના તેજથી પવિત્ર થાય તે રીતે બધું શુભ કર્મ કરવું. એટલે કે, સૂર્ય આશ્રમી ગયો હોય ત્યારે આહુતિ, જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, દેવપૂજા, દાન તથા ખાસ કરીને ભોજન ન કરવાં.' દિવસના આઠમા ભાગમાં જે વખતે સૂર્ય મંદ થવા આવે છે, તે ભાગને 'નક્ત' કહે છે. તે વખતે ભોજન કરવું, 'નક્ત'નો અર્થ 'રાત્રી' ન કરવો. વળી કહ્યું છે કે, 'દેવો દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ખાય છે, ઋષિઓ દિવસના મધ્ય ભાગમાં ખાય છે, પિતૃઓ દિવસને પાછલે પહોરે ખાય છે, સાધકાણે દેવો અને દાનવો ખાય છે, સંખ્યાકાળે મણે અને રાક્ષસો ખાય છે, પરંતુ, એ બધી વેળા વટાવીને રાત્રે ખાવું એ તો અભોજન જ છે' આયુર્વેદમાં પણ કહ્યું છે કે, 'શરીરમાં એ કમળ છે. નીચા મોંવાળું હૃદયપદ્મ, અને જિંઘા મોંવાળું નાભિપદ્મ. ગત્રે તે બંને કમળો સંક્રાંતિ જાય છે, માટે રાત્રે ન ખાવું વળી ગત્રે ખાવામાં સુદૃઢ જીવો ખરાઈ જાય તે કારણ તો છે જ' આરે આજુથી જીવજંતુ આવીને અંદર પડતાં હોય તેવું રાત્રીભોજન કરનારા મૃદો રાક્ષસોથી કર્ષ બાબતમાં ભુદા છે? દિવસે તેમજ રાત્રે જે ખા-

ખા જ કરે છે, તેને શીંગડા અને પૂછડા મિનાનો પશુ જ જાણવો દિવસના આરભકાળમાં અને અંતકાળમાં બે બે ઘડીઓ જના દર્શને, રાત પહેલાં જે ખાઈ લે છે, તે પુણ્યશાળી છે કોઈ માણસે ગત્રી ભોજન ન કરવાનો નિયમ ન વીધો હોય, તેમ છતાં તે આદ્યાર તો દિવસે જ કરી લેતો હોય, તોપણ તેને રાત્રીભોજન તજવાનું કૃણ નથી મળતું, મરણ કે, લોકો કહે છે તેમ, ‘વ્યાજની બોલી કરી ન હોય, ત્યાં સુધી થાપણ મૂકી આવવા માત્રથી વ્યાજ નથી મળતું !’ જેઓ દિવસ છોડીને રાત્રે જ ખાય છે, તેઓ માણેક છોડીને કાચસધરે છે દિવસનો વખત હોવા છતાં, જેઓ કોઈ કલ્યાણની આશાએ રાત્રે ખાય છે, તેઓ ક્યારડો હોના છતાં જીખરમાં ડાગર વાવે તે રાત્રે ખાનારાઓ બીજે જન્મે ધૂરડ, કાગડા, મિયાડ, ગીધ, સામર, જુડ, સાપ, વીછી અને મગર તરીકે જન્મે છે લક્ષ્મણ જ્યારે રામ સાથે વનમાં ગયા ત્યારે રસ્તામાં મહીધર રાજાની પુત્રી વનમાલા સાથે તેમનું લગ્ન થયું લગ્ન થયા બાદ તે રામ સાથે જવા તૈયાર થયા, ત્યારે હું ખી થયેલી વનમાલાને તેમણે શપથપૂરક કરી પાછા આવવાની ખાતરી આપી, ઉપરાંત કહ્યું કે, ‘જો ન આવું તો હું ત્રિસા વગેરે કરનારાઓની ગતિ પામું’ છતાં વનમાલાએ તો ‘રાત્રીભોજન કરનારાઓની ગતિ’ના સોગદ ખરાના ત્યારે જ લક્ષ્મણને જવા દીધા રાત્રીભોજનનું પાપ એવું મોટું છે જે માણસ હમેશા રાત્રીભોજનનો ત્યાગ કરે છે, તેનું અર્ધ આધુષ્ય ઉપનાસરૂપ જ થાય છે રાત્રીભોજન ત્યાગવામાં બીજા પણ જે અસખ્ય ગુણો છે, તે સર્વશ સિનાય બીજે કોઈ કદી શકે તેમ નથી [૩/૪૮૭૦]

કાચા દહીવાળા ક્રોળ આદિમાં સક્ષમ જન્મ્યો થાય છે, તે કેરળાનીઓ જાણે છે તેમનો ત્યાગ જ કરવો અહીં ગણાવેલી ચીજો ઉપરાંત બીજા પણ જે જન્મિષ્ઠિત કૃણ, ફૂલ પત્ર, અથાણા વગેરે જાણનામાં કે જેનામાં આવે, તેમનો જૈનધર્મપરાયણ મનુષ્યે ત્યાગ કરવો [૩/૭૧-૨]

ત્રીજી મુશ્કેલી તે 'અનર્થદૃશ્યાગ' કહેવાય કે પોતાના શરીરાદિના પ્રયોજન અર્થે થતો અધર્મવ્યાપાર —

૩ અનર્થદૃશ્યાગ ૬૩ — તે અર્થદૃશ્ય કહેવાય, પરંતુ તેના યોગ્ય પ્રયોજન વિનાનો અધર્મવ્યાપાર તે અનર્થદૃશ્ય કહેવાય તેના ચાર પ્રકાર છે દુર્ધર્મ, પાપકર્મ કરવાનો ઉપદેશ, હિંસાના ઉપયોગી સાધનોનું દાન, અને પ્રમાદ

“ફલાણા શસ્ત્રને હણુ”, “રાગ ચાઉ”, “ફલાણા શહેરનો નાશ કરુ”, “સળગાવી મૂકું”, “આકાશમાં

દુર્ધર્મનું ઉપવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરુ” વગેરે પ્રકારનું ચિંતન તે દુર્ધર્મ કહેવાય તેનું ચિંતન સંસ્કાર પશુ

ટકના ન હેતુ દુર્ધર્મના આર્ત અને રોદ એના બે પ્રકાર છે અગ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના વિયોગ માટે, દુષ્કર્મ આવ્યે તેને દૂર કરવા માટે, ગ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે તેને મેળવવા માટે, અને નહિ પ્રાપ્ત થયેની વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે જે સતત ચિંતા, તે આર્તધ્યાન^૧, અને હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને રિપયસરક્ષણ માટે જે સતત ચિંતન, તે રોદધ્યાન^૨

‘નાશરૂઝાઓને પચોટ,’ ‘ખેતર ખેડ,’ ‘ઘોડાઓને ખસી કર,’

વગેરે પાપોપદેશ આપકને ચોખ્ખી ખાસ કરીને

પાપોપદશ બધા એની મનાહ આપવાનું આચરણક નથી, ત્યાં તે તેમ ન જ કરવું

૧ અર્થ પીડા દુષ્કર્મ જેમાથી ઉદભવે તે આર્ત અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ વગેરે દુષ્કર્મની ઉત્પત્તિના મુખ્ય કારણ

૨ જેનું ચિંતન કર કે કઠોર હોય, તે રોદ કહેવાય અને તેના વ્યાપ્તિના જે ધ્યાન તે રોદધ્યાન હિંસા કરવાની વગેરે વૃત્તિમાથી કૂરતા કે કઠોરતા આવે છે

ગાડું, હળ, શસ્ત્ર, અગ્નિ, સંખેલું, ખાંડણિયો વગેરે હિંસામાં કારણજનક વસ્તુઓ દયાળુ શ્રાવક ખીજતે ન આવે. હિંસાકારી દાન અલખત, આ નિયમ પણ, ઉપર પેડે, જ્યાં તેમ કરવું આવશ્યક નથી ત્યાં લાગુ પડે છે.

કુલહલને કારણે ગીત નૃત્ય નાટક વગેરે જોવાં, કામશાસ્ત્રનું પરિશીલન, છૂત મઘ વગેરેનું સેવન, જલક્રીડા પ્રમાદ હીંડાળા વગેરેની ક્રીડા, પશુપખીની સાહમારી, શત્રુના પુત્રાદિ સાથે પણ વેર, ખાનપાન સ્ત્રી દેશ અને રાજસંબંધી ચર્ચા, રોગ અને પ્રવાસના અમના કારણ સિવાય આખી રાત સૂઈ રહેવું, વગેરે પ્રમાદચરણનો શુદ્ધિમાને ત્યાગ કરવો.

ખાસ કરીને દેવમંદિરમાં વિલાસ, હાસ્ય, ચૂંકવું. નિદ્રા, કલહ, ચોર પરસ્ત્રી વગેરેની દુષ્કથા તથા ચાર પ્રકારનો આહાર^૧ એ પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાદચરણરૂપ હોઈ તજવી. [૩/૭૩-૮૧]

૨

હવે ચાર શિક્ષાવર્તો^૨ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ શિક્ષાવર્ત ‘સામાયિક’ કહેવાય છે. ‘સામાયિક’ એટલે, ચાર શિક્ષાવર્ત. આત્મ અને શૈલ ખ્યાનનો ત્યાગ કરી, તેમ જ
૧. સામાયિક કામિક તથા વાયિક પાપકર્મોનો ત્યાગ કરી, મુદ્રત્ પર્વત સમના ધારણ કરવી તે.^૩

૧. અગન (ભાત, દાળ વગેરે), પાન (પીણું), આહાર ખાઈ ખાવાનાં ફળ વગેરે ‘ખાદિમ’ અને મુખવાસ વગેરે ‘સ્વાદિમ’ — એમ ચાર પ્રકારનો આહાર ગણાય છે.

૨. શિક્ષાવર્ત ચળ્લનો અર્થ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે, તે મનો ગુદસ્થને માટે સાધુધર્મની શિક્ષણ છે.

૩. રીકામાં ‘સામાયિક’ ચળ્લને આ રીતે છટો પાડ્યો છે: મૂળ એટલે કે ચગદેષરદિત માણસને થતો આય એટલે જ્ઞાનાદિનો લાભ. દ્રવ્યોમાં પ્રથમમુખની પ્રાપ્તિ ત્રિ ‘સમાય’ અને તેને મારેનું મત તે સામાયિક.

ગીકામાથી વિશેષ વિવરણ સામાયિક વતધારી આવક ગૃહસ્થ પણ તેટલા સમય પૂરતો થતિ જેવો થાય છે ૧ તેથી તે વ્રત ધારણ કરનારો તે દરમ્યાન દેવપૂજાદિ ન કરે અવળત, સામાયિકમા દોષયુક્ત વ્યાપારનો નિષેધ છે, અને નિર્દોષ વ્યાપારનું તો પ્રિધાન છે, એટલે સ્વધ્યાય પાઠ વગેરેની ધોઠ દેવપૂજા કરે તો દોષ ન કહેવાય, પરંતુ યતિને જેમ દેવપૂજાદિનો અધિકાર નથી, તેમજ સામાયિકધારી ગૃહસ્થનું પણ અમળવું આ બાજુ પૂજાદિ તો બાનપૂજા ઉત્પન્ન કરવા માટે છે, પરંતુ, સામાયિક કરનારને બાનપ્રાપ્તિ થઈ ગઈ, તો પછી તેને બાજુ પૂજાની શી જરૂર રહે ?

સામાયિક કરનારા આવક સામાન્ય રીતે આ ચારમાથી એક ઠેકાણે જઈ સામાયિક કરે છે જિનમંદિરમા, સાધુની સમીપમા, પોષધશાળામાં, કે પોતાને ઘેર સામાયિક વ્રતમા ઝોજામા એણે એક મુહૂર્ત (૪૮ મિનિટ) બેસવાનું હોય છે એટલે કે, વધારે બેસવું હોય તો બે મુહૂર્ત, ત્રણ મુહૂર્ત એ પ્રમાણે જ બેસવું તે દરમ્યાન આવક, સર્વળી પાપપ્રવૃત્તિઓ મનનાણી પ્રમાથી જાતે કરવાનું કે બીજા પાસે દરાવવાનું ઠોકારનો, તેમણી નિવૃત્ત થવાનો, તેમને આત્મસાક્ષીએ નિદાનો, ગુરુની સમક્ષ ગદ્ગદવાનો તથા પોતાની જાતને તેમણી હોડાવવાનો નિયમ લે કે

સ્થિર ચિત્તવાળા સામાયિક વતધારી ગૃહસ્થના સચિત કર્મો પણ ચત્રાવનસન્નીહ પોઠે ક્ષીણ થઈ જાય છે [૩/૮૨ ૩]

૧ 'ત્યા સુધી પ્રાણી સામાયિક ત્રણી સ્થિરચિત્ત રહે ત્યા સુધી, તથા જેટલી વાર સામાયિક કરે તેટલી વાર અશુભ કર્મનો નાશ કરે છે આવક સામાયિક કરે ત્યારે સાધુ જેવો થાય છે માટે ઘણી વાર સામાયિક કરવું જોઈએ "

૨. પોષધાદિ કરવા માટેનું અન્ય મકાન

૩ તેની કથા એવી છે કે, તે રાત્રી રાતે, 'હીનો સજાતો રહેશે ત્યા

શ્રીજી શિક્ષામત 'દેશાવકાશિક' કહેવાય ॥ 'દિગ્ગત' રૂપી પ્રથમ
 ગુણવત્તામાં દશ દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિની જે મર્યાદા
 ૨ દશાવ બાધી હોય, તેને રાત્રે કે દિવસ પૂરતી વધુ ટૂંકાવની,
 કાશિક તેનું નામ જ દેશાવકાશિક પ્રત જે પ્રમાણે
 દિગ્ગતનું પરિમાણ ઘટાડવું, તે પ્રમાણે અણનત
 વગેરેમાની છટનું પરિમાણ પણ ઘટાડી લેવું, કારણ કે, થોડો થોડો
 વખત બધી છટોનો સંલેપ પણ આરંભક ઝેર [૩/૮૪]

શ્રીજી શિક્ષાનત પોષધનત કહેવાય એ આહમ, ચૌદશ, પૂનમ
 અને અમાવસ્યાએ ઉપવાસ કરવો, કુપ્રવૃત્તિનો
 ૩ પોષધ ત્યાગ કરવો, મહાઅય' પાગલું કરવું, અને
 સ્નાનાદિ શરીરસંસ્કારોનો ત્યાગ કરવો - તેનું નામ

પોષધન

આ નવ મિથે િકામાં વિશેષ નિરંજન આ પ્રમાણે ॥
 ધમને 'વેદ' એને કે પુણ્ય આપે છે માટે આ નવ

સુધી સામાયિક પ્રતમાં સ્થિર રહીશ', એવો નિયમ થઈને સામાયિક કરવા
 વાગે. પરંતુ તે વાતની તેની ફાસીને ખબર નહીં, તેથી રાત્રીને અંધારું
 ન થાય તેટલા માટે થોડી રાત્રે તેણે દીવામાં ફરી તેવ પૂરું ત્યાર બાદ
 પણ રાત્રીને પ્રતમાં ચાલુ રહેતો જોઈ તેણે થોડી રાત્રે ફરી તેવ પૂરું
 તે પ્રમાણે વળી ત્રીજી વાર ક્યું તેથી સવારમાં તો ચાકથી જ તે રાત્રી
 મરણ પામ્યા પરંતુ નિયમ પ્રમાણે સામાયિક પૂરું ક્યું હોવાથી કમનો
 નાશ કરી સ્વર્ગે ગયો.

૧ દિગ્ગતમાં જે પરિમાણ નક્કી થયું હોય, તેનો 'દેશ' એટલે કે
 સંક્ષિપ્ત વિભાગ—તેમાં જ 'અવકાશ' એટલે અવસ્થાન કરવું, તે
 દેશાવકાશિક પ્રત

૨ એટલે કે, દેશાવકાશિકમાં માત્ર દિગ્ગતનું પરિમાણ જ ઘટાડીને ઘેરો
 ન રહેવું, પણ બીજા મનોમાં પણ જે ફરજાટ હોય તે પણ તેટલા વખત
 સુધી ધરાવવા ન ચૂકવું એવો ભાવ છે

પોષધ^૨ કહેવાય છે પોષધ અપ અશે કે સર્વાશે એમ બે રીતે કશય છે. તેમાં, જ્યારે અપાશે પોષધ કરે, ત્યારે સામાયિક પશુ કરે કે નમે કરે, પરંતુ સર્વાશે પોષધ કરે, ત્યારે નિમમથી સોમાયિક કરે, ન કરે તો પોષધનું ફળ તેને ન મળે જિનમ દિરમા, સાધુ સમીપે, પોષધશાળામાં કે ધરમાં પોષધ સ્વીકારી, ધર્મપુસ્તક વાચે કે ધર્મચિંતન કરે, અને નિચારે કે, ‘આ બધા સાધુગુણોને હું મદભાગી સર્વાશે કપારે ધારણુ કરી શકીશ ?’ ઇત્યાદિ

જેઓ ગૃહસ્થ હોવા છતાં પાળવુ મુશ્કેલ એવું પોષધવ્રત ચુનનીપિતાની^૨ પેઠે પાળે છે, તેઓને ધન્ય છે [૩/૮૧૬]

ચોથું શિક્ષાવ્રત ‘અતિથિસન્નિભાગવ્રત’ કહેવાય છે અતિથિઓને એવે કે ‘તિથિ, પર્વ, ઉત્સવ વગેરે જોને નથી

૪ અતિથિ એવા ભિક્ષા માટે ભોજનકાળે આવેલા સાધુઓને’
સન્નિભાગ ન્યાયથી પેદા કરેન તથા નિર્દોષ એવા ચતુર્વિધ આહાર, પાત્ર, આચ્છાદન, અને રહેઠાણ વગેરેનું

દાન કરવું, તે અતિથિસન્નિભાગવ્રત કહેવાય

તેને અંગે ટીકામાં મિશેષ વિચરણુ નીચે પ્રમાણે છે

સાધુઓને ધર્મના પાલનમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવા અન્નાદિનું જ દાન આપવું, સુચર્યું વગેરેનું ન આપવું કારણ કે, તેનાથી દાન લેનારમાં ક્રોધ, લોભ, કામ વગેરે ઉત્પન્ન થાય

૧ આના કરતાં પોષધ ગ્રહણે ‘ઉપોસથ’ (ઉપ+વસ) ‘ઉપવાસ કરી કેવની નજીક બેસવું’ એ રીતે વ્યુત્પન્ન કરવો વધુ ઠીક લાગે છે

૨. તે જ્યારે પોષધવ્રત લઈને બેઠો હતો ત્યારે તેને ચળાવવા કોઈ દેવે આવીને કેવી રીતે તેના ત્રણે પુત્રો મારીને તેમનું માંસ તળી ખાધું, તથા છવટે તેની માને મારવા તૈયાર થયો ત્યારે ચુનનીપિતા કહેવો તેને વારવા માટે ઠલો થઈ ગયો, અને એ બધી જામ જ હતો એવી તેને પછીથી ખબર પડી ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ફરી તે વ્રત તેણે પ્તી રીતે સ્વીકાર્યું, વગેરે કથા માટે જુઓ આ માળાનું ‘દસ ઉપાસકો’ પુસ્તક, પ્રકરણ ૩

છે મૂઢ ભુદ્ધિથી લોકો સાધુઓને જમીન, ગાય, કન્યા વગેરેનું દાન કરે છે, તેથી પાપની જ શુદ્ધિ થાય છે વળી વ્યતિપાત, સંક્રાંતિ વગેરે તિથિઓએ જ દાન આપવામાં આવે છે, તે પણ મૂઢતા જ છે મરેવાની તૃપ્તિ અર્થે જે દાન અપાય છે, તેમજ ગયા, ગવા રગેરે સ્થાનોએ જઈને જ અપાય છે, એ બધું અપિચારી અને ગતાનુગતિક છે જેઓ મહાવ્રત ધારણ કરી, સર્વ પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિઓ ત્યાગી, સુખદુઃખ, માનાપમાન, તથા લાભનાશમાં સમાન ભુદ્ધિ રાખી મોક્ષમાં જ એકતાન મન્યા છે, તેના સાધુઓ જ દાનને માટે ‘ઉત્તમ’ પાત્ર છે, બીજા પણ તેની ઉત્કટ સ્થિતિને ન પામેવા, છતાં તેને માટે પ્રપત્નશીલ તેવા સાધુઓ ‘મધ્યમ’ પાત્ર છે, અને જેઓ માત્ર શ્રદ્ધાવાળા છે, પણ વ્રતશીલ ધારણ કરી શકે તેમ નથી, તેવા સાધુઓ ‘કનિષ્ઠ’ પાત્ર છે પરંતુ, બીજા બધા કુસાધુઓ જેઓ મૂઢ ભુદ્ધિથી માત્ર કઠોર તપો જ આચરે છે, તેઓ ‘કુપાત્ર’ છે, અને જેઓ હિંસા, અસત્ય વગેરે આચરે છે, પગિમદ્ધ અને આરભમાં વદપર છે, કુશાસ્ત્રો બણીને જ પોતાને પડિત માનનારા છે, છતાં તત્ત્વતઃ નાસ્તિક જેવા જ છે, તેઓ ‘અપાત્ર’ છે માટે, કુપાત્ર અને અપાત્રને તથા પાત્રને જ દાન દેવું કુપાત્રને કરેલું દાન સાપને દૂધ પિવરાવવા જેવું છે તેવા દાનથી દાન કરનાર અને લેનારને પાપશુદ્ધિ થાય છે

ઉત્તમ મુનિને દાન કરવાથી વાછરડા ચારનાર સગમક^૧ અમત્યાગી સપતિ પામ્યો હતો [૩/૮૭-૮]

૧ સગમકની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે દિ ન. ૬

અતિચારો

જે જનના સ્ખયનોથી સ્વીકારેલો ગુણ મયિન થાય અને ધીરે ધીરે હ્રામ પામી આવ્યો જાય, તેના સ્ખયનો અતિચારો ‘અતિચાર’ કહેવાય છે કોઈ મત સ્વીકારીને તે સતને લગતા અતિચારો તજવામાં ન આવે, તે તેનાથી તે મતનું પાલન મરામત થતું નથી, માટે ગૃહસ્થના દરેક મતના જે પાલ્ય પાલ્ય અતિચારો છે, તે દરેક ગૃહસ્થે તજવા જોઈએ [૩/૮૬]

અહિંસામતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે કોઈ પણ પ્રાણીને તેના ઇષ્ટ સ્થળમાં જતું કોપપૂર્વક અટકાવતું અને અહિંસામતના બાધવું તે ‘બધ’ નામનો અતિચાર કહેવાય, અતિચારો કોઈ પ્રાણીના કોપપૂર્વક કાન, નાક, આમડી આદિ અન્યથા ઉઘા તે ‘અવિચ્છેદ’ કહેવાય, કોઈ પ્રાણી ઉપર ગળ વરતા નધાએ ભાર વાડવો તે ‘અધિગભારાધિરોપણ’ કહેવાય, કોપપૂર્વક કોઈ પ્રાણીને પરાણા, આગમાં આદિ વડે ફેંકી મારવા તે ‘પ્રહાર’ નામનો અતિચાર કહેવાય તથા કોપપૂર્વક કોઈ પ્રાણીના ખાનપાનમાં અટકાવન કરવી તે ‘અન્નાદિરોધ’ નામનો અતિચાર કહેવાય (આ પામે દોષો ગૃહસ્થ મતધારીએ ન સેવ્યા, પરંતુ ગૃહસ્થધર્મને અંગે કોઈ પ્રયોજનસર મેનના જ પર, તે ક્રમસ રીતિથી કામ લેવું^૧) [૩/૮૦]

૧ એવો સંભવ છે કે, આ બધા અતિચારોમાં કોઈનો પ્રાણીના ન થતો હોય, તેથી કોઈ માને કે એ તો હિંસા કે પ્રાણીના ન કરવાનું મન જ લીધું છે માટે આ બધું કરું તો મારું મત નહિ બાગે’ એ ભતના વિવેકશૂન્ય માણસોને સ્વૂર હિંસાના ત્યાગ વગેરેની પ્રતિજ્ઞામાં બીજો પણ કટ્યો ત્યાગ કેળવવો પડે છે, એ સમજાવવા માટે મતોના અતિચારો બતાવવામાં આવ્યા છે તે બધા માત્ર નમૂનારૂપ છે એમ જ સમજવું

સત્યમતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : ‘મિથ્યા ઉપદેશ,’
 એટલે કે પારકાને પીડા થાય તેવું બોલવું, અથવા
 મત્યવ્રતના સાધુઓ^૧ સમગ્રની કોઈને આડે રસ્તે દોરવો તે;
 અતિચારો ‘સદસા-અબ્યાખ્યાન,’^૨ એટલે કે વિચાર કે તપાસ
 કર્યા વિના કોઈના ઉપર દોષ આરોપવો, જેમકે
 ‘તુ ચોર છે, વ્યભિચારી છે છન;’ ‘ગુણભાષણ’ એટલે કે અંદરો-
 અંદર પ્રીતિ તૂટે માટે એકબીજાની આડી ખાવી, અથવા કોઈની ખાનગી
 વાત (અનુમાનથી જાણી) પ્રગટ કરવી તે; ‘વિશ્વસ્તમંત્રબેદ,’ એટલે
 કે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં સ્ત્રી, મિત્ર વગેરેની વાત ખુલ્લી કરી
 દેવી તે;^૩ અને ‘દૂટલેખ’ એટલે મહેર, હસ્તાક્ષર આદિ વડે ખોટા
 દસ્તાવેજો કરવા, ખોટા સિક્કા ચલાવવા, વગેરે. [૩/૯૧]

અસ્તેયમતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : ‘સ્તેનાનુસા,’ એટલે
 કોઈને ચોરી કરવા પ્રેરણા આપવી, અથવા
 અસ્તેયવ્રતના ચોરીને ઉપયોગી સાધનો આપવાં યા વેચવાં તે;
 અતિચારો ‘તદાનીત-આધન,’ એટલે કે ચોરે આણેલી વસ્તુ
 લેવી કે ખરીદવી તે; ‘હિન્-રાજ્ય-અધન,’ એટલે
 કે બે વિરોધી કે ભિન્ન રાજ્યોએ દાણ જંગલ વગેરેની કરેલી વ્યવસ્થાનું
 ઉલ્લંઘન; ‘પ્રતિરૂપક્રિયા,’ એટલે કે અસહને બદલે જાનાવટી વસ્તુ
 ચલાવવી તે; અને ‘માનાન્યત્વ,’ એટલે કે ઓછા-વધતાં માપ, કાટલાં
 વગેરે રાખવાં તે. [૩/૯૨]

૧. દીકામાં જણાવ્યું છે કે, આની જગ્યાએ કેટલાક ‘રહસ્ય-આખ્યાન’
 એવા અતિચાર સ્વીકારે છે. “રાગથી પ્રેરાર્થ વિનોદ ખાતર કોઈ પતિ-પત્નીને
 કે બીજાં સ્નેહીઓને એકમેકનું બીધુચતું ભેરવવું,” એવા તેનો અર્થ છે.

૨. આમાં ને ઉપર આવેલા ‘ગુણભાષણ’માં વર્ણવેલ એ છે કે, આમાં
 તેા કોઈએ પોતાને કહેલી વાત ખુલ્લી કરવાની છે. જ્યારે, ગુણભાષણમાં તેા
 કોઈની ખાનગી વાત, પોતાને તેણે કહી ન હોય છતાં તેની બાહ્ય આકૃતિ
 વગેરે ઉપરથી જાણી શકે બીજાને કહી દેવાની હોય છે.

અહમયપ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : ‘ઇતરાત્તાગમન,’
એટલે કે થોડા વખત માટે ભાડે રાખેલી વેશ્યા સાથે
અહમયપ્રતના ગમન;^૧ ‘અનાત્તાગમન,’ એટલે કે વેશ્યા, પરદેશ
અનિચારો ગયેલા ધણીવાળી સ્ત્રી, કે અનાથ સ્ત્રી, જે અત્યારે
કોઈ પુરુષના કબજામાં નથી, તેનો ઉપભોગ,^૨
‘અન્યવિવાહન,’ એટલે કે પોતાની સંતતિ ઉપરાંત કન્યાદાનના ફળની
છાજથી કે સ્નેહસંબંધથી બીજાની સંતતિના ત્યાગ કરી આપવા;^૩
‘મનનાત્મામહ,’ એટલે કે તારવાર ઉદ્ધીપન કરી વિવિધ પ્રકારે કામક્રીડા
કરવી તે; તથા ‘અનંગક્રીડા,’ એટલે કે અસ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિવિરુદ્ધ
કામમેવન, અથવા અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે મૈથુન સિવાયની બીજી બધી
ગુનાચેષ્ટાઓ કરવી તે. [૩/૯૩]

અપરિગ્રહપ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે. ‘ધનધાન્ય સંખ્યા-
તિક્રમ,’ એટલે કે ધનધાન્ય વગેરેની જે મર્યાદા
અપરિગ્રહપ્રતના સ્ત્રીકારી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે; ‘કુધ્ય-સંખ્યા-
તિક્રમ,’ એટલે કે કાંસુ હોદ્દા વગેરેના વાસણો,
પાટલા, કે ગાડા વગેરે વસ્તુઓની જે સંખ્યા
સ્ત્રીકારી હોય તેનું ઉલ્લંઘન, ‘જવાહિ-સંખ્યાનિક્રમ,’ એટલે કે ગાય, બળદ,

૧. કોઈ પોતાને એમ કહીને છેતરે કે, વેશ્યાને ભાડે રાખી હોવાથી તે
પત્નીરૂપ જ થઈ, એટલે તેની સાથે કરેલું ગમન ‘પરસ્ત્રીગમન’ ન કહેવાય.
કેટલાક આ અતિચારનો એવો અર્થ કરે છે કે, ‘બીજાએ અમુક વખત માટે
અમુક વેશ્યાને સ્ત્રી તરીકે ભાડે રાખી હોય, તે સમય દરમ્યાન, તેને સાધારણ
સ્ત્રી ગણી તેની સાથે ગમન કરવું તે.’

૨. એમ માનીને કે, એ કોઈ ‘પર’ ની સ્ત્રી નથી એટલે તેની સાથે
કરેલું ગમન ‘પરસ્ત્રીગમન’ ન કહેવાય. દીકામાં જણાવ્યું છે, આ જ અતિચારો
‘સ્વદારસંતોષ’ પ્રત લેનારને માટે છે, ‘પરદારવર્જન’ પ્રત લેનારને માટે નથી.
પણના અતિચારો બંને માટે છે.

૩. કારણ કે, વિવાદ કરાવવા એ બીજાઓને અશ્વસ્થતામાં પ્રેરણા
આપ્યા જેવું થાય — દીકા પોતાની સહિષ્ણુતા અથવા સમજાવું કારણ એ છે

ધોળ વગેરે તેમજ હંસ, મોર, પોપ, વગેરે તથા દાસીદાસ વગેરેની જે સખ્યા સ્ત્રીકારી હોય તેનું ઉલ્લેખન 'ક્ષેત્રવાસ્તુ-સખ્યાતિક્રમ,' એટલે કે ખેડના લાવક જમીન^૨ તેમજ રહેના લાવક ઘર વગેરેની જે સખ્યા સ્ત્રીકારી હોય તેનું ઉલ્લેખન તથા 'હિરણ્ય હેમ-સખ્યાતિક્રમ,' એટલે કે રૂપ અને સોનું એ બનેલી જે સખ્યા નક્કી કરી હોય તેનું ઉલ્લેખન

જોકે નક્કી કરેલી સખ્યાનો અતિક્રમ કરવો એ તો ચોખ્ખો પ્રતબગ જ થયો, તેને અતિચાર ન જ કહી શકાય પરંતુ નીચેની રીતોએ થયેનો અતિક્રમ સીધો પ્રતબગ ગણાતો નથી તેથી તેને અતિચાર કહેવામાં આવે છે જેમકે, પ્રત લઈ સખ્યા કે પ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી કેઈ પોતાના માગતા કે અન્ય ધનધાન્યાદિ લઈને આવે તો તેની સાથે નક્કી કરે (અધન) કે, 'મારા નતની અનધિ પૂરી થયા પછી, કે વરમાની તેટલી વસ્તુઓ વેચાયા પછી તારી પાસેથી તે વસ્તુઓ લઈશ હમણા તો તું તારી પાસે મારા તરફથી રાખી મૂક, તો તે અતિચાર થયો કહેવાય તેવી જ રીતે વાસણ વગેરેની જે સખ્યા નક્કી કરી હોય તે સખ્યાનો અતિક્રમ ન થાય તે માટે નાના ખેત્રણ તોડારી એક કરે (આન), તો તે પણ અતિચાર કહેવાય તેવી જ રીતે ગાય બેસ વગેરેની સખ્યા નક્કી કરી હોય તેમાં વાંદરમાન નરા ગર્ભ ધારણ થાય તેમને ગણતરીમાં ન લે તો ન પણ અતિચાર મહેનાય તેમજ ઘર ખેતર વગેરેની જે સખ્યા નક્કી કરી હોય તેવાથી તે નથી ન ગણ તે માટે ખેતરની પાસેનું જ ખીજી ખેતર લઈને જૂના ખેતરમાં મિલાવી દે (યોજન) તો તે પણ

કે પોતાની કન્યાને ન પરણાવે તો તે સ્વેચ્છાસ્થિ થાય તેના કગ્તા તે વિવાહનિયત્રિત બને તેમાં એણે પાપ ॥ કેટલાક આનો એવો અર્થ કરે છે કે વિરિષ સતોય ન થતો હોવાથી બીજી સ્ત્રી પરણવી તે

૧ તેના ત્રણ પ્રકાર સેતુક્ષેત્ર એટલે વરસાદ વિના પણ કુવાનહેર વગેરેના પામીથી સિંચાતી કિતુમેવ એટલે વરસાદી જમીન અને ઉભય એટલે બંને પ્રકારની —લીકા

અતિચાર કહેવાય; તેવી જ રીતે રાજ્ય તરફથી ઇનામ વગેરે કંઈ મળે, તેને વ્રતની અવધિ પૂરી થાય ત્યારે પાછું લેવાના અભિપ્રાયથી બીજાને આપી દે (‘દાન’), તો તે પણ અતિચાર કહેવાય. જેણે સાચું વ્રત લીધું હોય, તેણે આ પાંચમાંથી એક પણ પ્રકારે પોતાની નિયત સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. [૩/૯૪-૫]

દિગ્વિરતિવ્રતના અતિચાર આ પ્રમાણે છે : ‘સ્મૃતિ-અંતર્ધાન’, એટલે કે કોઈ દિશામાં જેટલા યોજન વગેરેનું પ્રમાણ પોતે દિગ્વિરતિવ્રતના સ્વીકાર્યું હોય, તેને વ્યાપ્તતા, પ્રમાદ, મતિમંદતા અતિચારો વગેરે કારણે જુદી જવું તે; ‘જાપ્યવ્યતિક્રમ’, ‘અધ્યાવ્યતિક્રમ’ અને ‘તિયંગ્યવ્યતિક્રમ’ એટલે કે જાપ્યે જવાનું, નીચે જવાનું કે તીરજા જવાનું જે પ્રમાણ નક્કી કર્યું હોય, તે ભેકાળજીથી વટાવી જવું તે; તથા ‘ક્ષેત્રવદિ’, એટલે કે જુદી જુદી દિશાઓનું જુદું જુદું પ્રમાણ નક્કી કર્યા બાદ, આજા પ્રમાણવાળી દિશામાં જવાનો ખાસ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બીજી દિશામાંના રવીકારેલા પ્રમાણમાંથી અમુક ભાગ ઘટાડી ઇષ્ટ દિશાના પ્રમાણમાં વધારો કરવો તે. [૩/૯૬]

ભોગોપભોગમાનવ્રતના અતિચાર આ પ્રમાણે છે : ‘સચિત્તઆહાર’, એટલે કે કંદમૂલ, ફલ વગેરે સચિત્ત પદાર્થોના ભોગોપભોગ ના આહાર; ‘સચિત્ત-સંબદ્ધ આહાર’, એટલે કે દુગિધા, અતિવારો ગોટલી આદિ સચેતન પદાર્થોથી મુક્ત એવાં ખોર કેરી વગેરે પાકાં ફળોનો આહાર, ‘સચિત્ત-સંમિશ્ર-આહાર’, એટલે તલ ખસખસ વગેરે સચિત્ત વસ્તુથી મિશ્રિત લાડવા આદિનું ભોજન, અથવા કોડી કંથવો વગેરેથી મિશ્રિત વસ્તુનું ભોજન; ‘અભિપ્રય આહાર’, એટલે કે કોઈ પણ જાતનું એક માદક દ્રવ્ય

૧. એ બધું અસાધ્યતાની કે અફૂલતથી થઈ ગયું હોય તો જ અતિચાર કહેવાય; નહિ તો તે શુદ્ધો મરજશ જ છે.

સેવુ અગર વિરિધ દ્રવ્યોના મિશ્રણથી પેદા થયે-ન દારૂ આદિ રસનું
મેનન, તથા 'દુષ્પકવ્યાહાર'¹, એટલે કે અધકચરુ રાધેયુ કે
અરામર ન રાધેયુ આવુ તે [૩/૯૪] આ બધા અતિચારો બોજનને
જ લેગતા છે, પરંતુ બોગોપબોગના સ્થાન મેળવવા માટે કરાતા પ્રયત્ન
કે કર્મ પશુ બોગોપબોગ સમ્બંધી જ નિવશિત થાય છે માટે, તે કર્મને
આશરીને સ્વીકારે-ના એટલે કે કઠોર — ગ્રાણીબાધક — કર્મ તત્ત્વવારૂપી
બોગોપબોગમતના પદર અતિચારો જુદા ગણાવાય છે તેઓ 'કર્મદાન'²
કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ પાપકર્મના 'આદાન' એટલે કે કાગળ
છે તે પદર આ પ્રમાણે છે

૧ 'અગારજનિકા' એટલે કે લાકડા બાળી કેનસા પાડવા
તથા વેચવા, ભટ્ટી કરી વસ્તુઓ શેકવી અને વેચવી,
પદર જમાવાનો નિમાડે કરી ઘડા વગેરે વાસણો પખવા-વેચવા,
ખુદારની કાઢ કરવી અને લોડુ તપાવી-ટીપી-
વેચવુ, સોનુશુ વગેરે ગાળી ઘાટ કરવા તથા વેચવા, કાસુ, પિત્તળ વગેરે
ધાતુઓ તપાવી-ટીપી-ઘાટ કરીને વેચવી તથા છિનાડા સળગાવના
અને વેચવા

૨ વાજનિકા છેદેલા કે ન છેદેલા વનના પાદડા, ફૂલ, ફળ
વગેરે વેચવા તથા કણુ બેગ કરી ભરડના-છળના વગેરે

૩ શકટજનિકા ગાડા વગેરે વાહનો બનાવના-બનાવરાવના,
'તેમને ભાડે ફેરવના, તથા વેચના

૪ ભાન્કજનિકા ગાડા, બગદ, પાડા, બિટ મધેડા, ખચ્ચર
અને ઘોડા વગેરેને ભાડે ફેરવના

૧ વળી, કેટલાક અપકવાહાર ને અતિચાર તરીકે જણાવે છે, પણ
તેનો સમાવેશ સચિત આહારમા થઈ જ નય છે કેટલાક તુચ્છૌષધિભક્ષણ³
એટલે કે મગ વગેરેની ફળીનુ ભક્ષણ⁴ તેને પણ અતિચાર ગણે છે પણ
તેનોય સમાવેશ સચિત આહારમા થઈ નય છે — ટીકા

૫. રોકાટજીવિકા : તળાવ ફૂવા વગેરે ખોદવાં, પથ્થર ફોડવા, વગેરે પૃથ્વીધાતક કર્મો વડે જીવિકા ચલાવવી.

૬. દંતવાણિજ્ય : હાથી વગેરેના દાંત, ચમરી વગેરેના કેશ, ઘૂવડ વગેરેના નાખ, શંખ વગેરેનાં અસ્થિ, વાઘ વગેરેનાં ચામડાં તથા હંસ વગેરેનાં રોમ ઇત્યાદિ જંગમ પ્રાણીઓનાં અંગો તેમને હિપતિ-સ્થાને^૧ જઈ, બેગાં કરી-કરાવી વેપાર કરવો તે.

૭. લાક્ષાવાણિજ્ય : લાખ, મન-શિલ્પ, ગળી, ધાવડી^૨, ટંકણુખાર વગેરેનો વેપાર કરવો તે.

૮. રસવાણિજ્ય : માખણ, ચરખી, મધ, સુરા વગેરેનો વેપાર કરવો તે.

૯. કેશવાણિજ્ય : બેષગાં, ચોપગા વગેરે પ્રાણીઓનો વેપાર કરવો તે^૩

૧૦. વિષવાણિજ્ય : વિષ, હથિયાર, હાથ, રેંટ વગેરે યંત્ર, કેશ ફોદાળી વગેરે લોદાની ચીજો, તથા હડતાર વગેરે જીવનાશક વસ્તુઓનો વેપાર કરવો તે

૧૧. યંત્રપીઠાકર્મ : તલ, શેરડી, સરસવ, દિવેલી વગેરે પીલવાનાં ધાણી ફોલુ વગેરે તથા પાણી ફોડવાના રેંટ વગેરે ચલાવવાં તે.

૧૨. નિર્લોખનકર્મ : બળદ વગેરેનાં નાક વીધવાં, ગાય ઘોડો વગેરે પ્રાણીઓને આંકવાં, આખલા વગેરેને ખસી કરવા, જાંટ વગેરેની પીઠ ગાળવી, ગાય વગેરેના કાનની ચામડી કાપવી, વગેરે કર્મોથી આજીવિકા ચલાવવી તે.

૧. દીકામાં જણાવ્યું છે કે, ઉત્પત્તિસ્થાન સિવાયને જીજ્ઞે રચણે તે બધાં ખરીદે કે વેગે તેમાં દોષ નથી. કારણ કે, ઉત્પત્તિસ્થાનમાં તો તે મેળવવા માટે પેસા આપી તે તે પ્રાણીઓ મરાવવા પડે છે.

૨. તેની છાત્ર, ફૂલ વગેરેમાંથી દારૂ તૈયાર છે.

૩. સંજ્ઞા પ્રાણીઓનો વેપાર તે કેશવાણિજ્ય, પ્રાણીઓનાં અજીવ અંગોનો વેપાર તે દંતવાણિજ્ય, એવો બેદ છે.

૧૩ અમલીપોત્તુ સારિકા, પોષટ, ગિલામ, ફૂતરા, ફૂકડા, મોડ વગેરે પાળના-વેચના, તથા દાસી વગેરેને વ્યભિચારની આવક માટે પોષના તે

૧૪ દવદાન ખાતી વ્યસન ખાતર કે, પુણ્યબુદ્ધિથી દન આગામવા^૧ તે

૧૫ સર સોય ધાત્ય વાવવા માટે સરોવર, નદી, ધરા તળાવ વગેરેમાથી પાણી કાઢી નાખવું તે [૩/૯૮-૧૧૩]

અનર્થદુઃસ્વરતિનતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે 'સુશુક્તાધિ
મરણ્ય,^૨ એટલે કે ખાડણિયો-સંબિધું, ગાફ-ધોસરુ,
અનયદહના ધનુષ-આણુ એ પ્રમાણે હિસાના સંયુક્ત સ્વધનો
અતિચારો રાખના તે,^૨ ઉપભોગાતિચિત્તા,^૨ એટલે કે પોતા
માટે આવશ્યક હોય તે ઉપરાંત કપડા, ઘરેણા,
તેત ચદન આદિ રાખના તે, 'મૌખ્ય',^૨ એટલે કે નિનંજનપણે સબંધ
વિના બહુ બકવા કરવું તે 'કૌકુચ્ય',^૨ એટલે કે ભાડ જેવી ચેષ્ટાઓ
કરવી અથવા બીજા હસે અને આપણી ટેકડી થાય તેની ચેષ્ટાઓ કરવી
તે (કૌકુચ્ય) તથા 'કદ્દ્ય',^૨ એને કે મોહોદ્રેય થાય તેવો કામપ્રધાન
વાક્યપ્રયોગ [૩/૧૧૪]

સામાપિકનતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે 'કામદુષ્પ્રણિધાન,^૨
એટલે કે હાથ, પગ વગેરે અંગોનું નકામું અને
મામાયિવં ના બોલી રીતે સંચાનન 'વચનદુષ્પ્રણિધાન' એટલે કે
અતિચારો શબ્દ સરખાર વિનાની અર્થ વિનાની તેમજ દાનિ
કારક બારા બોનવી મનોદુષ્પ્રણિધાન,^૨ એટલે કે
ક્રોધ દ્રોહ આદિ વિરતને વશ થઈ ચિત્તન આદિ મનોવ્યાપાર મરવો,

૧ મરણ પળવાડે પુણ્યબુદ્ધિથી દીપમાળાઓ કરાવે કે માથેને ચારવા ધાસ થાય તે માટે ચરા વગેરેમા ઝાપરા વગેરે સળગાવી મૂકે

૨ કારણ કે, બીજા માનવા આવે તો ના ન પાડી શકાય, અને ન્યાયાથી દિસા થાય — આ વિચારની અસામાનિષ્ટતા ઇં અંગેની ચર્ચા માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૂર્વે ન ૭

‘અનાદર’, એટલે કે સામાયિકમાં હિત્સાહ ન રાખવો, અર્થાત્ વખત થતા છતા પ્રત્ય ન થવું અથવા તો જેમ તેમ પ્રવૃત્તિ કરી, તથા ‘અમુચનુપસ્થાપન,’ એટલે કે એનામતનો અભાવ, અર્થાત્ ચિત્તના અમસ્થિતપણાને લીધે સામાયિક વિશેની સ્મૃતિનો ભંગ. [૩/૧૧૫]

દેશાનુશાસિકત્વના અતિચારો આ પ્રમાણે છે ‘ત્રેવ્યપ્રયોગ,’ એટલે કે પોતે જેટલા પ્રદેશનો નિયમ કયો હોય દેશાવકાશિકના તેની બહાર કામ પડે ત્યારે પોતે ન જતા નોકર અનિચારો આદિને જ હુકમ કરી ત્યાં બેઠા કામ કરાવી લેવું તે ‘આનયન,’ એટલે કે સ્વીકારેલી મર્યાદા બહારની વસ્તુની જરૂર પડે ત્યારે જાતે ન જતા ખીજા પાસે તે વસ્તુ મંગારવી તે ‘પુદ્ગનક્ષેપણ,’ એટલે કે સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહાર ન જવાય તેમ હોનાથી કામ્રી, ઢેકું વગેરે કંઈ કાંઈને પોતાની નજીક આવવા મૂચના આપવી તે ‘શમ્દાનુપાત,’ એટલે કે સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહારનાને બોનાવના માટે ખાસી, કસકુ આદિ શમ્દ દ્વારા તે પાસે આવવા સાધન ગણે તે તથા ‘ઉપાનુપાત,’ એટલે કે કાંઈ શમ્દ ક્યાં વિના માત્ર આકૃતિ આપી મતાની ખીજાને નજીક આવવા મૂચના પ્રેરવી તે [૩/૧૧૬]

૧ જેમકે, સામાયિક ક્યારે કરવાનું છે એ કંઈ કે નથી કયું નગોદેની સ્મૃતિનો ભંગ આવી માર્ગએ એવી શકા કરી છે કે સામાયિકત્વનો અર્થ જ એ છે કે મન-વાણી બન્નાથી સંદોષ પ્રવૃત્તિ ન કરવી કે ન કરાવવી પરંતુ ઉપરના અતિચારોમાં તે વતનો સીધો ભંગ જ હોવાય છે તેમાં અતિચારપણું ક્યાં છે? તેનો જવાબ એ છે કે એ પ્રકારોમાંથી કાંઈ એકાદનો ભંગ માત્ર તો પણ ખીજાનું પાન હોય જ એટલે સામાયિકનો અત્યંત અભાવ નથી થતો — દીકા

પોષધક્ષતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે ‘અનવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત
 ઉત્સર્ગ,’ એટલે કે જ્યજ્ઞતુ છે કે નહીં એ આખે
 વાવધવ્રતના જોયા વિના તેમ જ કોઈ કોમળ સાધન વડે સાફ
 અતિચારો કર્યા વિના કયાય મળ, મૂન આદિ ત્યાગના તે,
 ‘અનવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત-આદાન,’ એટલે એ જ
 પ્રમાણે જોયા સાફ કર્યા વિના લાકડી, ગાજર વગેરે ચીજોને બેરી મૂરી
 તે ‘અનવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત-સસ્તાગ,’ એટલે એ જ પ્રમાણે જોયા-સાફ
 કર્યા વિના મિખતુ પાથરતુ કે આસન નાખતુ તે, ‘અનાદર,’ એટલે
 કે પોષધમાં ઉત્સાહ વિના પ્રવૃત્તિ કરી, તથા ‘સ્મૃત્યનુપરચાપન,’ એટલે
 કે પોષધ કેમ કરવું કે ક્યું છે કે નહિ વગેરે સ્મરણ ન
 રહેવું તે [૦/૧૧૭]

અતિથિમ વિભાગતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે ‘સચિત્કોષધ્ય,’
 એટલે કે ખાન પાનની દેશ યોગ્ય વસ્તુને સાધુને
 અતિથિસવિભાગના ન ખપે તેરી જનારી દેશની શુદ્ધિથી કોઈ સચેતન
 અનિવારો વસ્તુમાં મૂકી દેરી તે, ‘સચિત્પિધાન,’ એટલે કે
 ઉપર પ્રમાણે દેવ વસ્તુને સચેતન વસ્તુથી ઢાકી દેરી
 તે, ‘કાચનધન,’ એટલે કે સાધુને કાંઈ આપવું ન પડે તે આશયથી
 બિજાના વખતતુ ઉધધન કરવું તે ‘મત્સગ,’ એટલે કે દાન કરવા
 ખતા આદરપૂર્વક ન કરવું, અથવા ખીજના ફાનગુણની અદેખાઈથી
 દાન કરવા પ્રેસતુ તે, તથા ‘અન્યાપદેશ,’ એટલે કે કોઈ વસ્તુ ન
 આપવી હોય તે માટે તે પારકાની છે એમ કહેવું તે [૩/૧૧૮]

દિનચર્યા

ઉપર પ્રમાણે અતિચાર વિનાના બાર મનોમા નિયત થનાર,
 જિનમૂર્તિ, જિનમંદિર, જિનશાસ્ત્ર, જૈન રાધુ,
 મહાશ્રાવક જૈન આધી, જૈન આનક અને જૈન શ્રાવિકાદિપી
 સપ્તમેત્રોમા લક્ષ્મિપૂર્વક પોતાનું ધન વાનાર,
 તેમજ અનિ દાન જનાને પ્રેમપૂર્વક દાન કરનાર ગૃહસ્થ મહાશ્રાવક
 કહેવાય છે [૩/૧૧૯]

ગીમમા આ ગામનનુ વિશેષ વિચરણ આ પ્રમાણે છે
 ‘જિનમૂર્તિ’ કે મંદિર ઘડાવનામા તથા તેનું અર્ચન - પૂજન
 કરનામા પણા ઝવેલી હિસા થાય, માટે તેમ ન કરવું, એવી
 દહીન ન કરવી, કારણ કે, કુટુંબના પરિપાલન નિમિત્તે પગિમહ -
 પ્રવૃત્તિમા આસક્ત નહી જે ગૃહસ્થ ધનોપાર્જન મનોજ આવ્યો
 કે, તેને આ ગીતે તે ધનને મુક્તિ અશે બ્યય કરવાથી કાયદો
 જ થશે એ વાત સાચી છે કે, ધર્મના ગમમા સપરના માટે
 જ ધન કમાવાની પ્રવૃત્તિ ન કરવી, કારણ કે, વાદ્યમા ખરડાઈને
 પછી પગ ધોવા, તેના કરતા તેને દૂરથી ત્યાગવો એ જ
 શ્રેયસ્કર છે

વળી, ‘સીનો જન્મ તો મિથ્યાત્વયુક્ત મહાપાપથી પ્રાપ્ત
 થાય છે, તેમજ તેઓ નિસત્ત્વ હોય છે અને દુશીલ હોય છે
 વગેરે કારણે તેમનો મોક્ષમા અધિકાર નથી, તો પછી તેમને
 દાન આપ્યાથી શુ ફળ ?’ એવી સંકેત પણ ન કરવી કારણ કે
 સીઓ નિસત્ત્વ અને દુશીલ જ હોય છે એ વાત અસિદ્ધ છે
 એવી અનેક સીઓ ધર્મ ગયેલી છે, જે સત્ત્વ અને દીલમા

પુત્રી જગમ ઘીતરતી નહોતી કોઈ જન્મ મમે તેના ખરા ।
કર્મને પરિણામે થયો હોય, પણ તેથી માર્ગ મોક્ષપ્રાપ્તિમા વાધા
આવનાની જરૂર નથી વળી, દોષો માત્ર સ્ત્રીઓમા જ હોય ,
અને પુરુષોમા નથી જ હોતા એમ પણ નથી પુરુષોમા પણ
વણાય ફર, દોષમૂલ, નારિત , કૃતન, સ્વામીનોહી અને દેવગુણો
પણ હમનારા હોય છે પણ તેથી કોઈ આપણે કોઈ માએ જ
મહાપુરુષ હોય તો તેની અવજ્ઞા નથી કરતા તેમજ સ્ત્રીઓની
માનનમા પણ છે તેમનામા પણ જેમ કેન્દ્રીક દોષમૂલ હોય
છે, તેમ કેન્દ્રીક ગુણમૂલ પણ હોય છે તીર્થ ૨૨ વગેરેની
માતાઓ સ્ત્રી હોવા છતા ગુણમ લતાને મારણે સુરેદ્રો, અને
મુનિઓ વડે પણ પૂજાય છે ભોમે પણ હે છ કે ‘સ્ત્રીપુ
મદત્ત ખરેખર નિરતિશય છે મારણ કે તે એવો ગર્ભ ધારણ
મે છે કે, જેમાથી જગતનો પણ ગુરુ પેદા થાય છે

જે બાપડો પોતાની માનકીનું, પોતાના શરીરથી બહારનું અ
અનિદ્ય, એવું ધન પણ સુપાત્રને દાન મરી સન્તો નથી (કે જેથી
પાછું અને મગાણું ફગ મગનાનું છે) તેવો નિ સત્ત્વ માણસ સર્વસમ્પદવાગ
ફરી બીજું દુઃખર આગ્રિ કેમ કરીને આચરી શકનાનો દત્તો ? [૩/૧૦૦]

આરંભે સવારમા બ્રાહ્મ મુર્તિમા^૧ િતુ અને શ્યામા જ

‘અર્દત્ સિદ્ધ, આચાર્ય’, ઉપાધ્યાય અને સાધુ

પ્રાવવની દિનચર્યા એ પચ પરમેશ્વરીઓની^૨ સ્તુતિ મરી નધા મારો

પ્રાત વાલ ધર્મ કયો છે, મારુ ન કમુ છે, અને માગ વતો

મ્યા છે — એ યાદ મરી જતુ ત્યાગ જાત શૌચાગ્રિ

પગવાગી પવિત્ર ચર્ચ, પોતાના ધર્મમા જ અર્દત જગરાનની પુ પ નેવેછ

૧ ગાતના પદર મુદ્ધત ગણાય છે તેમાનુ ૧૪મુ મુદ્ધત યાદા કહેવાય
■ મનુરમૂતિ વગેરે અથોમા દિનચર્યા બીના વિચારો મારે જુઓ
ઉપરે પૂતિ ૫

૨. પરમ વિશિષ્ટ મુદ્ધિ । — મોક્ષમાગ કે મોક્ષગતિવાગ

તથા સ્તોત્રથી પૂજન કરી, તથા યથાશક્તિ આહ્વાગદિત્યાગનો નિયમ લઈ,^૧ દેવમદિગમાં જવું દેવમદિરમાં વિધિસર^૨ પ્રવેશ કરી, ત્યાં ગિરનામગાનની ત્રણ વાગ પ્રદક્ષિણા કરવી, પછી પુષ્પાદિ વડે તેમની અભ્યર્ચના કરી તેમની ઉત્તમ સ્તનનોથી સ્તુતિ કરવી^૩
[૩/૧૨૧-૩]

ત્યાર બાદ દેવચંદન અર્થે આવેલા કે ધર્મકથાદિ માટે ત્યાં જ રહેવા ગુરુઓને વિધિપૂર્વક વંદનાદિ કરી, તેમની પ્રત્યાખ્યાત સમીપ જઈ, પોતે લીધેલો આહ્વાગદિત્યાગનો નિયમ તેમને નિર્મલ અત કરણથી ફક્ત સંભળાવવો તેમના વંદનાદિનો વિધિ આ પ્રમાણે છે તેમને દેખતાં જ ઉભા થઈ જવું, તેઓ આવે ત્યારે સામા જવું, માથે હાથ જોડ્યા, તેઓને જાતે આમન લાવી આપવું, તેઓ બેસ પછી બેસવું, ભક્તિપૂર્વક નેમનુસ્વદન કરવું, તેમની સેવાશુભ્રયા કરવી, તેમજ તે જાન્ય એટલે તેમની પાઝા પાઝા થોડે સુધી જવું [૨/૧૨૪૬]

ત્યાર બાદ દેવમદિરમાંથી પાછા આવી પોતપોતાના ધધાને સ્થાને જઈ, શુદ્ધિમાન પુરુષ 'પ્રમથ'થી અરિનુદ્ધ રીતે યથોચિત અર્થચિંતન કરે^૪ [૩/૧૨૭]

૧. મૂળમાં 'પ્રત્યાખ્યાન કરી' એવું છે.

૨. વિધિ આ પ્રમાણે પુષ્પતાલુન વગેરે સચિત દ્રવ્યો તેમજ પાટુકા વગેરે અચિત દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરી, બેસને જમણા હાથ નીચેથી જઈને ડાબા હાથ ઉપર પહેનો છેડો રાખ્યો હોય તેના પર નાખવો, પછી મૂર્તિનું દર્શન થતા માથે અજળિ જોડવી, અને મનને એકવાન કરવું.

૩. એ બધા વિધિ માટે જુઓ આ પ્રકરણને અતિ પરિશિષ્ટ.

૪. આશ્ત્રવિદ્યાના માર્ગો વગેરે અંગે મનુસ્મૃતિ વગેરેના વિચારો જાણવા માટે જુઓ પુસ્તાકને છેડે પૃષ્ઠ ૬

ત્યાર બાદ મધ્યાહ્નકાળની પૂજા કરી, બોજન કરવું, તથા પછીથી મધ્યાહ્નનાલ વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્રાર્થનાં રહસ્યો વિચારવાં.

[૩/૧૨૮]

પછી પાછલો પહોર થતાં, જે જે વાર બોજન કરતો હોય તે બોજન કરી લે; અને સંધ્યાકાળ થતાં ત્રીજી વાર નાવજાલે દેવપૂજા કરી, સાધુ સમીપ જઈ, સામાયિક, છ આવશ્યક ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિકંભણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છયે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે. (૧)

તેમાં સામાયિક^૨ એટલે, દુધ્યાંન તથા મર્મખ્યાન કરી, રાત્ર મિત્ર, તૃણ-કાંચન વગેરેમાં સમતા ધારણ કરવી. (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ એટલે યોનીસ તીર્થ^૩ કરોળી નામ દર્શને સ્તુતિ (૩) વંદન એટલે વંદનયોગ્ય ધર્મોચાર્યોનું વિધિસ્તર નમન. તેમને વંદન કરી, તેમની અનુમતિથી તેમની આગળ, પોતે દિવસ દરમ્યાન કરેલા અનિચારે કહી બતાવી હામા માગતી જેમકે: 'દિવસ દરમ્યાન મેં શાન વિધયક, જે

૧. ધર્મનું મૂળ આજ્ઞા છે; તેથી દરેક ક્રિયા ગુરુની આજ્ઞાપૂર્વક કરવાની હોય છે. 'ગુરુ ન હોય, તો મનમાં તેમની સ્થાપના કરવી, અથવા પુસ્તકાદિની સ્થાપના કરવી. પણ ગુરુના સચમાદિ ગુણોની સ્તુતિ કરી, પાપપાપારથી રહિત થઈ, સર્વસંક્રિયા તેમને વંદન કરવું; પણ દરેક ક્રિયા વખતે તેમની આજ્ઞા લઈને તે તે ક્રિયા કરવી,' એવો વિધિ છે.

૨. રાત્રેપહે તેમને ન થતાં સમભાવ અર્થાત્ મધ્યસ્થભાવમા રહેવું, એટલે કે સર્વની સાથે આત્માની મધ્ધક જે વ્યવહાર કરવો તે 'સામાયિક' સમ્યક્ત્વ, શુદ્ધ અને ચારિત્ર એ ત્રણ દ્વારા જે સમભાવમા રિપત રહી શકાતું હોવાથી, તેના તે ત્રણ પ્રકાર છે.

૩. જ્ઞાનની બાબતમા અતિચાર આ પ્રમાણે થઈ શકે અકાળે સ્વાધ્યાય કરવો; જ્ઞાની તથા પુસ્તકાદિનો વિનય ન કરવો કે બહુમાન ન કરવું, શાસન બણવા માટે જે આવશ્યક તપક્રિયા (ઉપવાસ) કરવાની હોય તે ન કરવી; પોતે જેની પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેને પ્રમદ ન કરવો, શાસનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ ન કરવું, કે તેનો સાચો અર્થ ન કરવો; અથવા તે બને દોષ સામટા કરવા.

દર્શન નિમિત્ત, તથા (સ્થૂન પાપઝોના ત્યાગરૂપી) ચારિત્ર વિષયક જે કાર્ષ્ણિક, વાચિક કે માનસિક અતિચાર કર્યો હોય, મન નાણી કાયાના સરદાણુરૂપી ગુણ્તિઓનું ખડન કર્યું હોય, ક્રોધ માન માયા લોભરૂપી કપાષો (ના પ્રતિષેધ)નું ખડન કર્યું હોય, તથા પાચ અણુનતોન, ત્રણ ગુણોનતોનું એમ બાર પ્રમારના આનંદ ધર્મનું ખડન કર્યું હોય, તે બધું પિથ્યા થાયો 'ત્યાર બાદ દિનસ દરમ્યાન આણુનતાદિની બામતમા જે કાર્ષ્ણિક પ્રતિષેધ આચરણુ કર્યું હોય, જે કાર્ષ્ણિક દુષ્ટ ચિત્તન કર્યું હોય, જે મર્ષ દુષ્ટ વાણી વાપરી હોય, કે જે મર્ષ દુષ્ટ એજાઓ કરી હોય, તે બધા અનિચારોની વિશુદ્ધિ માટે તેમની અનુસાધી 'આસોચના' (કબૂલાત) કરી જવી ત્યાર બાદ પોતે જાણતા અજાણતા તેમના જે કાર્ષ્ણિક અપગાધ કર્યા હોય તેમની ક્ષમા માગી જરી આટલું કર્યા બાદ પ્રતિક્રમણુ કરવું (૪) પ્રતિક્રમણુ એટલે શુભ આચારોમાથી ખમી અશુભ આચારોમા જે 'ક્રમણુ-ગમન કર્યું હોય તેમાથી 'પ્રતિ' એન્લે પાખ શુભ આચારો તરફ આનત્રુ તે તેમા, જે અશુભ પ્રવૃત્તિ પોતે રી હોય તેમાથી તેની નિદા દ્વારા નિવૃત્તિ કરવાની હોય છે નવા દોષોનો રોધ કરવાનો હોય છે, અને ભવિષ્યના દોષોનો ભાગ કરવાનો હોય છે તે વખતે નળી, બાર નતોમાથી પોતે જે કાર્ષ્ણિકો અતિચાર કર્યો હોય, આ લોક, પરલોક, જીવિત, મરણુ અને કામભોજ નિષે અભિનાયા કરી હોય, ચૈત્યન દન, ગુણ દન, ગેરેમા કાર્ષ્ણિક પ્રમાદ કર્યો હોય, જાતિ, કુળ, રૂપ, મન, શ્રુત, તપ, લાભ અને ઐશ્વર્યનો મદ કર્યો હોય આહાર ભય મૈથુન પરિગ્રહનું, કે ક્રોધ માન માયા લોભનું મર્ષ અનાચરણુ કર્યું હોય,

૧ દર્શનના અતિચાર આ પ્રમાણે ચર્ષ રોકે સાસ્રમા રોકા કરવી અન્ય મનની કાક્ષા કરવી ધર્મના કૃણમા સદેહ કરવો અન્યધર્મોના વેશવ, માહાત્મ્ય, ચમકાર વગેરે દેખી મોહ પામતુ સાધર્મીને ઉત્સાહ ન આપવો કે રિયર ન કરવો તેના પ્રત્યે વાત્સલ્ય ન રાખતુ તથા અન્યધર્મોએ પણ પોતાના ધર્મની અનુમોહના કરે તેવા કામ ન કરવા

તથા મન-વાણી-કાયાની શુષ્કિમાં કે સમિતિ વગેરેના આચરણમાં જે કાંઈ અતિચાર કર્યા હોય, તેમની કબૂલાત કરવાની હોય છે તથા તેઓમાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરવાની હોય છે. તેમાંથી પરવાર્યા બાદ (૫) કાયોત્સર્ગ કરવો. કાયોત્સર્ગ એટલે સ્થિર શરીરે ધ્યાન^૧ ત્યાર બાદ (૬) પ્રત્યાખ્યાન કરવું. પ્રત્યાખ્યાન એટલે પ્રવૃત્તિને પ્રતિરૂપ— એટલે કે અમુક ન કરવાની— મર્યાદાનું ‘ધ્યાન’ એટલે કથન. આમાં મુખ્યત્વે અમુક કાળ સુધી ન આવડાનો કે અમુક વસ્તુઓ ન આવડાનો નિયમ લેવાનો હોય છે.^૨

આ ૭ આવશ્યક કર્મ^૩ કરી રહ્યા બાદ સ્વાધ્યાય એટલે કે અભ્યુ-
 નતના વિધિ વગેરેનો પાઠ અથવા વાચન, પ્રભ,
 સ્વાધ્યાય પરિવર્તન, અતુરેક્ષા (મનન) અને ધર્મકથા કરે.
 જે માણસ માધુને અપાસરે આવડાને અશક્ત
 હોય, કે જોને ત્યાં આવડામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ હોય, તે પોતાને ઘેર
 જ ઉપરની ૭ આવશ્યક ક્રિયાઓ તેમ જ સ્વાધ્યાય કરે [૩/૧૦૬]

ત્યાર બાદ યોગ્ય મમયે અર્હત વગેરે દેવ, તથા ધર્માચાર્ય^૪
 વગેરે ગુરુનું સ્મરણ કરી, પવિત્ર ધર્મ, મોટે
 નિદ્રા ભાગે મૈથુનનો ત્યાગ કરી, અર્ધ નિદ્રાને મેચે.
 [૩/૧૦૭]

૧. ધ્યાન માટે એકાગ્ર બની, શરીર પરથી મનવાડો ત્યાગ કરવો એ કાયોત્સર્ગ^૫ છે. તેનો ઉદ્દેશ ધ્યાન માટે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

૨. ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુઓના જે પ્રકાર છે : દ્રવ્ય અને બાવ. દ્રવ્ય એટલે અન્ન વસ્ત્ર, ધન, આદિ બાવ વસ્તુઓ. અને અજ્ઞાન, અસંયમ, કપાય આદિ બાવ રૂપે છે. અન્નાદિ બાવ વસ્તુઓનો ત્યાગ પૃથક્ અજ્ઞાન આદિ બાવ-ત્યાગ માટે છે. પ્રતિક્રમણ દ્વારા પાપની આલોચનાથી ચિન્મુદિ થાય, તેની ચિન્મુદિ પછી જ ધ્યાન માટે એકાગ્રતા સુખની શ્રેષ્ઠ તેનાથી વિશેષ ચિન્મુદિ થાય. આમ એકાગ્રતા અને આત્મજગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ પ્રત્યાખ્યાન ધર્મ રહે

નિદ્રા પૂરી થતા, નિધો પ્રત્યે મનને નિમુખ કરના સ્ત્રી
 ગમેરેના શરીરનું સંગ્રહ મિચારે તથા સ્વૃલભદ્ર^૧
 સવારમા જઠીન ગમેરે સાધુઓ સ્ત્રીશરીરથી કેમ નિમ્ત થયા હતા
 તેનું સ્મરણ કરે સ્ત્રીઓના શરીર બદ્ધાવથી જ
 ગમ, પરંતુ અદર તો (મધા શરીરોની પેઠે) ગદ્ગદથી ભરેલા હોય
 છે એ શરીરની અદરનો ભાગ બહાર આવે, અને મદારનો અદર
 આવ્યો ત્ય, તો મમી પુરુષને ગીધડા શિયાગ વગેરેને ભગાડનામા જ
 શેખાવુ પડે તેના ઉપભોગની વાત તો દૂર રહી ! મૂઠ કામદેવે આ
 જગત છતાં આવુ ગદ્ગદ સ્ત્રીશરીરથી શસ્ત્ર સ્વીકાર્યું તેના કરતા એમદ
 તુચ્છ પીછુ જ શા માટે ન સ્વીકાર્યું ? એ મમદેરે આખા વિશ્વની
 ભાગે મશ્કરી રી ડે ! તે કામદેવ ! એકમાત્ર જન્મસ્થાન સમ્ય છે,
 માટે સંપત્તિ મૂળને જ ઉખાડી નાખુ ! [૩/૧૨૫]

તે ઉપરાંત ખીજ જે જે માધ દોષો પોતાનામા હોય, તેમનાથી
 બનતી વસ્તુઓ ચિતરની ? અને જે જે સાધુઓ એ દોષોથી મુક્ત હોય,
 તેમનું સ્મરણ શ્રી આનંદિ થયુ [૩/૧૩૬]

૫મી સર્ગ યોનિઓમા જીવેલી સમારસ્થિતિ દુષ્પૂણ્ય^૧ જ
 એમ વિચારી, જ્યાં સ્વાભાવિ સુખ ૮ એવી મક્કાશાની અભિનાના
 શ્રી [૩/૧૩૭]

ત્યાર માદ, ધણા દુષો આવી પડ્યા હતા પોતાના પ્રતોમા દદ
 ગડેનાર, અને એ રીતે તીર્થ ૭ પ્રભુની પશુ પ્રસસા મેગનાર ભવે
 ગમેરે ગારકોનું સ્મરણ રવુ [૩/૧૩૮]

૧ તેમની મધા માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ ટિ ન ૧૦

૨ જેમકે, રાગને પ્રતિષ્ઠા વૈગમ્ય છે તથા મૈત્રી, ક્રોધનો ક્ષમા ૮૦
 જુઓ યોગસૂત્ર ૨-૨૩

૩ તેના વિસ્તૃત ચરિત્ર માટે જુઓ બા માળાનું 'દશ ઉપાસકો' પુસ્તક
 તેમા ધ્યાનમા જોડેલા કામદેવને કાઈ દેવ કે કોનો રિખાવેલો પશુ તે
 અચળ ગયો અને અતે શેનો દેવ દારીને આવેલો તથા, તેની કથા છે

વળી નિચારણું કે, જેનો દેવ રાગદ્વેષાદિનો શતનાગ જિન છે, જેનો ધર્મ દયારૂપ છે, અને જેના શુદ્ધો પંચમહાવતધારી સાધુઓ છે, એવા આનંદપણની કોણ પ્રશંસા ન કરે? જિનધર્મ વિનાનો ચક્રર્થી પણ ચનાનુ હું પમદ ન કરું; પરંતુ જિનધર્મનાં દાસ કે ગરીબ ચનાનુ હું પમદ કરું ક્યારે હું બધા સગો તથા, ફાટ્યા ત્યાં કપડાનાં તથા મેવથી છવાયેલા શરીરવાળો બની, માધુકરી વૃત્તિથી મુનિચર્યાં આચરનારો બનીશ' હું શી ન પુરુષોનો સસર્ગ તથા, શુદ્ધચરણોની રજામાં આળોટતો હું ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરી ક્યારે આ સસારનો ઉચ્છેદ કરીશ? ગાઠ ગરીબા ગામ બહાર નિશ્ચય જિને રહી કાયોત્સર્ગ (ધ્યાન) કરતો હોઉં, ત્યારે મને થાભલો પારી આખવાઓ આવીને વ્યારે પોતાની ગરદન ધસી જશે? વનમાં પશ્ચાન્ન વાળાને બેરો હોડ અને માગ બોળામાં મૃગના બચ્ચા રમતા હોય, તે વખતે ક્યારે વૃદ્ધ મૃગાધિપો? આવીને મને મો આગળ સુધશે? ક્યારે મારી છુદ્ધિ શૂન મિત્ર, તૃણ-મી, મુન્યુ-પથ્થર, મણિ માગી, અને મોક્ષ-સસાર એ બધામાં સમાન થશે? [૩/૧૩૯-૧૪૫]

મુક્તિરૂપી મંદિરની નિસ્સરણરૂપ ગુણસ્થાનોની? પશ્ચિ ઉપર ચક્રાને સવારના પહોરમાં પરમ આનંદના કંઈપ આવા આવા મનોરથ કરના [૩/૧૪૬]

આ પ્રમાણે દિવસ-રાત્રી ચર્માને અપ્રમાદીપણે આચરતો તથા શાન્તમાં જેની પ્રતિમાઓએ રૂપી તપ વિધિત આચરતો મૃદુરથ પણ પાપનો ક્ષય કરી શકે છે [૩/૧૪૭]

૧. તેઓ માણસનો સૌથી બોલો વિશ્વાસ કરે છે — દીક્ષ

૨. આમાં ઉપરથી મોઢનો ક્ષય થઈ પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં મુખીના માર્ગને ૧૪ પક્ષિઓમાં વહેંચી નાખનામાં આગે છે તે પક્ષિઓને ગુણસ્થાન કહે છે તેમના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'અતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૧૬૪ (ત્રીજી આગતિ).

૩. જુઓ પુસ્તકને અંતે દિ. ૧. ૧૧.

પછી જ્યારે તે આવક આવશ્યક કર્તવ્યક્રમો કરવાને અશક્ત થઈ જાય, કે મૃત્યુકાળ નજીક આવે, ત્યારે ક્રમે ક્રમે અંતિમ મલેન્નના બોજનત્યાગ તેમજ ક્રોધાદિ કષાયોના ત્યાગરૂપી સંલેખના^૧ પ્રત લે; તથા તીર્થ^૨કરોના જન્મસ્થાનમાં કે દીક્ષાના સ્થાનમાં કે જ્ઞાનના સ્થાનમાં કે મોક્ષના સ્થાનમાં જઈને,^૩ કે તે સ્થાનમાં જવું શક્ય ન હોય તો ઘરમાં કે વનમાં જંતુરહિત સ્થળમાં જઈને, ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી, પંચ પરમેશીનું^૪ મરણ કર્યા કરે; જ્ઞાનાદિના અનિચાર ત્યાગી તેમની આરાધના કરે; તથા 'હું અરહંત ભગવાનને શરણે જાઉં છું, સિદ્ધોને શરણે જાઉં છું, સાધુઓને શરણે જાઉં છું, અને કેવળજ્ઞાનીઓએ પ્રગટ કરેલ ધર્મને શરણે જાઉં છું,' એમ કહી, તે ચારનું શરણ મહે; તથા આ લોક કે પરલોક, તથા જ્ઞાન કે મરણની કામના ત્યાગી, પોતાના તપના બદલામાં અમુક ફળ મને મળે એવું નિદાન (સંજ્ઞપ) કર્યા વિના, તથા પરીવહેર અને સંકટોથી ન ગમરાતાં જિન ભગવાનની ભક્તિમાં લીન રહી, ધ્યાન^૫દે આવકની^૬ પેઠે મરણ પામે. અર્થાત્ તે મહાપુણ્યશાળી આવક કર્તા સૌધર્મ વગેરે કલ્પો (શ્વર્ગો)માં ઇદ્રવ પામે છે, જો તો ખીજા કોઈ ઉત્તમ સ્થાન પામે છે. ત્યાર બાદ, ત્યાંથી ચ્યુત થઈ, મનુષ્યયોનિમાં

૧. શરીર તથા કષાયોને (સંલેખ) દૂર કરવા તે.

૨. તે સ્થાનોના વર્ણન માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે દિ. નં. ૧૨.

૩. હુધા, વૃષ્ટા, નમત્વ, હાંસ, મન્હર, સ્ત્રી વગેરે ૨૨ પ્રકારના પરીવહેર માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ભિષદેશ' નામનું પુસ્તક. પા. ૧૦૭. (ત્રીજી આવૃત્તિ)

૪. તેના જીવનચરિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું 'નિશ વૃષાસંગ' પુસ્તક. તે વાણિજ્યપુર નગરનો રહેવાસી હતો. તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે ગૃહસ્થધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. વીસ વર્ષ સુધી ઉત્તમ આવકધર્મ પાળી, તે અંતે 'મારજ્ઞાનિક સંલેખના' સ્વીકારી (આહારત્યાગ કરી) મરણ પામ્યો હતો.

અતરી, અતિ દુર્લભ એમ બેગો ભોગી અંતે કોઈ નિમિત્તથી તે
 ભોગોમાં વિરક્ત થઈ, તે જન્મે જ કે વધારેમા વધારે આ જન્મની
 અંદર જ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત -રી, તે મુક્તિ પામે છે
 [૩/૧૪૮ ૧૫૫]

પરિશિષ્ટ

પ્રકરણની શરૂઆતમા પ્રાત કાળમા કરવાનો દેવપૂજન આદિ ને ત્રિષ્ટિ
 જણાવ્યો છે, તેનું વિરોધ વિવરણ દીકામા વિસ્તારથી
 વર્ણવવાથી આખું છે અજેન વાચકને તેનું કિ હસન કરાવવાના ઇરાદાથી
 પ્રતિજ્ઞા આપી તેનો સાર દૂકમા આપ્યો છે — ભગવાનની તિવ્ર, ધૂપ,
 સ્નાનાદિથી પૂજા કરી, ઐર્વાપચિકી પ્રતિક્રમણ કરવું, ત્યાર

બાદ 'શંકસ્તવ' વગેરેથી 'શ્લોકવદન' કરવું, અને થઈ ઉત્તમ સ્તોત્રાદિથી
 શુભકીર્તન કરવું ઐર્વાપચિકી પ્રતિક્રમણ કરવું એટલે, અભિસાદિશ ને સાધુ
 આચાર (ઈર્વાપચ) તેનું જવા આવવામા કોઈ જાવજતુ કે સજીવ વનરપતિ
 આદિ ઉપર પગ મૂકી કે તેમને કોઈ દુ ખ વગેરે ઉપજાવી ને ઉત્પાદન કરું
 હોય 'તે બધું દુક્રમ' મિત્ત્યા યાઓ' એમ બોલી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે.
 આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્તના આરોગ્યના અને 'પ્રતિક્રમણ' એ એ
 અગો પૂરા પાડે છે કારણ કે, આલોચના એટલે યથેવા શુનાની નિખાલસ
 કબૂલાત, અને પ્રતિક્રમણ એટલે યથેવ ભૂલનો અનુભવ કરી તેમાથી નિજાત
 થવું, અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું પ્રાયશ્ચિત્તના આ એ અગો
 પરવાર્યા બાદ 'કાયોત્સમ' નામનું ત્રોત્તુ અગ આ પ્રમાણે બોલીને કરવાનું
 હોય છે 'મારા તે યથેવા દોષના પરિષ્કાર માટે, પ્રાયશ્ચિત્ત માટે મારા
 આત્માને નિ ગણ્ય કરવા માટે તથા તે પાપકર્મના ઉચ્છેદ માટે 'યા મુધી
 'નમોઅરિહતાણ' એ નમસ્કારસાગ્ય ન બોલુ ત્યા મુધી હું મારા તમામ
 કાયિક વ્યાપારોનો માત્ર યોગ્ય જાણવાદો સાથે ત્યાગ કરું છું તે અપવાદો
 જેવા કે, આસોચ્છેદ, ખાસી, છીક, જગ્યાનું વગેરે, તેમ જ સરીરમા કોઈ
 આકરિક ભ્રમ કે કષ થઈ જાય, કે રોમાય જેવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ થઈ જાય,
 કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિઆર થઈ જાય તે વગેરે તેવી ક્રિયાઓથી મારા મતનો ભંગ

ન મનાઓ.” કાચોત્સર્ગની પોતે જે કાળમર્યાદા જાણી હોય, તે પૂરી થયે ‘નમોઅરિહતાશ્ચ’ વગેરે નમસ્કારવાક્ય જોવડું. એ સમય દરમ્યાન મીન રાખડુ શુભ ધ્યાન ચિત્તન કરવું અને કાથિક કુબ્યાપારેનો ત્યાગ કરવો કાચોત્સર્ગ પૂરો થાય એટલે ચો-પીસ તીથ કરોતી સ્તુતિનું સ્તોત્ર જોલી જડું.

આ પ્રમાણે ‘ઐર્વાપિચી પ્રતિકમણ્’ પૂરું કરીને ‘ચૈત્યવદન’ કરવાનું હોય છે. ને કે, મન્થગ પ્રકારનું અને કનિષ્ઠ પ્રકારનું

ચૈત્યવદન ‘ચૈત્યવદન’ કરવું હોય તો ઉપરનું ઐર્વાપિચી પ્રતિકમણ્ કરવાનું નથી હોતું કનિષ્ઠ ચૈત્યવદન તો ‘નમોઅરિહતાશ્ચમ્’

એ સ્તોત્રથી કે કોઈ ખીબ કવિના સ્તોત્રથી થઈ શકે, અથવા માત્ર પ્રણામથી પણ થઈ શકે પરંતુ ઉત્તમ પ્રકારના ચૈત્યવદનનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે કોઈ સારી સાફ જગા જોઈ તપાસીને જોસણ, તથા ત્યા ભક્તિ શ્રદ્ધા અને પ્રીતિપૂર્વક નીચેના સૂત્રનો પાઠ કરવો.

“અહં તં ભગવાનેને નમસ્કાર, તેઓ ધર્મના આદિ સરથાપક છે, તેઓ ‘તીથ’ કે પ્રવર્તાવનાર છે, તેઓ સ્વયંસખુદ્ધ છે, તેઓ પુરુષોમાં ઉત્તમ, સિદ્ધરૂપ, શ્રેષ્ઠ પુરોહિતરૂપ, તથા શ્રેષ્ઠ ગર્ભેન્દ્રરૂપ છે, તેઓ લોકના ઉત્તમ લોકના નાથ, લોકના હિતકર, લોકના પ્રદીપરૂપ, તથા લોકને ઉત્તમનાર છે, તેઓ અભયદાતા છે ચક્ષુદાતા છે, માર્ગદાતા છે, ગરણદાતા છે, અને યોધિદાતા છે, તેઓ ધર્મદાતા છે, ધર્મની દેગના કરનારા છે, ધર્મના નાથક છે, ધર્મના સારથિ છે, તથા આર સંસારગતિનો નાશ કરનાર ધર્મરૂપી ચક્રવાળા છે, તેમને ઉત્તમ તેમ જ કથાય રખનિત ન થનાર સાલ અને દર્યાન છે, તેમણે આત્માની મક્તિઓને દાકનાર કર્યાં છે દૂર કુર્ષુ છે, તેઓ જીવે જિવે એટલે કે છતનાર

૧ આ તથા પછીના પાનમાં ઉતારેનો વિધિ ગ્રન્થગ નથી તે વિધિ કેવા પ્રકારનો છે તેનો અર્થેન વાચકને ખ્યાન આવે તે માટે તેનું અહીં હિંગદર્યાન જ કરાવ્યું છે.

૨ ‘અહં તં’ એટલે કે અતિશય પૂજનને જે યોગ્ય છે તે અથવા ‘અરિહતા’ પાઠ થઈએ તો ગોહાદિ અરિ-શત્રુ નો નાશ કરનાર ‘ભગવાન’ એટલે ‘ભગ’ વાળા ભગ એટલે જ્ઞાન, માર્ગદર્શક, સર્વ વૈરાગ્ય મુક્તિ, રૂપ, વીર્ય, પ્રયત્ન દર્યા, શ્રી, ધર્મ, અને ઐશ્વર્ય.

૩ ‘તીથ’ એટલે નદી વગેરેમાં બેસવાનો આરો આરા વગર જેમ નદીમાં ગમે ત્યાંથી ન બેસી શકાય, તેમ ધર્મરૂપી તીથ વિના ગમે ત્યાંથી સંસારસાગર ન છડી શકાય.

હોઈ, ખીજને પણ જિવાડનાર છે, તેઓ બને તરેલા હોઈ, ખીજને તારનાર છે, તેઓ બને પુદ્ગ હોઈ, ખીજને બોધ કરાવનારા છે, તેઓ સર્વજ્ઞ છે, તથા સર્વદક્ષ છે, અને તેઓ સિવ, અચ્ય, અજુઝ (રોમની બાધારદિત), અનંત, અક્ષય, અયાબોધ, તથા અપુનરાવર્તી એવું સિદ્ધાંતિ નામનું ઉત્તમ સ્થાન પામેલા છે, તેવા બચને જીવનાર જિનોને નમસ્કાર ૧૨

ત્યાર બાદ 'હું અતીત, અનાગત, અને વર્તમાન એ બધા જિનોને મન વાળી અને કાયાથી વડુ છું' એમ જોડી, જિનપ્રતિમાને નીચે પ્રમાણે વંદન કરવું

'અહ'ત ભગવાનની મૂર્તિની વંદના માટે, પૂજન માટે, સત્કાર માટે, મને સુમાન માટે — કે જેથી બોધિનો લાભ થાય અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય — હું વધતી જતી અહા, મેલા, ધૂતિ ધારણા તથા અનુરમણ સાથે મંત્રીરના અન્ય વ્યાપારોનો ત્યાગ કરી, મૌન અને ધ્યાનપરાયણ બનું છું' તે કારોત્સર્ગ (ધ્યાનાદિ) થી પરવાળી 'નમો અરિહતાણુ' એ વગેરે જોડી નમસ્કાર કરવા ત્યાર બાદ આ સમયમાં સારતવર્ષમાં જે ૨૪ તીર્થ દરે થઈ ગયા, તેમના નામ હઈ તેમની સ્તુતિ કરવી એમકે 'લોકમા પ્રમગ કરનાર, ધમરૂપી તીર્થ' પ્રગટ કરનાર, તથા કેવલજ્ઞાની ચોરીશે અહ ત જિનોની હું સ્તુતિ કરું છું આ પ્રમાણે મે સ્તુતિ કરેલા જિનોમાં એક, નિર્મલ તથા જરામરણ વિનાના ચોરીમે તીર્થ કરેા મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ તે નેકોત્તમ સિદ્ધ પુરુષો આરોઅ, બોધિ અને ઉત્તમ સમાધિ મને અર્પે અદ્ધથી થયું વધુ નિર્મલ, સુધે' કરતા પણ વધુ પ્રકાશક તથા સ્વચ્છૂરમણ સાચર કરતા પણ વધુ મહાર એવા તે સિદ્ધી મને પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવે' આ પ્રમાણે ચોરીસ તીર્થ કરોની સ્તુતિ કરી, સર્વ લોકમા આવેલી જિનપ્રતિમાઓના વંદન માટે કારોત્સર્ગ કરવો ત્યાર બાદ, જન્મતમા દીવાની મરજ સારનાર સામેની બા પ્રમાણે સ્તુતિ કરવી

૧. આ સ્તુતિને 'સકસ્તવ' કહે છે

૨. અહ'ત પ્રણીત ધર્મ. — ટીકા

૩. ટીકામાં સકા ઉચારી છે કે, જિનો તો વીતસય છે, એટલે તેમની સ્તુતિથી તેમને પ્રીતિ થતી નથી, ૨ તેમની નિદાથી તેમને દ્રેષ થતો નથી, તો પણ તેમને 'પ્રસન્ન થાઓ' એમ હોવાની શી જરૂર છે? તેનો જવાબ એ આપ્યો છે કે, તેમની સ્તુતિ કરવાથી તે બંને પ્રસન્ન ન થતા દોષ પણ આપણુ ચિત્ત તો શુદ્ધ થાય છે જ, તેમજ આપણાં કર્મ પણ ક્ષય પામે છે

‘ભારત વગેરે દેશોમાં સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરનાર ભગવાનોને હું પ્રથમ નમસ્કાર કરું છું. પછી, અજ્ઞાનરૂપી અધકારનું પડળ નાગ કરનાર, મર્યાદા ધારણ કરનાર, મોહભ્રમનો ભોગ કરનાર, તથા સુરગલો નરેન્દ્રો વગેરેથી પૂજિત એવા સિદ્ધાંતને નમસ્કાર કરું છું. જન્મ, જરા, મરણ અને શોકનો નાશ કરનાર, કલ્યાણમય, પુષ્કળ અને વિતાળ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનાર, તથા દેવો દાનનો અને નરેન્દ્રના સમૂહોથી પૂજિત એવા એ ધર્મનું બળ મેળવ્યા બાદ કયો માણસ પ્રમાદ કરે? એ પ્રસિદ્ધ જિનમતને હું એકાગ્રતાપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું, કે જે જિનમતથી દેવનાગસુવર્ણ-કિન્નરગણ વગેરેથી આદરપૂર્વક પૂજિત એવા સમમરૂપી ચારિત્રની સદા વૃદ્ધિ થાય છે. જેમાં જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠિત છે, એ જિનમત વિજય પામે, હર્ષમેગ વૃદ્ધિ પામે.’ ત્યાર બાદ એ જિનમતની વદના માટે કાંયોત્સર્ગ કરે, તથા તેની શ્રુતિ કરે. ત્યાર બાદ સિદ્ધોને આ પ્રમાણે નમસ્કાર કરે :

‘સર્વે સિદ્ધો, જેઓ કૃતકૃત્ય થયા છે, પુદ્ગ થયા છે, સંસારનો પાર પામ્યા છે, કમપૂર્વક રૂપિત પામ્યા છે, તેમ જ લોકના અમલાગમા રિપત છે, તેમને સદા નમસ્કાર.’ આમ સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કર્યા બાદ વર્તમાન તીર્થ કર મહાતીરરામીની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે

‘જે દેવોના પશ્ચ દેવ છે, તથા જેને દેવો ઘાય લેતી નમસ્કાર કરે છે, તેવા દેવેન્દ્રો વડે પૂજિત મહાવીરને હું માથા વડે વદન કરું છું કેવળજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાતીર ભગવાનને કરેલો એક પશ્ચ નમસ્કાર પુરુષ કે સ્ત્રી ગમે તેને સંસારમાથી તારે છે.’

ત્યાર બાદ પ્રવચનની રેવા કરનારા, શાંતિ કરનારા, અને શ્રદ્ધાપત્તિઓને સ્વચ્છતા આપનારા દેવોની આરાધનાને અર્થે કાંયોત્સર્ગ કરવો, ત્યાર બાદ ફરી તે જ વિધિથી બેસીને પહેલાંની પેઠે ‘નમોઽયુષ્ અરિહતાય’ શ્લોકનો પાઠ કરવો, ત્યાર બાદ કહેવું :

‘હે વીરરાગ, હે જગદ્ગુરુ, તમારો જય! હે ભગવાન તમારા પ્રભાવથી મને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય થયો, તમે જતાવેલા માર્ગને અનુસરવાની વૃત્તિ મારામાં પ્રગટ થયો, મેં ઇષ્ટતા અર્થોની સિદ્ધિ થયો, લોકવિરુદ્ધ કર્મોનો મારાથી ત્યાગ થયો; મારા વડે ગુરુઓની પૂજા થયો; મારા વડે પરમાર્થ સધાઓ; મને સદ્ગુરુનો સંબંધ થયો, અને તેમનાં વચનોનું પાલન મરતા સુધી, અખંડ રીતે હું કરું!’

આ ચેત્યવદનનો વિધિ છે.

૧. એટલે કે અકરમાત્ર નદી, પણ સાધનાદિ કરીને.

આત્મજ્ઞાનનાં સાધન

વાસ્તવિક રીતે તો આત્મા પોતે જ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય છે. મોહનો ત્યાગ કરી આત્મામાં આત્માને આત્મા

આત્મજ્ઞાન વડે જાણવો, તે જ આત્માનુ ચારિત્ર્ય છે, તે જ આત્માનું જ્ઞાન છે, અને તે જ આત્માનું દર્શન (શ્રદ્ધા) છે. આત્માના અજ્ઞાનને કારણે ઉત્પન્ન થયેલું

દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી જ દૂર થઈ શકે આત્મજ્ઞાન વિનાના માણસો ગમે તેટલું તપ કરે, પણ તેથી તેમનું દુઃખ દૂર ન થાય. ચેતનસ્વભાવી આત્મા જ હર્મના સંબંધથી શરીરી અથ છે પરંતુ તે જ આત્મા આનામિથી પોતાનાં કર્મો ખાળી નાખે છે, ત્યારે નિરંજન અને સિદ્ધ અને છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયો અને દુષ્ટિયો વડે ગિતાયેલો આ આત્મા જ સંભાર છે; અને તે કષાયો અને દુષ્ટિયોને ઇતનારો આત્મા જ મોક્ષ છે, એમ જુદિમાન પુરુષો કહે છે [૪/૧૫]

ઉપર જે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયો જણાવ્યા, તેમના દરેકના ચાર ચાર ભેદ છે તેમનો પહેલો

ચાર કષાયોનો પ્રકાર સંજ્ઞાનન કહેવાય છે તે જુલુના અગિની માફક એકદમ સ્થગી હોય છે, અને એક પખવાડિયા જેટલી મુદ્દન સુધી રહે છે. તેની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો

એટલે કે સર્વ અપાપ પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્તિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહિ, પણ તેમાં સ્ખલન અને માનિત્ય કરવા જેટલી જ હોય છે. બીજો પ્રકાર તે 'પ્રમાખ્યાનાગમ્ભીય' છે તેની તીવ્રતા એની હોય છે કે, તે અમુક અંગે વિગિનિ (પ્રમાખ્યાન) થતા રહે છે, પણ અંતર્ય વિગિનિ નથી થતા એની તેની વિગિનિ ચાર માગ્ની મનાય છે. તેનો

પણ પ્રલયમાંથી બચાવવાને શક્તિમાન એવા મહાવીર જેવા પુરુષોએ જે ક્ષમાનો આશરો લીધો, તો કેળ જેટલી તુચ્છ શક્તિવાળો તું કેમ નથી લઈ શકતો? તે એવું પુણ્ય કેમ ન કર્યું, કે જેથી તને કેઈ બાધા જ ન કરી શકે? તારી એ ભૂલને પસ્તાવો કરી, અત્યારે તો તારે ક્ષમા સ્વીકારવી જ આવશ્યક છે. કેઈ તને મનવેધી વાક્યો સંભળાવે તો તારે એમ વિચારવું કે, એ જે સાચાં હોય તો મારે ગુસ્સે યવાની શી જરૂર છે? અને જે ખોટાં હોય તો પણ ગાંડાના બોલવા ઉપર ગુસ્સો કરવાની શી જરૂર છે? કેઈ આપણો વધ કરવા આવે તો વિચારવું કે, મને મારી શકે તેવાં તો મારાં કર્મો જ છે; તો પછી આ બિચારો નકામો પોતાના અભિમાનથી પાપકર્મ બાંધે છે. સર્વ પુરુષાર્થને ચોરી જનાર ક્રોધ ઉપર તને ક્રોધ નથી આવતો; પરંતુ નહિવે અપરાધ કરનાર ખીજા ઉપર તને ક્રોધ આવે છે, તે કેવું?

વિનય, વિદ્યા અને શીલનું તેમ જ ધર્મ, અર્થ તથા કામ

૨. માન

એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું ધાતક માન છે; તે વિવેકશુદ્ધિરૂપ આંખ દોડી નાખે છે, તેથી લોકને આંધળો બનાવનાર કહેવાય છે. ઝાતિ, લાભ, કુલ, ઐશ્વર્ય, બળ,

શૂં, તપ અને વિદ્યા એ આઠ પ્રકારના મદ કરીને પરિણામે માણુષ્ય એ આઠેયને હીન પ્રકારનાં પ્રાપ્ત કરે છે. દોષરૂપી સાખાઓને કોચી ફેલાવનાર, અને શુચ્છરૂપી મૂળને નીચે લઈ જનાર માનરૂપી વૃક્ષને માર્દવરૂપી નદીવ્રગાદથી ઉખેડી નાખતું જોઈએ [૪/૧૨-૪]

માયા એ અસત્યની જગતી છે; શીલરૂપી વૃક્ષને કૂદાડીરૂપ છે. અવિદ્યાની જ-મજૂમિ છે અને દુર્ગંભિનું કારણ છે.

૩. માયા

કુટિયનામાં કુશળ, પાપકર્મ કરનારા અને જગડા જેવા માયાથી પુરુષો જગતને હેતરીને પોતાની

જગતને જ હેતરે છે; કારણ કે તેઓ તેમ કરીને પોતાના ધર્મ અને સદૃશ્યતિનો જ નાશ કરે છે. આખા જગતનો દ્રોહ કરનારી એ માયારૂપી

સર્પિણીને જગતના આનંદનું કારણ એવી ઝણુતા (સરળતા) રૂપી મદદ ઔપધથી જતી [૪/૧૫૫]

લોભ એ સર્વ દોષોની ખાણ છે, મુલોનો ગ્રાસ કરી જનાર રાક્ષસ છે, દુષ્કર્મી વેવનો કદ છે, અને ધર્મ, ૪ લોભ અર્થ કામ અને મોક્ષ એમ ચારે પુરુષાર્થોનો નાશક છે લોભ શરૂઆતમાં તો બહુ થોડો દેખાય છે, પણ પગી ફૂદકે ને જૂસકે વધતો જાય છે. તદ્દન ગરીબને સો જ જોઈએ છે, સોવાળાને હજાર જોઈએ છે, હજારવાળાને લાખ જોઈએ છે, લાખવાળાને કરોડ જોઈએ છે, કરોડવાળાને રાજ્યપણું જોઈએ છે, રાજ્યને ચક્રવર્તીપણું જોઈએ છે, ચક્રવર્તીને દેવપણું જોઈએ છે, દેવને ઇન્દ્રજ્ય જોઈએ છે, અને ઇન્દ્રપણું મળ્યા પછી પણ ઇચ્છાની નિવૃત્તિ તો થતી જ નથી લોભરૂપી અતિ લીજળતા સાગળે બુદ્ધિમાન પુરુષે મતોપરૂપી સેતુ બાધી આગળ વધતો અટકાવે. ટૂંકામા, લાંબાથી કોંધને, મૃદુતાથી માનને, ઝણુતાથી મામાને અને મતોપથી લોભને જતે [૪/૧૮-૨૩]

પરંતુ ઇન્દ્રિયોને જત્યા વિના ક્યાયો જતી શકાતા નથી સોનાને પિગાળવું હોય તો પ્રત્યક્ષિત અગ્નિ જ જોઈએ પણ ઇન્દ્રિયોનો જેના ઇન્દ્રિયરૂપી ઉન્માર્ગગામી અંધ અશ્વો અનિયંત્રિત જાય છે, તેને તેઓ કંટ નરરૂપી અરણ્યમા ખેંચી જાય છે જે માણસ ઇન્દ્રિયોથી જિતાયેલો છે, તેને ક્યાયો કંટ અભિભૂત કરી શકે છે બાળવાન પુરુષોએ પહેલા જેની એક ઇંટ ખેંચી કાઢી હોય, તેની બીજાને પછી ગમે તેવા માણસો તોડી શકે છે ન જિતાયેલી ઇન્દ્રિયો માણસના કુળનો નાશ કરે છે, તેનું અધ પતન સાધે છે, તેને નિયંત્રણમાં ન આવે છે, કે તેનો વધ કરાવે છે. હાથિણીનું સ્પર્શસુખ અનુભવ્યા બાદ બરતો હાથી તે જ દાણથી બંધનનું દુષ્કાર પ્રાપ્ત કરે છે. અગાળ પાણીમાં વિચરનારુ માછલું પણ આક્રમક ઉપરના ગળનો સ્વાદ કરવા જતા માછીના હાથમાં સપડાય છે હાથીના મદની મધથી

લોભાચેનો ભગવા તેના ડખોલસ્થળ ઉપર જતા તેના સૂપડા જેવા ઝનના અપાદામા આવી મરણ પામે છે સુચ્છ સમાન પ્રમાણિત જવાવાના તેજથી મોહિત થયેલો પતંગ તેમા પડી તત્ત અદ્ય પામે છે અને હરણ પછુ મનોહર ગીત સાંભળવા જતા પાગધીના બાણથી વીધાઈ જાય છે આમ એક એક વિષયને સેવા જતા જ મરણ પ્રાપ્ત થતું હોય, ત્યા પામે વિષયો સાથે ભોગવનારાની શી વયે થાય? [૪/૨૮ ૩૩]

દીકામા આપેના એ જ વિષયને લગના સ્વોક્ષેનો ભારાઈ આ પ્રમાણે છે ઇદ્રિયોની સર્વથા અપ્રવૃત્તિ એ કાઈ ઇદ્રિયવિન્યમ ન કહેવાય ઇદ્રિયોના વિષયોમાથી રાગદ્વેષ આત્મા જાય, તો પછી ઇદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પણ ઇદ્રિયજન્ય જ છે સમીપ આવેલા વિષયોનો ઇદ્રિયોને સગ જ ન થાય એમ બનતુ અસંભવ છે, પરંતુ તે વિષયોમાથી રાગદ્વેષ તો જરૂર દૂર કરી ચકાવ વિષયોમા પોતામા પ્રિયપણ કે અપ્રિયપણ કાઈ નથી એક જ વિષય અમુક હેતુઓથી પ્રિય પણ થાય છે કે અન્ય હેતુઓથી અપ્રિય પણ થાય છે માટે, વિષયોનુ પ્રિયપણ કે અપ્રિયપણ ઔપાધિ છે એમ વિચારી, તેમા રાગદ્વેષ દૂર કરા

એ ઇદ્રિયોનો જન્ય મનશુદ્ધિ વડે જ ચર્ચ ગમે તેમ છે મનશુદ્ધિ

વિના મમ નિયમ વગેરેથી કરેલો કામકસેસ વૃથા

મનશુદ્ધિ જ જાય છે. અનિયમમા પણ પ્રવૃત્તિ કરનારો તથા

નિરુદ્ધ ગીતે ભગવાનો મનરૂપી ગદામ ત્રણે જગતને

સસારરૂપી ચકરામા ધોલી રવ્યો છે મુખિ પામવાની ઇચ્છાથી તપ તપતા મનુષ્યોને પણ અવ્યય ચિત્ત વટોગિયાની પેઠે બંને કયાક જેવી જાય છે મનનો નિરોધ કર્યા વિના જે યોગમર્ગમા આરૂઢ થતા માગે છે, તે પણ વડે આવીને બીજે ગામ જતા ઇચ્છનાગ પામ્યા જેવો દારવને પાન છે મનનો નિરોધ થતા જ્ઞાન વગેરેને આવરનારા કે રીપ વગેરેને અતરાય કરનારા પ્રમદ કર્મોનો* પણ નિરોધ કર્મ

જાય છે, પરંતુ જેનું મન નિરુદ્ધ નથી, તેના તે કર્મો જીવતા રહે છે માટે મુક્તિને ઇચ્છારાગ્યોએ આખા જગતમાં બચકા કરનારા મનરૂપી વાદરાને પ્રપન્નપૂર્વક નિમનરૂપા લાભવો જોઈએ પૂર્વેના આચાર્યોએ મનની શુદ્ધિને નિર્મલ્યમાર્ગને પ્રકાશિત કરનારી, તથા કદી ન ચોલવાતી દોરી વડીને વર્ણવી છે મનની શુદ્ધિ હોય તો અવર્તમાન શુભો પણ અસ્તિત્વમાં આવે છે પરંતુ તે ન હોય તો નર્માન શુભોનો પણ અભાવ થાય છે માટે ગમે તેમ કરીને શુદ્ધિમાને મનશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી આખો વિદ્યાનાને જેમ દર્પણ નમાયુ છે, તેમ મનની શુદ્ધિ વિનાના તપસ્વીનું ધ્યાન સર્વથા નામુ છે માટે સિદ્ધિની ઇચ્છવાળાએ મનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાનો જ અત્તલ રવો તે વિનાના તપ, અધ્યયન, નત વગેરેથી કરેલું માધ્યમીકન પર્થ છે [૪/૩૪૪૪]

મનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત રૂપી હોય તો રાગદ્વેષને જીતવા તે બે દૂર થના જ આત્માની મસિનતા દૂર થાય છે, અને તે ગગદ્વેષનો જય પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે યોગીઓ મહા પ્રયત્ને મનને આત્મામાં લીન કરના જાય છે, પરંતુ રાગદ્વેષ અને મોહ ચડી આવીને તેને અધન બેચી જાય છે ગમે તેટલું શ્રદ્ધા કરતા હોઈએ જા શૈલ પશુ બદાનું મગતા રાગાદિ પિશાચો મનને વારનાર છેતરીને પોતાને વશ કરી લે છે આધ્યો માણસ જેમ આધ્યાને ખાડામાં નાખે, તેમ રાગાદિ અધકારથી નાશ પામેની વેવેદિજિનાનું મન માણસને નગરૂપી ખાડામાં નાખે છે [૪/૪૫૮]

માટે નિર્મલ્યપદની આમદ્વાનગા માણસોએ પ્રમાદ મ્યા વિના અમત્વ વડે રાગદ્વેષરૂપી શત્રુને જીતવો જોઈએ સમત્વ ગમત્વ રૂપી અતિ આનંદદાયક પાણીમાં ડૂબકું મારતા વેત જ રાગદ્વેષરૂપી મેત ધોવાઈ જાય છે એ-અર્ધી કમળ પણ અમત્વનું અનન્ય લેમથી જેટલો કમલો થાય છે, તેલો લીન તપ જાણી મરોડો જન્મે પાન નથી થતો આત્માના અવરૂપનું જ્ઞાન

થવાથી પ્રાપ્ત થતી સમત્વરૂપી સળી વડે સાધુ કર્મ અને જીવને ભુખા પાડે છે. સમત્વરૂપી સુખથી રાગાદિ અધિકારનો નાશ થતાં યોગીઓ પોતાની અંદર પરમાત્માનું સ્વરૂપ દેખી શકે છે. સમત્વ પામેલા સાધુના પ્રભાવથી નિત્યનાં વૈરી પ્રાણીઓ પણ પરસ્પર મૈત્રી કરે છે. [૪/૪૯-૫૪]

એ સમત્વ પણ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

નિર્મમત્વ

પરંતુ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિત્યાદિ બાર બાવનાઓનું અવસાનન આવશ્યક છે. તે બાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

૧ અનિત્યતા-
માવના

આ જગતમાં જે સવારમાં હોય છે, તે મધ્યાહને દેખાતું નથી; જે મધ્યાહને હોય છે, તે રાત્રે દેખાતું નથી; એ પ્રમાણે પદાર્થોની અનિત્યતા સર્વત્ર છે. સર્વ પુરુષાર્થના આધારરૂપ પ્રાણીઓનાં શરીર અચંદ્ર પવનથી કંપતા વાદળા જેવાં વિનશ્ચર છે; લક્ષ્મી

મોખા જેવી અચળ છે, સંગમો સ્વપ્ન જેવા છે, અને યૌવન વટોળિયાથી જીડેલા રૂ જેવું છે. આ પ્રમાણે જગતનું અસ્થિર સ્વરૂપ સ્થિર ચિત્તે હર ક્ષણે વિચારણું. તેનાથી તુષ્ટ્યારૂપી કાળી નામણને વગ કરનાર મંત્ર જેવું નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. [૪/૫૫-૬૦]

દ્રો ઉપેદ્રો વગેરે પણ જે મૃત્યુના પંજમાથી છટકી શકતા નથી,

૨ અશરણ-
માવના

તે મૃત્યુના ભયમાંથી પ્રાણીને કોણ શરણ આપી શકે તેમ છે? પિતા, માતા, બહેન ભાઈ, પુત્રો ગેરે જોઈ રહ્યા હોય છે ને અસ્હાય જીવને કર્મ યમને ઘેર પહોંચાડે છે. સ્વકર્મોથી મૃત્યુને વશ થતાં

સ્વમનોને જોઈને લોહો શોક કરે છે, પરંતુ પોતાનાં કર્મો વડે નાશ પામતા પોતાના આત્માનો શોક તે મૂઢશુદ્ધિવાળાઓ કરતા નથી. દાવામિથી ભયકતા વનમાં જેમ મૃગના બચ્ચાનું કોઈ શરણ નથી, તેમ દુઃખરૂપી દાવામિથી સળગતા સંસારરૂપી વનમાં પ્રાણીનું કોઈ શરણ નથી. [૪/૬૧-૪]

આ સસારરૂપી રંગભૂમિ ઉપર પ્રાણી નટની પેરે કોઈ વાર વેદવિત્
 શ્રોત્રિય થાય છે, તો કોઈ વાર આગળ થાય છે,
 ૩ સત્તાર કોઈ વાર શેર અને છે, તો કોઈ વાર નોકર અને
 માવના છે, કોઈ વાર પ્રજ્વપતિ જ્વલા અને છે, તો કોઈ
 વાર કુદ્ર કાકો થાય છે સસારી જન ભાગની
 કોટડીની માફક કઈ યોનિમા નથી જતો અને કઈ યોનિમાથી નથી
 નીજળતો ? આ સમસ્ત લોકાકાશમા^૧ વાળની અણી જેટલું પણ કોઈ
 સ્થાન બાકી નથી કે જ્યાં જીવ પોતાનાં કર્મને લીધે ગયો ન
 હોય [૪/૧૫૭]

જીવ એકલો જ ઉત્પન્ન થાય છે, એકલો જ મરણ પામે છે,
 અને કરેલા કર્મો પણ એકલો જ ભોગવે છે તેણે
 ૮ એકત્વ એણે કરેલું દ્રવ્ય ખીજા જ ભોગા ચર્ચિતે ભોગવે છે,
 માવના પરંતુ તે પોતે તો નરકમા જઈ પોતાના કર્મોના
 ફળ જ ભોગવે છે [૪/૧૮૯]

જે માણસ દેહ, ધન અને બધુએથી પોતાના આત્માને
 ૫ અન્યત્ર બિન્ન બિન્ન જુએ છે, તેને પછી શોકબાલ્ય કષાથી
 માવના લાગનાના ? [૪/૭૧]

લીકામાથી વિશેષ વિવરણ અન્યત્ર એટલે બેઠ —
 વિનક્ષણતા આત્મા અને દેહ વગેરેમા અન્યત્ર ઉંચાકુ દેખાય છે
 દેહ વગેરે હૃદયમાલ છે, પરંતુ આત્મા તો અનુભવગોચર છે
 તેઓમા અન્યત્ર કેવી રીતે સંભવે ? જેમને દેહ અને આત્મા
 બિન્ન છે એવું જ્ઞાન છે, તેમને પછી દેહાદિ નિમિત્તે કેવી રીતે

૧ આગળના જે ભાગમા જીવ-અજીવ દ્રવ્યો રહેલા છે, તે ભાગ 'લોક' અથવા લોકાકાશ કહેવાય છે તેથી બહાર 'અલોકાકાશ' છે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા ૧૬૨ (ત્રીજી આવૃત્તિ)

દુઃખ યાય? નમિરાગને આત્મા અને ધન વચ્ચે અનન્યત્વનું જ્ઞાન
 કરવું, તેથી મિથિવાનગરી જગતી સાંભળીને પણ તેને કંઈ ન થયું.
 જે માણસને સગાસંબંધીઓથી આત્મા ભુદો છે એવું જ્ઞાન છે,
 તેને પિતૃદુઃખ આવી પડે તોપણ દુઃખ નથી થતું, અને જેને તેનું
 જ્ઞાન નથી, તે ઘસદુઃખથી પણ મૂર્છિત થઈ જાય છે.

રસ, લોહી, માસ, મેદ, અરિથ, મનન, શુક્ર, આંતરડા અને

અશુચિત્વ
 માવના
 રિષ્ટા જેવી અપચિત્ર વસ્તુઓના સ્થાનરૂપ શરીર
 કેરી રીતે પવિત્ર કહેવાય? આંખ, કાન, નાક, મુખ
 અને અધોદ્વારરૂપી છિદ્રોમાંથી મળ નીકળ્યા કરવાથી
 મીઠાણા અને દુર્ગંધી રહેતા શરીરમાં પણ શુચિત્વનું
 અભિમાન કરવું એ મહામોહનું લક્ષણ છે ^૧ [૪/૭૨-૩]

મને, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓથી જ શુભાશુભ કર્મ^૧ જન્મમાં
 આસવે છે — દાખલ થાય છે, માટે તેમને

૭ જાત્રવ-
 માવના
 આસવો કહે છે મૈત્રી, મુદિતા, કુરુણા અને
 ઉપેક્ષારૂપી જાવનાઓથી પાસિત થયેલા ચિત્તથી શુભ
 કર્મ^૨ પ્રાપ્ત થાય છે, અને કથાયો તથા વિપયોથી

આકાંક્ષા થયેલા ચિત્ત વડે અશુભ કર્મ^૩ પ્રાપ્ત થાય છે જે વાણી
 અથવા હોય છે, તથા શાસ્ત્રજ્ઞાન અનુસાર હોય છે, તેનાથી શુભ કર્મ^૪
 પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેનાથી વિપરીત વાણીથી અશુભ કર્મ^૫ પ્રાપ્ત થાય
 છે. તેવી જ રીતે અસત્ પ્રવૃત્તિઓથી રહિત (અને ધ્યાનાદિ વખતે
 નિવૃત્ત) શરીર વડે શુભ કર્મ^૬ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સતત દિસકે
 પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યાપ્ત શરીરથી અશુભ કર્મ^૭ પ્રાપ્ત થાય છે ક્રોધ, માન,
 માયા અને લોભરૂપી કથાયો (મસિન વૃત્તિઓ), હાસ્ય, ગતિ, અરનિ,

૧. શરીર વિષે અપચિત્રતાની કે જુગુપ્સાની જાવના કરવાથી મદ,
 અભિમાન અને કામવાસના દૂર થાય છે, અને તેના પ્રત્યે નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત
 થાય છે. —ટીકા

ભવ, શોક, લુપ્તિ, (સ્ત્રીની) પુરુષ માટેની કામેચ્છા, (પુરુષની) સ્ત્રી માટેની કામેચ્છા, અને (નપુંસકની) સ્ત્રી-પુરુષ બંનેની મિત્ર કામેચ્છા, — એ નવ નોકયાય અથવા કયાયના સહચારીઓ; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પાંચ વિષયો; મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપી યોગો; અજ્ઞાન, સંશય, વિષયર્થ, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભ્રંશ, ધર્મનો અનાદર અને યોગદુષ્પ્રણિધાનરૂપી આઠ પ્રકારના પ્રમાદો, અવિરતિ (કાર્ષ્ણ્ય, વ્યાપ્તતા નિયમનો અભાવ); મિથ્યાત્વ; તથા આર્ત અને રોદ ધ્યાન એ બધાં અશુભકર્મનાં હેતુભૂત છે.^૧ [૪/૭૪-૮]

ઉપર જણાવેલો સર્વ આસ્તવનો નિરોધ તે ‘સંવર’ કહેવાય જે જે ઉપાયથી જે જે આસ્તવનો રોધ થઈ ૮ સ્વરનાવના શકતા હોય, તે તે આસ્તવના નિરોધ માટે તે તે ઉપાય બુદ્ધિમાને યોગ્યવો. જેમકે કામાથી રોકવો, મૃદુલાવથી માનને રોકવું, સરળતાથી માયાને રોકવી, સંતોષથી લોભને રોકવો, અખંડ સંયમ વડે ધંદિયોના ઉન્માદથી પ્રબળ બનેલા વિષ જેવા વિષયોને દૂર કરવા, મન-વાણી-કાયાના બરાબર નિયંત્રણ (યુગ્મિ)થી મન-વાણી-કાયાના યોગો (વ્યાપારો)ને રોકવા, અપ્રમાદથી પ્રમાદને રોકવો, સદોષ વ્યાપારોના ત્યાગ વડે અવિરતિને રોકવી, સમ્યગ્દર્શન વડે મિથ્યાત્વને રોકવું તથા શુભ ધ્યાન^૨ વડે આર્ત અને રોદ ધ્યાનને રોકવાં એ પ્રમાણે પ્રપત્નપૂર્વક સંવર સાધવો [૪/૭૬-૮૫]

૧. જુદાં જુદાં ક્યાં કાર્યોથી ક્યા ક્યાં, કોર્મો બધાય છે, તેનું વિગતવાર વર્ણન રીકામાં છે. તે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે દિષ્ટાન્ત નં ૧૩.

૨. ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન એ જે શુભ ધ્યાનો કહેવાય છે. ધાર્મિક વિષયનું ચિંતન તે ધર્મધ્યાન; અને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન તે શુકલ-ધ્યાન. તેમના પારિભાષિક અર્થ અને વિસ્તાર આગળ પ્રકરણ ૭, ૮, ૯માં આવશે.

સંસારના કામલુખ્ત્રા કર્મોને આત્મા ઉપરથી જોગવી નાખવા તેને પરિભાષામાં 'નિર્જરા' કહે છે તે સકામ અને

- નિર્જરા ભાવના અકામ એમ બે પ્રકારની છે સવમી પુરુષો ધરાઈ પૂર્વક તપ આદિ ઉપાયો વડે કર્મ ખખેરી નાખે છે, તે 'સકામ નિર્જરા' કહેવાય, પરંતુ અન્ય પ્રમાદી ઇવોતુ કર્મ તેનું ફળ ભોગવાયા બાદ દૂર થાય છે, તે 'અકામ નિર્જરા' કહેવાય અધાયેલુ કર્મ બે રીતે છદ્મ પડે છે કાત્રો તેનું ફળ ભોગવાઈ જવાથી તે આપોઆપ છદ્મ પડી જાય છે, અથવા તપ આદિ ઉપાયો વડે તેનું ફળ ભોગનાતા પહેલાં તેને છદ્મ પાડી શકાય છે જેમ સોનું અશુદ્ધ હોય તો પશુ અગ્નિ વડે તેને શુદ્ધ કરી શકાય છે, તેમ તપશ્ચી અગ્નિ વડે કર્મો ખખેરાથી મનિન થયેલો જીવ પશુ શુદ્ધ થઈ શકે છે.

અનશન^૧ (ઉપવાસ), ઊર્લું પે' રાખીને ખાતુ (ઉજ્જોદરી),^૨
ત્રિવિધ વસ્તુઓની લાવચસને દૂઝાવવી (વૃત્તિસંક્ષેપ),^૩
તપ ધી, દૂધ, દારૂ, તથા મધ વગેરે પ્રિમરમરક ગોનો
ત્યાગ કરવો (રસપગિત્યાગ), બધા પિનાના એકાત

જ્ઞાનમા વસ્તુ (ત્રિવિક્રતશમ્પાસનસલીનતા), અને ટાઢમા, તડકામા કે
ત્રિવિધ આસ્ત્રનાદિક વડે શરીરને કસવું (કામકલેશ), એ છ બ્રાહ્મ તપના

૧ અનશન એટલે કે આહારત્યાગ બે પ્રકારનો હોય ૧ થોડા વખત માટેનો (હત્વરિક) કે યાવજ્જીવિક તેમા હત્વરિક અનશન મહાવીરના તીર્થમા ૪ માસ સુધીનું છે, યાવજ્જીવિકના વખતમા એક વર્ષ સુધીનું હવ, અને વચલા ૨૨ તીર્થ કરોના વખતમા આઠ માસ સુધીનું હવ

૨ સામાન્ય કદના ૩૨ કોળિયા એ પુરુષનો આહાર છે, અને ૨૮ કોળિયા એ સ્ત્રીનો આહાર છે તેમાથી એટલા એછા કરે તેટલા પૂરત ઉજ્જોદરી તપ થાય. સામાન્ય રીતે ૮ કોળિયા કે ૧૨ કોળિયા કે ૧૬ કોળિયા એવા નિયમ લેવાય ૩

૩ 'વૃત્તિસંક્ષેપ' એટલે જે જોઈતી વસ્તુઓ માગી લાવવાની હોય, તેમનો 'જે ત્રણ પેરથી જ માગીગ', 'એક રોરીમાથી જ માગીગ' વગેરે નિયમો વડે સંક્ષેપ સાધવો

પ્રકાર છે. પ્રાગથિત, શુભ્રા (વૈષ્ણવ), જ્વાખ્યાય, વિનય, (અદ્ય-મમત્વના ત્યાગરૂપ) વ્યુત્સર્ગ, અને ભ્યાન—એ ૭ આભ્યંતર તપના બેદો છે.^૧ એ તપરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, તેની સાથે જ સંયમી પુરુષ ગમે તેવાં અગ્નિય કર્મોનો પણ દાપ કરી નાખે છે. [૪/૮૬-૮૯]

‘જેવળગાની જિનોએ આ ધર્મ સારી રીતે કહેલો છે, તેનું આસંજન લેનારો પ્રાણી જલસાગરમાં ડૂબી મરતો

૧૦. ધર્મસ્વાધ્યાય નથી’. એ પ્રમાણે ચિંતન કરવું, એ ધર્મભાવના માવના કહેવાય. ધર્મ નીચે પ્રમાણે દશ પ્રકારનો છે : સંયમ, સત્ય, શૌચ, બ્રહ્મચર્ય, અકિંચનતા, તપ, દાન, મૃદુતા, અભ્યુતા, અને ત્યાગ.

દીકમાં આગેલું વિશેષ વિવરણ : ઉપર જણાવેલ દશ પ્રકારના ધર્મમાંથી સંયમ સત્તર પ્રકારનો છે : પાંચ ઈદ્રિયોને નિગ્રહ, પાંચ અવતનો ત્યાગ, ચાર ક્રિયાઓ જપ, અને મન-વચન-ક્રિયાની વિરતિ તેના સત્તર પ્રકાર બીજી રીતે આમ પણ ગણાવાય છે : પૃથિવી, પાણી, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ, એ ઈદ્રિયવાળાં, ત્રણ ઈદ્રિયવાળાં, ચાર ઈદ્રિયવાળાં અને પાંચ ઈદ્રિયવાળાં પ્રાણીઓને મન-વાણી-ક્રિયાથી, તેમજ કરવા-કરાવવા-અનુમતિ આપવાથી એ પ્રકારે વધ-ક્રોધ આદિ ન કરવાં તે નવ પ્રકાર, જીવજંતુ રહિત સ્થળને આંખે જોઈ તપાસીને શયન આસનાદિ કરવાં તે પ્રેક્ષ્યસંયમ; આંખે જોયા બાદ પણ તે સ્થળને રજોબલ્કા કોરેથી સ્પર્શ કરીને જોસવું—મૃતું તે પ્રમાણના સંયમ; અનુપયોગી વસ્તુઓને જંતુરહિત સ્થળે નાખી આવવી તે પરિષ્કાપના સંયમ; મનને અભિમાન, ઈર્ષ્યાદિમાંથી નિવૃત્ત કરી, ધર્મધ્યાન આદિમાં લગાવવું તે મનસંયમ; તે રીતે વાણીનો સંયમ, તથા ક્રિયાનો સંયમ; અજીવ ગણાતાં પુસ્તકાદિને

૧. તેમના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ ટિપ્પણ નં. ૧૪.

પણ જીવજગત તપાસી આજ ગાખવા તે અજીવમયમ, તથા સદૌષ
પ્રતિઓમા મચેવા ગૃહસ્થો પ્રત્યે ઉપેક્ષા ગાખવી તે ઉપેક્ષાસયમ

કોરતા, ચાડીચૂગની, અસખ્યતા, અદિગ્યતા, આમ્યતા
વગેરેના ત્યાગદર્શક મધુર, હિદાર, સ્ફુટ, દિત મિત અને યથાર્થ
વચનનો ઉપયોગ કરવો તે સ્ત્રય^૧

શૌચ એન્હો નિર્નોભતા — ચોરીનો ત્યાગ પર રસ્તુના નોભથી
જ સયમ મલિન થાય છે

બ્રહ્મચર્ય એન્હો ઉપરથે યિનો સયમ તથા તેની જ ગીતે
બીજી હિદ્રિયોના સયમપૂર્વક ગુરુને ઘેર નાસ

અકિચનતા એન્હો કોઈ પણ વસ્તુમા મમત્વજુષિ ન
ગાખરી તે

તપના નાર પ્રમાર આગળ^૨ આવી ગયા

ક્ષમા એન્હો સહનશીલતા તે કેળવનાની પાય રીતો છે
૧ કોઈ ગુસ્સો કરે તમારે તેના કારણની પોતામા શોધ કરવી
૨ કોઈવૃત્તિથી અહિંસાદિ મતોનો લોપ થાય છે, છતાંદિ
અનર્થપર પરાનું ચિંતન નરવુ ૩ મૂર્ખ લોકોનો સ્વભાવ જ
ગુસ્સે થનાનો છે એમ વિચારી, તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવી
૪ કોઈ સકારણ કે અકારણ ગુસ્સો કરે તો પણ એમ માનવુ
કે, એ મારા પૂર્વ કર્મોનું ફળ છે ૫ ક્ષમા ધારણ કરવાથી
ચિત્ત સ્વસ્થ રહે છે, રંગે ક્ષમાના ગુણોનું ચિંતન કરવુ

૧ 'ભાષાસમિતિ' એટલે દરેક માણસ સાથેના સલાપણવ્યવહારમા
વિવેક રાખવો તે અને અહીં જણાવેલો 'સત્ય ધર્મ' એટલે પોતાના
સમશીલ સાધુ પુરુષો સાથેના સલાપણવ્યવહારમા દિત મિત અને યથાર્થ
વચનનો ઉપયોગ કરવો તે — દીપ

૨ જુઓ ઉપર પા ૭૪ તથા પુસ્તકને અંતે દિ ન ૧૪

મુદ્રતા, એટલે અદૃશ અને અદા નથી થતી, ક્રૂપ,
૩૧ વગેરેના અભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી તે ધર્મ ડેળવાય છે

ઋણતા, એ વે વિચાર વાણી અને વર્તનની એકતા.

ત્યાગ, એટલે બાહ્યજન્ય તર વસ્તુઓમા તૃપ્ત્યનો રિચ્છેદ

ધર્મના પ્રભાવથી કંપજલ, કામધેનુ, ચિતામણિ વગેરે વસ્તુઓ
મનુષ્યને ઇતિસન સર્વ પદાર્થો પૂરા પાડે છે, ત્યારે અધર્મો લોકોને
તો તે અનૌકિક વસ્તુઓ નજરે પણ પડતી નથી અપાર દુઃખસમુદ્રમા
પડતા પ્રાણીને ધર્મ અતિ વતસવતાપૂર્વક બચાવે છે. સમુદ્ર આ પૃથ્વીને
કુમાડી નથી દેતો, અને એ તેને સિચિત કરે છે, તે ધર્મનો જ
પ્રભાવ છે આ પૃથ્વી કશા આવડળન કે આધાર વિના આખા વિશ્વને
આધાર આપી રહી છે, તે પણ ધર્મનું જ પરિણામ છે આ સૂર્ય
અને ચંદ્ર પણ જગત ઉપર ઉપદાર કરવાને અર્થે ઉદય પામે છે, તે
પણ ધર્મનો જ હુકમ છે ધર્મ જ એક એવો છે કે, જે આખા
જગત ઉપર વાતસ્ય રાખી અધુરદિતનો બધુ થાય છે, મિત્રરક્ષિતનો
મિત્ર થાય છે, અને અનાથોનો નાથ થાય છે. જેઓએ ધર્મનું શરણ
લીધું છે, તેમને રાક્ષસો, યક્ષો, નાગો, વાધ, વડુ, વગેરે પણ જરાય
હિંમત કરી શકતા નથી ધર્મ પ્રાણીને તરકમા પડતો બચાવે છે, અને
સર્વજન્યપી અનુપમ વૈભવ અર્પે છે ^૧ [૪/૯૨ ૧૦૦]

૧ 'ધર્મનું આજી સાચુ સ્વરૂપ સમજવાને બદલે ગમે તેવી બાબતોને
ધર્મ સમજતા મૂખ લોકોની' ધર્મવિષયક વિવિધ કલ્પનાઓ આચાર્યશ્રીએ
ટીકામા આપી છે ગોપેધનરમેષાદિ યજ્ઞેથી ઇવલિસા કરવી, ઋતુકાળને
સંભોગ વિના ન જવા દેવો, બ્રાહ્મણસોજન કરવા, કૃષા તળાવ ખોદાવવા
ગ્રાહ્યો કરવા અમુક પાત્ર અપવાદોમા સ્ત્રીઓને પુનર્વ્રત કરાવવું, સ્ત્રીને પુત્ર
ન થતો હોય તો નિયોગ કરાવવો વગેરે પીપ્પળાથી પૂળ કરવી, આકડો ધવરો
વગેરેના કૃદ્ધાથી દેવપૂળ કરવી વગેરે. આ ઉપરાંત અન્યધર્મો સાધુઓ
ધર્મને નામે જે અનાચારો કે દુરાચારો કરે છે, તેમનું પણ ટીકામા
સવિસ્તાર વર્ણન છે

કેડે હાથ મૂકીને પહોળા પગ રાખીને બિભેલા પુરુષ જેવી સમગ્ર લોકની આકૃતિ છે. તે આખો લોક ઉત્પત્તિ, રિતિ ૧૧. લોકમાવના અને લયાત્મક^૧ દ્રવ્યો વડે ભરેલો છે. લોકના અધો, મધ્યમ અને ઉપર^૨ એવાં ત્રણ ભાગ છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કેડ આગળનો સાંકડામાં સાંકડો ભાગ (જે ઉપર નવસો યોગન છે તથા નીચે નવસો યોગન છે) એ મધ્યલોક-છે. તેનો આકાર વચ્ચે સાંકડા અને ઉપર તથા નીચે પહોળા થતા ડાખલા જેવો છે. (મધ્યલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર અસંખ્યાત છે. તેમાંથી અમુક અડી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર જેટલો જ ભાગ મનુષ્યલોક કહેવાય છે. એની બહાર કોઈ મનુષ્ય જન્મતો કે મરતો નથી.^૨) મધ્ય લોકની ઉપરનો સંપૂર્ણ લોક ઉપર^૩ લોક છે. તેનો આકાર પખાજ જેવો છે, એટલે કે મધ્યમાં પહોળો અને ઉપર નીચે સાંકડો છે. (તેમાં દેવોનાં વિમાન વગેરે આવેલાં છે. છેક ઉપર ઈશ્વરપ્રાચ્છાસ નામની પૃથ્વી છે. તેને સિદ્ધશિલા પણ કહે છે. ત્યાં મુક્ત જીવો રહે છે. તેની પાર અસોદાકાશ છે.^૩) નરકગતિમાં ગયેલા જીવોને રહેવાની જૂમિઓ નરકજૂમિ કહેવાય છે અને તે અધોલોકમાં આવેલી છે. એ સ્થાને જૂમિઓ એકબીજાની નીચે આવેલી છે. અને તેમની વચ્ચે ધનોદધિ, મહાવાત, તનુવાત, વગેરે

૧. લૈન ફર્સ્ટન મુજબ કોઈ પદાર્થને 'સર્વ' કહેવો તેનો આર્થ એ થાય છે કે, તે પદાર્થ ઉત્પત્તિ, રિતિ અને લયાત્મક છે. એટલે કે, ફરક પાડી અમુક અંશે રિતર રહી, અમુક અંશોમાં ઉત્પત્તિ અને ક્ષય પાડ્યા કરે છે. જેમકે, રોનું રોનમયે કાષ્ઠમ રહી, કડું કુટળ આદિ નવા નવા પર્યાયો — પરિણામો — રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. આની સચિરતર સમજ માટે જુઓ આ માળાનું 'વલ્ રત્નો' પુસ્તક, પા. ૩૫, ૬૦.

૨. મધ્યલોક, મનુષ્યલોક, કર્મજૂમિ, આર્થ, અનાર્થ વગેરે વિભાગોની ટીકામાં આપેલી વિગતો માટે જુઓ પુસ્તકને અને દિ. નં. ૧૫.

૩. ઉપરલોકમાં આવેલા દેવલોકોના વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'તત્વાર્થસૂત્ર' પુસ્તક, અધ્યા. ૪.

આવેલા છે નીચે નીચેની જૂમિની લગાઈ પહોળાઈ અધિક અધિક છે ૧
આમ અપોસોક નીચે પહોળો અને ઉપર સાકડો એમ વેનાસન જેવો છે

(આ સમગ્ર લોખ કોઈ પ્રકૃતિ, ઈશ્વર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, પુત્ર વગેરે-
એ બનાવેલો નથી પ્રકૃતિ તો અચેતન છે એટલે તે કશું ન બનાવી
શકે ઈશ્વરને લોક મનાવવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી ઈશ્વરે દીના કરના
ખાતર આ જન્મત રચ્યું છે એમ કહેવું, એ તો તેને હાકરાંની પેઠે કીધા
કરતો — રાગી — કહેવા જેવું છે ઈશ્વરે જીવો ઉપર કૃપા કરવાની
ખાતર આ જન્મન મનાવ્યું છે એમ કહીએ, તો જન્મનમા કુખ જ
ન હોવું ભેદીએ ઈશ્વરે જીવોના કર્મોની અપેક્ષાએ જન્મતને સુખી કુખી
બનાવ્યું છે એમ કહો, તો તો કર્મોને જ જન્મતનું કારણ માનવું રીક છે
આમ) આ લોખ કોઈએ બનાવ્યો પણ નથી, કે (સેનાગ, દૂર્મ,
વરાહ વગેરેએ) ટેકરી રાખ્યો પણ નથી તે તો સ્વપ્નસિદ્ધ છે તથા
કોઈના આધાર વિના જન્મનમા અસ્થિત છે ૨ [૪/૧૦૬]

પોતપોતાની યોનિ અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરતા કરતા, તેમ જ વિશિષ્ટ
પ્રપ ન કે અભિવાપા વિના કર્મોનો ફળ થતાં થતા

૧૨ વૌધિદુલભત્વ સ્થાનર યોનિમાથી જીવો જન્મ યોનિમા કે પશુ
માવના આદિ યોનિમા આવે છે તે પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે વ્યારેક
તેમને મનુષ્યત્વ, આર્ષ દેશ, ઉત્તમ કુલ, પાચે
ધર્મિયો, અને દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે મનુષ્યજન્મમા પણ અને-

૧ દીકામા આવેલા નરકજૂમિઓના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુએક
પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં ૨૬

૨ દીકામા કેટલાક શ્લોકો દાકીને જણાવ્યું છે કે આ પ્રમાણે લોક
ભાવના કરવાથી નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ ચિત્ત કોઈ હૃદ પદાર્થમા
રાગ કરતું અટકી બાપક દૃષ્ટિવાળું બને છે ઉપરાંત જિનોએ કહેવું આ બધું
લોકનું સ્વરૂપ ધ્યાનમા પ્રત્યક્ષ થતા, તેમણે કહેવા અતીદિશ્ય મેક્ષમાર્ગમા પણ
શ્રદ્ધા પેદા થાય છે

૩ તેને 'અકામનિર્જસ' કહે છે નિર્જસ એટલે કર્મોનું ખરી જવું તે

પુણ્ય નડે ક્યારેક ધર્માભિનાસરૂપી થદા, ધર્મોપદેશા શુદ્ધ, અને તેમના નયનનુ અચલુ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ તે બધું પ્રાપ્ત થતા હતા તત્ત્વ નિશ્ચયરૂપ બોધિરત્ન પ્રાપ્ત થવું અતિ દુર્લભ છે આ પ્રકારના ચિંતનને બોધિદુર્લભત્વભાવના કહે છે [૪/૧૦૭૬]

દીકામા આપેલું વિશેષ મિત્રરણ રાજ્ય, નકલવીપણ કે દુર્લભ વગેરે દુર્લભ નથી, પરંતુ જિન સિદ્ધાંતમા બોધિ પ્રાપ્ત થતી દુર્લભ છે બધા જીવોએ પૂર્વેના જન્મોમા બીજા તમામ ભાવો અનતનાર પ્રાપ્ત કર્યા છે, પરંતુ બોધિ કદી પ્રાપ્ત કરી નથી, તેથી તે સસાગર્માં ગબડ્યા કહે છે કુશાસ્ત્રનું અવજ્ય, મિથ્યા દષ્ટિવાળાઓનો સગ, કુનાસના અને પ્રમાદશીલતા એ બધાં બોધિના પ્રિણી છે ચારિત્ર પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ કહેવાય છે, પરંતુ તે ચારિત્રની પ્રાપ્તિ પણ બોધિ પ્રાપ્ત થાય તો જ સફળ છે, નહીં તો નિષ્ફળ છે ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તમ સ્વર્ગ-લોકમા જ્યાં હતા બોધિ વિના નિશ્ચિત પ્રાપ્ત થતી નથી જેમને જોધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે જીવો પછી આ સમારમા મર્યાદા આસક્ત નથી થતા, પરંતુ મમત્વરહિત થઈને મુખ્યમાર્ગમા જ મગ્ગા રહે છે જેઓ પરમપદ પામ્યા છે, પામવાના છે, કે પામે છે, તે બધા પણ બોધિ પ્રાપ્ત કર્યા નાદ જ તેમ કરી શકે છે મારે બોધિની જ ઉપાસના કરે.

આ પ્રમાણે આ બાર ભાવનાઓ નડે અરિઆતપણું મનને નુકાસિત હતો માણસ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત કરી, સર્વ ભાવોમા સમજ પ્રાપ્ત કરે છે વિષયોમાથી વિરમ્ન થયેતા અને મનન સમશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને મુનામ્નિ થયેના નિત્યતાળા લોકોનો જ કાવચરૂપી અમિ શાન થાય છે, અને બોધિરૂપી દીપક ઉજાગરા થાય છે [૪/૧૧૦૧]

ધ્યાન-૧

ગયા પ્રશ્નરૂપા જાણ્યાના પ્રમાણે જેને સર્વત્ર સમશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવો યોગી પછી ધ્યાન કરવા લાગે સમશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ધ્યાન શરૂ કરનાર પોતાની જ નિકળના કરે છે. કર્મોના ક્ષયથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી થાય છે, અને આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સિદ્ધ થાય છે. માટે ધ્યાન આત્માને અત્યંત હિતકર છે. પરંતુ, સમશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા વિના ધ્યાન નથી સભવતું અને ધ્યાન વિના નિષ્કલ્પ સમશુદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત નથી થતી. આમ એ બંને અન્યોન્યનાં ઘરણુ છે [૪/૧૧૨-૪]

ધ્યાનના બે પ્રકાર છે. ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાન. શુદ્ધધ્યાન વિશિષ્ટ અસાધારણુ આધારાળા તથા ‘પૂર્વ’ નામના ધ્યાનના પ્રકાર. શાસ્ત્રો જાણનારને જ સભવી શકે છે. પણ હાલમાં ‘પૂર્વ’ નામના શાસ્ત્રો સર્વથા લુપ્ત થયા હોવાથી, તદનુસાર મન વાણી કાયાના આધારોના સદતર નિરોધરૂપ શુદ્ધધ્યાન સભવી શકતું નથી. હાલમાં ધર્મધ્યાન જ સંભવિત છે.

ધ્યાન એવે અતમુદ્ઘર્ત^૧ પર્યંત મનની (કોઈ એક ધ્યેય વસ્તુમાં) સ્થિરતા આ વ્યાખ્યા અનન્યતા, સાધક અવસ્થાના પુનઃસ્થ યોગી માટે છે. છેવટની દક્ષાએ^૨ શુદ્ધધ્યાનમાં તો ધ્યાન એટલે મન વાણી કાયાના સર્વ વ્યાપારોનો નિરોધ એવી જ વ્યાખ્યા થતે છે. પણ અહીં પ્રથમ ધર્મધ્યાનને અનુદક્ષીને જ વિસ્તરણ કરવાનું છે [૪/૧૧૫]

૧ તથ સમયથી માગને બે પ્રકાર (એટલે કે ૪૮ મિનિટ) માં એક સમય ઓછા હોય ત્યાં સુધીના વખતને અતમુદ્ઘર્ત કહે છે.

૨ ૧૪ માં શુદ્ધધ્યાન વખતે અધ્યાત્મીયણની દશામાં

ધ્યાન એટલે આનંદનમાં વધારેમા વધારે અતર્કિત સુત્રી જ
ટપી શકે તેથી આગળ તેને ટકાવવું કહ્યું છે ત્યાર બાદ ફરી તે જ
આનંદનું કાર્તિક રૂપાંતરથી કે બીજા આવનનું ધ્યાન કરામા
આવે — એ રીતે ધ્યાનપ્રવાહ લગભગી રાખાય ખરો [૪/૧૧૬]

મૈત્રી આદિ ચાર ભાનાઓ ધ્યાનની પ્રવૃત્તિ માટે રસાયનરૂપ છે.^૧
'કેઈ જીવ પાપ ન કરે, કેઈ જીવ દુષ્ટી ન થાઓ, આ આપ્ત
જગત મુક્ત થાઓ,' એવી ભાવના 'મૈત્રી' કહેવાય
ધ્યાનાવયોગી છે. જેમના સર્વ દોષો દૂર થઈ ગયા છે, અને
ભાવનાઓ વસ્તુનું તત્ત્વ જોઈ શકે છે, એના મુનિઓના
શુદ્ધ પ્રત્યે પદપાતને 'અભોદ'ભાવના કહે છે દીન,
દુષ્ટી, બીત, અને જનિત માયતા પ્રાણીઓ પ્રત્યે, 'એ લોકોનું દૈન્યાદિ
દૂર દૂર થઈ, તેઓ શાશ્વત શાંતિ કેમ કરીને પામે' એવી શુદ્ધિ, ૨ તે
'કાદુબધ' કહેવાય અત્યંત દૂર કર્મો કરનારા, દેવ-શુનની નિંદા
કરનારા તથા આદમપ્રસસા કરનારા લોકો પ્રત્યે ઉપેક્ષાશુદ્ધિ તે
'માધ્યસ્થ' કહેવાય આ ભાનાઓ વડે આત્માને ભાનિત કર્યા
કરનારો શુદ્ધિમાન પુરુષ, ધ્યાનપ્રવાહ તટ્કચો હોય તોપણ તેને
સાધી શકે છે [૪/૧૧૭ ૨૨]

૧ સરખાવે: યોગસૂત્ર ૧૩૩ મત્રીન્જાનુતિતોપેક્ષા મુલ્લુ મપુદા
પુલ્લવિયયાના માવનાઠક્ષિત્તપ્રમાન્નમ્ ।

'સુખી દુષ્ટી પુરુષશાળી અને પાપી પુરુષો વિષે અનુક્રમે મૈત્રી કરુણા
શુદ્ધિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ ધ્યાનને યોગ્ય
થાય છે'

૨ 'બધા જ જીવોનું દુષ્ટ ખરેખર દૂર કરવા આશા રાખવી, તે તો
દુરાશા જ છે જેઓ 'બધા પ્રાણીઓ મુક્ત થયા બાદ જ હું મુક્ત થઈશ'
એવી વાતો કરે છે તે ખાલી હવા ઉડાડે છે માણસ બધા જીવો પ્રત્યે બદ
તો કરુણાભાવના જ રાખી શકે — દીકા

ધ્યાનની સિદ્ધિ અર્થે યોગી કોઈ તીર્થસ્થાન^૧ પસંદ કરે અથવા
જ્યા સ્થિતિ રહી શકે તેવું સ્ત્રી-પશુ આદિના
ધ્યાન માટે અવરજવર વિનાનું એકાંત શુદ્ધ આદિ સ્થાન પસંદ
કરે તે પહેલાં તે કોઈ એ આસન ઉપર લામો
વખત બેસી રહેવાની ટેવ પાડે

પર્યાકાસન, વીરાજન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દડાસન,
ઉત્પિસા, ગોદાહિરમ્બન, યોગેશ્વર વગેરે બધા
આસનો^૨ છે જે જે આમન કરનાથી મન સ્થિર
થાય, તે તે આસનને જ ધ્યાનનું સાધન ગણી
સ્થિર કરવું^૩ તેના કોઈ પણ સુખકર આસન ઉપર બેસીને હોઝ ખીડી
દેવા બને આમો નાસામ ઉપર સ્થિર કરી, દાતને દાત અડકવા ન
દેવા તથા મુખ પ્રસન્ન રાખવું એ પ્રમાણે પૂર્વ દિશા તરફ કે ઉત્તર
દિશા તરફ મોઢું રાખી^૪ અપ્રમાદીપણે ટટાર બેસી ધ્યાનપરાયણ થવું
[૪/૧૨૩ ૩૬]

કેટલાક લોકોએ આસનજય પછી ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાણાયામ
સીમર્યો છે તેઓને મતે પ્રાણાયામ વિના મન
પ્રાણાયામ તેમજ પનનો જય શમ્ય નથી જ્યાં મન ગતિમાન
હોય છે, ત્યાં વાયુ પણ ગતિમાન હોય છે, અને
જ્યાં વાયુ ગતિમાન હોય છે, ત્યાં મન પણ ગતિમાન હોય છે તે

૧ તીર્થ કરતું જન્મસ્થાન દીમાર્યાન જ્ઞાનસ્થાન કે નિર્વાણસ્થાન તેના
તેમ જ ખીલ યોગ્યયોગ્યા ધ્યાન માટે યોગ્ય કહેવા સ્થાનોના વર્ણન માટે
જુઓ પુસ્તકને અંતે પાના ૧૨

૨ તેમની મૂળમા આપેલી વિગતો માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે
પરિશિષ્ટ

૩ યોગસૂત્રમા (૨૪૧) પણ અમુક આસનનો આશરો ન રાખતા
'અસુખમ મન ।' 'જે સીને બેસતા સ્થિરતા આપે અને વ્યથા ન થાય
તે આસન'—એમ જ કહ્યું છે

૪ પેરડસ બિલા (૧૦૩)મા પણ એ જે દિશાઓ કહી છે

જાને નીર-શીરની પેઠે સમરસ મળી ગયેલાં છે અને તેથી જનની ગતિ-સ્થિતિ સાથે જ થાય છે. તે બેમાંથી એકનો નાશ થતાં અન્યનો પણ નાશ થાય છે; અને જ્યાં એકની પ્રવૃત્તિ હોય છે, ત્યાં બીજાની પણ હોય છે.^૧ જ્યાં મન અને પવન જાને નષ્ટ થયેલાં હોય છે, ત્યાં ઈન્દ્રિયો તેમજ મનના વ્યાપારોનો પણ નાશ થયો હોઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. [૫/૧-૩]

પ્રાણાયામ એટલે શ્વાસ-અશ્વાસની ગતિ રોકવી તે. તેના રેચક,

પરક, અને કુંભક એમ ત્રણ પ્રકાર છે. કેટલાક

પ્રાણાયામના પ્રત્યાહાર, શાંતિ, ઉત્તર, અને અધર એવા બીજા ચાર

પ્રકાર ઉમેરી તેના સાત પ્રકાર પણ કહે છે. ઉદરમાંથી અતિ

મનપૂર્વક વાયુને નાસા, બહારમાં અને મુખ^૨ દ્વારા

બહાર ફેંકવો તે રેચક પ્રાણાયામ કહેવાય. બહારથી વાયુ ખેંચીને ગુદા

મુખી ઉદરને પૂરી કાઢવું તે પૂરક પ્રાણાયામ કહેવાય; અને નાભિપદ્મમાં

વાયુને સ્થિર કરવો તે કુંભક પ્રાણાયામ કહેવાય. નાભિ વગેરે સ્થાનમાંથી

હૃદય વગેરે અન્ય સ્થાનમાં વાયુને ખેંચીને લઈ જવો તે 'પ્રત્યાહાર'

પ્રાણાયામ કહેવાય; તાલુ, નાસા, અને મુખનાં દ્વારો વડે વાયુનો નિરોધ તે

'શાંતિ' પ્રાણાયામ કહેવાય. બાહ્ય વાયુને અંદર ખેંચીને પછી તેને પાછો

જામે ખેંચી હૃદયાદિમાં ધારણ કરવો તે 'ઉત્તર' પ્રાણાયામ કહેવાય. અને

તેનાથી ઊલટું કરવું, એટલે કે બાહ્ય ભાગમાંથી વાયુને અંધાભાગમાં

લઈ જવો તે 'અધર' પ્રાણાયામ કહેવાય. [૫/૪-૬]

'રેચક' પ્રાણાયામથી ઉદરઆધિ અને કંઈ દૂર થાય છે. 'પૂરક'

પ્રાણાયામથી પરિપુષ્ટતા અને રોગક્ષય પ્રાપ્ત થાય છે. 'કુંભક'

પ્રાણાયામથી હૃદયક્રમણ તટ ખીલે છે, અંદરની અશિષ્ટો બેદાર્થ જન^૩ છે

૧. જુઓ હકયોગપ્રદીપિકા. ૨-૨.

૨. મૂળ: નામના વ્યવસ્થા અન્વેન ચા. અહીં જે મુખથી રેચન કરવાનું જણાવ્યું છે. તેને અન્ય યોગગ્રંથોનો ટેકો નથી. ચરકસંહિતા ૫-૭૦ માં ઉગ્ગળથી કુંભક કરતી વખતે મુખથી રેચન કરવું એવા બાબતુ સ્પષ્ટ દેખાય છે; પરંતુ હકયોગપ્રદીપિકા (૨-૫૨)માં જ કુંભકમાં નાસિમાંથી રેચન કરવાનું જ કહ્યું છે

તથા બન અને સ્વેદની વૃદ્ધિ થાય છે 'પ્રત્યાહાર'થી મલ પ્રાપ્ત થાય છે 'શાન્ત'થી ક્ષતિ અને દોષશાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તથા 'ઉત્તર' અને 'અધર' પ્રાણાયામથી 'કુબક'ની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે [૫/૧૦૨]

આ મધ્ય પ્રાણાયામાદિથી કરશે પારમાર્થિક લાભ તો થતો જ નથી પરંતુ શારીરિક આરોગ્ય, શ્રદ્ધાજ્ઞાન, પરશરીરપ્રવેશ વગેરે કેટલીક અન્ય બાબતો અનરૂપ સિદ્ધ થાય છે ૧

પ્રાણાયામાદિ વિનિધ ઉપયોગથી પાનને જીતીને, શરીરગત નાડીપ્રવારને પોતાને આધીન કરીને, તેમજ માની પ્રાણાયામાદિની પાછું ન સકાય એવો, પરશરીરપ્રવેશ પાછું સિદ્ધ અપારમાર્થિકતા કરીને છેડતે શો કાપદો! તેનાથી કાંઈ મોક્ષમાર્ગ સંધાતો નથી જ પ્રાણાયામથી મનસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થવાને બદલે બિનટો મ્નેશ થાય છે કારણ કે પૂજ્ય, કુબક અને રેચન વગેરે કરનામા શરીરને ઘણું કષ્ટ પડે છે અને તેનાથી ચિત્તનિષ્ક્રાન્ત થાય છે આમ પ્રાણાયામ બિનટો મુક્તિમા વિપ્રકર છે [૬/૧૫]

માટે, મનને ઈન્દ્રિયો સહિત નિયંત્રિત થાય જોઈએ, પ્રશાન્ત પ્રત્યાહાર શુદ્ધિનાના પુરવે ધર્મધ્યાનને અર્થે નિશ્ચય કરવું તેને પ્રત્યાહાર કહે છે

-એ પ્રમાણે નિયંત્રિત થાય પાછા જોએલા મનને પછી નાહિ, હૃદય નાસાત્ર, કપાળ, હૃદય, તાલ, આમ, મુખ, ધારણા મન, માયુ એ બધા સ્થાનોમા નિશ્ચલ કરવું પૂર્વેના લોકોએ એ મધ્ય ધારણાના સ્થાનો વર્ણવ્યા

છે ૨ તે બધામાંથી કોઈ એક સ્થાનમા મનને નિશ્ચય કરનાર પુરુષના અનુભવમા યોગમાર્ગની ઘણી પ્રતીતિઓ ઉદ્ભવે છે [૬/૬૮]

૧ તેટલા પુરતુ તેમજ પ્રયોજન સ્વીકારી આચાર્યશ્રીએ પછીથી તેની વિગતો લખાણથી મૂળ ગ્રંથમા આપી છે તે માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ દિપ્પાજ્ઞ ન ૧૭

૨ સરખાવો યોગસૂત્ર (૩૧) યશઃ ધ્યેયસ્ય જાણ અન્ય ગ્રંથોમા વર્ણવેલા ધારણાના સ્થળો વધા તેનાથી થતી પ્રતીતિઓ વગેરે માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ દિપ્પાજ્ઞ ન ૨૮

પરિશિષ્ટ

મૂળમાં આપેલી આસનોની વિગતો :

પથ કાસન એટલે, બેડ જગના અધિભાગ પગની ઉપર મૂકવા, અને બેડને હાથ નામિ આગળ છતાં દક્ષિણોત્તર રાખવા તે મહાવીર બગવાનને નિર્વાણકાળે આ આસન હવે ‘પાતજલો’ ‘જાનુઆરિતવઃ : શ્વન સ્થાન’ એવી વ્યાખ્યા આપે છે, એમ દીકામાં જણાવ્યું છે [૪/૧૨૫]

વીરાસન એવે ડાબો પગ જમણા સાથે ઉપર અને ડાબા સાથે ઉપર જમણો પગ મૂકવો તે હાથ પથ કાસન જેવા રાખવા આને જ કેટલાક પદ્માસન કહે છે. [૪/૧૨૬]

વજાસન એલે, વીરાસન કર્યા પછી હાથને પીડ પાડળ સર્થ જઈ, ડાબા પગના અગ્રાને ડાબા હાથથી અને જમણા પગના અગ્રાને જમણા હાથથી પકડવો તે [૪/૧૨૭] આને કેટલાક વેતાસન કહે ■ હડયોગપ્રદીપિકામાં [૧૭૭] સિદ્ધાસનને જ કેવાક વજાસન કહે છે એમ જણાવ્યું છે ધેરડ સહિતામાં [૨૨૦] એમ જણાવ્યું છે કે, પહેલાં દીયમ ઉપર ડાબા રહી, પાછળ બેડ પગના તળિયા સાથે લાગી પછી તે બેડની વચ્ચે શુદ્ધ રહે તે રીતે બેસવું તે વજાસન

કેટલાક વીરાસનને આ પ્રમાણે વર્ણવે છે સિદ્ધાસન ઉપર બેસીને પગ નીચે ટેકવા હોય એ રીતે સિદ્ધાસન વિના અપ્સર બેસા રહેવું તે વીરાસન [૪/૧૨૮] “એક પો બેસા રહી બીજે પગ દીયગૃથી વાગે બેસો રાખના તે વીરાસન — એમ ‘પાતજલો’ કહે છે” — એવું દીકામાં આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું છે હડયોગપ્રદીપિકામાં એક પગને બીજા પગના સાથે ઉપર અને બીજા પગને સામા પગના સાથે નીચે રાખવો તે વીરાસન એમ કહ્યું છે [૪/૧૨૯] ધેરડસહિતામાં [૨૧૭] જણાવ્યું છે કે જગાણે પાડાના સાથે ઉપર મૂકી, ડાબો પગ પાડની તરફ વાગીને બેસવું તે વીરાસન

પદ્માસન એટલે, જમણા મધ્ય નાગમાં બીજા જમણે મેળાવ કરવો તે. [૪/૧૩૦] ઉપર બેડને વજાસન કર્યું છે તેને જ સામાન્ય રીતે અન્ય પ્રથિમાં પદ્માસન કહેવામાં આવે છે

બદ્રાસન એટલે, પગના બે તળિયા વચ્ચે આગળ બેઠકા કરી તેમના ઉપર બેસવું, તથા આમળાબરાડી હાથ પગ ઉપર રાખવા તે [૪/૧૩૦] હાથ

પીઠ પાછળ હાઈ જઈ, ડાબા હાથે જમણા પગનો અગ્રહો પકડવો અને જમણા હાથે ડાબા પગનો અગ્રહો પકડવો એવી બીજી રીત પણ છે. [ધે ૨૩ સ ૦]

હડાસન : આગળીઓ જોડેલી રાખી તથા ધૂટીઓ જોડેલી રાખી, બને સાયજ જમીનને ઘાટ તે રીને પગ તાગા કરીને બેસતુ તે હડાસન [૪/૧૦૧] કેટલાક હાથ પગને એકબીજાની પાસે રાખી, સીધા વાકડાની પેઠે ચતા સુઈ રહેવુ તેને હડાસન કહે છે

ઉત્કટિકાસન એ-લે, પાની અને કૂવા જમીનને અડકે તેમ બેસતુ તે તે આસનમા મહાવીરને કેવલજ્ઞાન થયું હતુ [૪/૧૩૨] ઘેરડસદિતામા (૨-૨૭) અગ્રહા જમીનને અડકે, પણ પાની ઊંચી રહે તેવી રીતે, તથા પાનીઓ ઉપર ગુદા મૂકીને બેસતુ તેને 'ઉત્કટાસન' કહી છે.

ગોહોદિમાસન એટલે, ઉત્કટિકાસનમા પાની જમીનને ન અડે તે રીતે — ગાય ટોહવા બેમે છે તેમ — બેસતુ તે [૪/૧૦૨]

કાયોત્સર્ગ એટલે, બને ભુલઓને નીચી વાકતી રાખી કાયાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેમજ સ્થાન, ધ્યાન અને મોત એ ક્રિયાઓ વિના બીજી રીતની બધી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી બેસતુ કે બાબા જોવુ તે [૪ ૧૩૩]

ધ્યાન — ૨

ધ્યાન કરવા ઇચ્છનારાએ ખાતા, ખેય અને ધ્યાનનું ફળ, એ
 બાબતોનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ કારણ કે, સપૂર્ણ
 દયાનનો સામગ્રી પ્રાપ્ત કર્યા વિના કદી કાર્યો સિદ્ધ થતા
 અધિકારી નથી પ્રાપ્તો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ
 જે સમયમાથી વ્યુત થતો નથી, પારકાને જે

પોતા જેવો મળે છે, જે પોતાના સ્વરૂપમાથી કદી વ્યુત થતો નથી,
 હડી, ગરમી, પવન વગેરે વડે જે ત્રાસતો નથી, અમર કરનાર
 યોગામૃતરસાપણુ પીવાની જેને તીવ્ર ઇચ્છા છે, રાગાદિ જેના ઉપર
 ચડી વાગતા નથી, ક્રોધાદિથી જેનું ચિત્ત દૂષિત નથી, જેને પોતાનું
 મન આત્મામા જ લીન કરવાની ઇચ્છા છે અને તેથી જે અન્ય
 જોઈમાં લેવાતો નથી, કમભોગોમાથી જે રિસ્ત થયો છે, પોતાના
 શરીર રિષે પણ જે નિસ્પૃહ છે, વૈરાગ્યરૂપી સરોવરમાં જે દૂબેનો છે,
 અર્ચન જેને સમમાન છે, રાગ-રૂક તમામનું જે કબાણુ જ ઇચ્છે છે,
 અખૂદ દવાનો જે મકાર છે, સસારસુખથી જે પરાદુર્મુખ થયેલો છે,
 સુમેદુ જેવો જે નિષ્કેપ છે, ચંદ્ર જેવો જે આનંદદાયક છે, પવન
 જેવો જે નિઃસંગ છે, એવો જુદિમાન પુરુષ ધ્યાનનો અધિકારી —
 ખાતા — કહેવાય છે [૭/૧૭]

ખેય એટલે ધ્યાનનું આવ મન તેને વિદ્વાનોએ ચાર પ્રકારનું
 જણાવ્યું છે શરીરસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને
 શરીરસ્થ ધ્યય રૂપાતીત ‘શરીરસ્થ’ એમ્લે કે શરીરગત ખેયનો
 દાખલો નીચે પ્રમાણે છે શારીરિક સપ્ત ધાતુ
 રિનાના, પૂર્ણ ચંદ્ર જેવી નિર્મળ કાંતિ વાળા, તથા સર્વે ભગવાન
 જેવા શુદ્ધ આત્માનું શુદ્ધ જુદિથી ચિત્તનું રૂપ તે આત્મા મલો

પોતાના શરીરની મધ્યમાં પુરુષની આકૃતિ-રાજો^૧ થઈ સિદ્ધાસન ઉપર આરૂઢ થયો છે, તે તેના 'અતિશયો' એટલે કે નિર્મૂલિઓથી શોભી રહ્યો છે, તેના સમસ્ત કર્મ નાશ પામી ગયા છે, તથા તે ક'યાલ્યકારી મહિમાથી પુકત છે એમ ચિંતનનું આ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરનારો યોગી કલ્યાણસુખ પ્રાપ્ત કરે છે આ તથા તેના બીજા શરીરગત ધ્યેયોરનો અપરિત અભ્યાસ કરનાર યોગીના શરીર ઉપર મેલી પ્રિદાઓ, મત્રા કે મંડળોની શક્તિઓ ચાલતી નથી, શાંણીઓ, સુદ્ર યોગિનીઓ, કે માસમહી પિશાઓ તેનું તેજ સહન ન કરવાથી તત્ક્ષણ ત્રાસ પામી તેની આગળથી દૂર લાગી જાય છે તથા હથુડાની છૂરજાથી નહક આવના ગાડા હાથીઓ, સિંહો, શરબો અને સાપો પણ દૂરથી જ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે [૭/૨૩૮]

અમુક પદો અથવા અક્ષરોનું જપપૂર્વક ધ્યાન, 'પદ્મધ્યેય નું ધ્યાન મહેનાય છે તેનો દાખલો આ પ્રમાણે છે

નદસ્ય ધ્યય અર્ધં તભગનાન, સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓ એ પાંચ વર્ગો, 'પદ્મ પરમેશ્વરી' એટલે કે પાંચ પરમ આત્માઓ અણ્યાય કે તેમને નમસ્કાર કરવાનો જે મત્ર છે કે, "અર્ધં તભગનાનોને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, આચાર્યોને નમસ્કાર, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર તથા સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર, આ પાંચ નમસ્કારનાજો મત્ર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, તથા સર્વ મગજોમાં પ્રથમ મગજ છે — તે મત્ર સર્વ એ આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતનનું તેના બીજાશમાં 'નમો અરિહતાણ' એ ૫૬ ચિંતનનું પૂર્વાદિ ચાર દિશાની ચાર પાંખડીમાં 'નમો સિદ્ધાણ' નમો

૧ 'નરનર પાંડ પ્રમાણે બીજો 'નિરુદ્ધ' પાંડ પણ છે પરંતુ નિરાકાર આત્માને સિદ્ધાસન ઉપર બેઠેલો કલ્પરો એમ કહેવા કરતા ઉપર લીધેલો પાંડ સુસંગત વાગે છે

૨ અને 'તત્ત્વબૃધારણા' કહે છે મૂળમાં આપેલા બીજા દાખલાઓ તેમજ અન્ય યોગગ્રંથોમાં આપેલા દાખલાઓ માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ ટિપ્પણ નં ૧૯

૩ સિદ્ધ એટલે કે મુક્ત થયેલા આત્મા

આચરિયાગ', 'નમો ડવજ્ઞાયાગ' તથા 'નમો લોએ સવ્વસાહૂણ' એ ચાર પદો ચિંતવવાં; તથા ચાર દિશાઓ વચ્ચેના અગ્નિ વગેરે ખૂણાઓમાં 'એસો ષ્વ નમુક્કારો', 'સવ્વકાવળ્લણાસણો', 'મંગલાણ વ સવ્વેસિ' પદ્મ હૃદય મમલ' એ પદો ચિંતવવાં. મન-વચન-કાયાની શુદ્ધિપૂર્વકે ૧૦૮ વાર એ મુનિ આ પ્રમાણે તેનું ધ્યાન કરે, તો આહાર કરવા છતાં તેને ચાર ટંક ઉપવાસ કર્યાનું ફળ મળે. આ મંત્રની આરાધના કરનારા યોગીઓ પરમ મોક્ષસદ્મી પ્રાપ્ત કરીને ત્રિલોકમાં પણ પૂજ્ય છે. હજારો પાપ કરીને, તેમજ મેંકડો જાતુઓ મારીને પણ આ મંત્રની આરાધનાથી જાનવરોય સ્વર્ગલોક પામ્યાં છે.

પંચપરમેશ્વીના નમસ્કારમંત્રમાંથી 'અરિહત સિદ્ધ આચરિય ડવજ્ઞાય માહુ' એ મીઠા અક્ષરો ૨૦૦ વાર જપવાથી પણ ચાર ટંકના ઉપવાસનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી 'અરિહતસિદ્ધ' એ ૪ અક્ષર ત્રણસો વાર જપવાથી, કે 'અરિહત' એ ચાર અક્ષર ચારસો વાર જપવાથી કે 'અસિમાડસા' એ પાંચ અક્ષર પાંચસો વાર, જપવાથી પણ એ જ ફળ મળે છે. આ પંચપરમેશ્વીમંત્ર અતિપવિત્ર છે તથા ત્રણે જગતને પાવન કરનાર છે. તેના જપ - ચિંતનથી ઉપર જે ઉપવાસનું ફળ બતાવ્યું, તે તો છવોને તેના જપમાં પ્રવૃત્તિ કરવા અથવા જ બતાવ્યું છે; બાકી, વાસ્તવિક રીતે તેનું ફળ સ્વર્ગ અને મોક્ષ છે. [૮/૩૩-૪૧]

અહંત લગવાનના રૂપને અવલખીને કરલુ ધ્યાન 'રૂપસ્ય ધ્યેયં'નું ધ્યાન કરેવાય છે તે જેમકે, જેને મોક્ષથી રૂપસ્ય ધ્યેય પ્રાપ્ત થયેલી છે, જેનાં અખિલ કર્મો નાશ પામ્યાં છે, જેને ચાર મુખર છે, જે સમસ્ત ભુવનોને અભયદાન દેનારા છે, ચંદ્રમંડળ જેવી કાંતિવાળાં જેને ત્રણ ઇંદ્ર છે, પોતાના સ્ફુરતા તેજના વિસ્તારથી જેણે સૂર્યને ઝાંખો કરી દીધો છે,

૧. મુજબ આપેલા અન્ય દાખલાઓ માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે પૃષ્ઠ ૧૯.

૨. ઉપરેલા આપત્તી વખતે ચારે બાજુના છવો સાબળી સકે તે માટે દેવો તેવો દેખાવ કરે છે

જેની મામાત્ર્યમંપતિનો ધોળ દિવ્ય દુંદુભિઓ વડે ર્ધ ગલો છે, ગુંગરવ કરતા ભમરાઓથી મુખર અનેવા અગોદ ૧૩ નીચે મિંદાસન ઉપર જે બેસેલા છે, જેમને ચામર દેખાઈ ગયા છે, સુરાસુગતા મુકુટમણિઓથી જેમના પગના નખ પ્રતિમિંચિત ર્ધ ગયા છે, દિવ્ય પ્રુષોના સમૂહોથી જેમની અખાની જમીન દંધાર્ધ ગઈ છે, જેમના મધુર અગાજનું પાન મુગધુલો ડાચે કહે કરી ગયા છે, જેમની અમીપમા હાથી સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ પોતાનું સ્વજ વૈર બ્હીને ઉભા છે, જેમની આમપાસ દર મનુષ્ય અને તિર્થ યોના મેલો જામ્યો છે, જેમનામા સર્વ 'અતિશયો' એટલે કે મિશ્રિતો મોનુદ છે, તથા જે ડેવગજાનથી પ્રદાશિત છે. [૬/૧૦૭]

એ જ પ્રમાણે જિનેન્દ્રની પ્રતિમાના રૂપનુ ધ્યાન કરનારો પણ રૂપરથ ધ્યાન કરનારો હોવાય તે જેમકે ગગદોળ, મદામોદ વગેરે વિદ્યારાથી અકનંકિત, શાન, દાત, મનોહર, સર્વ લક્ષણોસુત, અન્ય તીર્થોને ભાન પણ નથી એવી યોગસુદ્રાની ગોભાસુત, તથા જેની આખોમાથી અદ્ભુત તેમજ વિપુલ આનંદમરાહ રમી ગયો છે વગેરે. [૬/૮-૧૦]

અભ્યાસયોગ વડે પોતાના તે યોગ સાથે તન્મયતા પામેલો યોગી પોતાના આત્માને સર્વજ્ઞપ અનેલો બુદ્ધિ છે, તથા આ સર્વજ્ઞ ભગવાન હુ પોતે જ છુ એમ જાણે છે એવી તન્મયતાને પામેલો યોગી 'સર્વને જાણનાર' કહેવાય ૫. ગાથુ કે, વીતરાગ પ્રભુનુ ધ્યાન કરનારો વીતરાગ થઈને મુક્ત થાય છે તે જ પ્રમાણે રાગરાગનુ ધ્યાન કરનારો તત્ક્ષણ ગમરાન બને છે મિશ્રુષ મણિ જે જે પદાર્થની અથે ગોગ પામે છે, તે તે રૂપ બની જાય છે, તેમ ધ્યાન કરનારો પણ જે જે ભાવનું ધ્યાન કરે છે, તે તે ભાવ સાથે તન્મય બની જાય છે. [૬/૧૧-૪]

યોગીએ અસદૃષ્યાનો કોતુકથી પણ ન સેવવાં, કારણ કે, તેમને પરિણામે સ્વનાશ જ થાય છે મોક્ષનુ જ અવલંબન લેનાગને બધી

સિદ્ધિઓ સ્વયં સિદ્ધ થાય છે; જ્યારે અન્ય પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છનારને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી પણ સંશયઘન છે, અને પુરુષાર્થમાંથી બ્રહ્મ થવાપણું તો નિશ્ચિત જ છે. [૯/૧૫-૬]

અમૂર્ત, ચિદાનંદસ્વરૂપ, નિરંજન, અને સિદ્ધ એવા પરમાત્મારૂપી ધ્યેય તે ‘રૂપાતીત ધ્યેય’ છે. એવા આરૂપી પરમાત્માનું રૂપાતીત ધ્યેય સતત ધ્યાન કરનાર યોગી આત્મ-બ્રાહ્મક ભાવથી રહિત એવું તત્ત્વમય પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું અનન્ય ભાવે શરણું લેનારો તેમાં જ લીન થાય છે; અને ધ્યાતા - ધ્યાન એ બંનેનો અભાવ થતાં ધ્યેય સાથે જ એકરૂપ બની જાય છે. આવો જે સમરસ ભાવ તેનું નામ જ આત્મા અને પરમાત્માનું એકીકરણ છે; કારણ કે, તે વખતે આત્મા જરા પણ પૃથક્ત્વ વિના પરમાત્મામાં લીન થાય છે. [૧૦/૧-૪]

આ પ્રમાણે શરીરગત વગેરે રથૂવ ધ્યેયો વડે શરૂઆત કરી, અંતે નિરાસંગ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરવું. રથૂવ ધ્યેયોમાંથી સૂક્ષ્મ ઉપર આવવું; અને આસંગ્યયુક્ત ધ્યેયો વડે નિરાસંગ તત્ત્વ ઉપર આવવું. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના ધ્યાનામૃતમાં મગ્ન થયેલું મુનિનું મન જગતના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૦/૫-૧]

ઉપર જણાવેલ ધ્યેયના ચાર પ્રકાર અનુસાર ધ્યાનના જે ચાર પ્રકાર જખાળ્યા, તેને બદલે બીજી રીતે ચાર ધ્યાનના અન્ય પ્રકારનાં ધ્યેય સ્વીકારી, ધ્યાનના બીજા પણ ચાર પ્રકાર જણાવાય છે. તેમાં અમુક રથૂવ કે સૂક્ષ્મ આસંગન લઈ તેના ઉપર ચિત્ત એકાગ્ર કરવાને બદલે, અમુક ધાર્મિક વિચાર લઈ, તેનું ચિંતન કરવાનું હોય છે. તેના ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે: આત્મ અપાધ, વિપાક અને સંસ્થાન. [૧૦/૭]

૧. આવા ધાર્મિક ચિંતનને ધ્યાન કહેવાનું કારણ એ છે કે, એ ચિંતન ચિત્તશુદ્ધિ ઢાંગ વાસ્તવિક ધ્યાન કરવાની યોગ્યતા ઋત્વન કરે છે.

“ સર્વજ્ઞ પુરુષોએ જે વચન (આજ્ઞા) કર્યાં છે, તે બહુ સૂક્ષ્મ હોઈ, બીજા પ્રમાણોથી બાધિત થઈ શકતાં નથી.

જ્ઞાતાવિષય માટે સર્વજ્ઞ પુરુષોએ ઉપદેશોનું જ્ઞાન જ સ્વીકારવું, અને તે અનુસાર જ પદાર્થોનો વિચાર કરવો,” એવી ભારનાપૂર્ક સર્વજ્ઞકથિત અર્થોનું ચિંતન, તે આજ્ઞાવિષય કહેવાય છે. [૧૦/૮-૯]

રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ વગેરે દોષોથી જે ત્રિવિધ બાધાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમનું ચિંતન કરવું, તે અપામનિષય કહેવાય. એ ચિંતન કરવાથી મનુષ્ય રાગદ્વેષાદિથી થતાં ઐદિક અને પારલૌકિક દુઃખોમાંથી બચવા તત્પર થાય છે, અને અંતે તેમનો ક્ષય કરી, બધા પાપકર્મોમાંથી નિવૃત્ત થઈ શકે છે. [૧૦/૧૦-૧]

‘અહં’ ત લગ્યાનનું જે ઐશ્વર્ય છે, તે પુણ્યકર્મોનું ફળ છે અને નારકી જીવોના જે દુઃખ છે, તે તેમના પાપકર્મોનું ફળ છે’, એ પ્રમાણે કર્મના ત્રિવિધ ફળોનું જે ચિંતન કરવું, તે ત્રિપાકનિષય કહેવાય [૧૦/૧૨-૩]

આખા લોકનું સસ્થાન-આકૃતિ-સ્વરૂપ વિચારવું, તે સસ્થાનનિષય કહેવાય. જેમકે, “આ આખો અનાદિ અને અનંત લોક રિયતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ છે” આ પ્રમાણે લોકમા આવેલા ત્રિવિધ દોષોની પરિવર્તન-શીનતા જાણ્યા બાદ, મન તેમા આસપ્તિરહિત થાય છે, તથા પત્રી રાગાદિથી વ્યાકુલ બનતું નથી [૧૦/૧૪૫]

ઉપર જણાવેલ પાર્થિક ચિંતનથી ચિત્તનો ભાર વિશુદ્ધ થાય છે, તથા બધા કર્મજનિત મિકારો કા તો ઉપશમ પર્મચિંતનનું પગ્થપામી જાય છે, યા તો કાર્મિક દરજ્જે ક્ષીણ થાય છે, કે તદ્દન નષ્ટ પણ થાય છે વળી, ચિત્તની મહિમતા અને શુદ્ધિની નિદર્શક જે કૃષ્ણ વગેરે ૭

લેરયાઓ* ગણનાય છે, તેનાથી, આવું ધર્મચિંતન કરનારને ક્રમે ક્રમે પીન લેરયા, તેનાથી પણ વિશુદ્ધ પદ્મ લેરયા અને તેનાથી પણ વિશુદ્ધ એવી શુકન લેરયા પ્રાપ્ત થાય છે અત્યંત વૈરાગ્યથી અભિવૃદ્ધ થયેલા ધર્મચિંતનથી દેહીઓને અતીન્દ્રિય અને સ્વસંવેદ એવું અનુપમ આત્મસુખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે ધર્મચિંતનપૂર્વક શરીર ત્યાગનારા અનામકન યોગીઓ, ઐવેય-^૧ વગેરે ઉત્તમોત્તમ સ્વર્ગલોકોમાં શ્રેષ્ઠ દેવોરૂપે જન્મે છે ત્યાં તેમને મહા મહિમા અને સૌભાગ્યવાળું, શરદનશુભી ચંદ્ર જેવી કાતિનાશુ, અને માળાઓ, આભૂષણો અને વસ્ત્રોથી સુશોભિત એવું ઉત્તમ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં તેઓ વિશિષ્ટ વીર્ય અને જ્ઞાનથી શુક્ત કામાગ્નિ વગેરે જ્વરથી રહિત, અતરાપ પિતાનું તથા અનુપમ એવું દિવ્ય સુખ લાભે કામ ભોગવે છે જ્યાં પોતાની ઇચ્છિત સર્વ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું મનોહર સુખામૃત નિર્મિત્તે ભોગવતા તેઓ પોતાનું આયુષ્ય ક્યારે પૂરું થયું તે પણ જાણતા નથી એ દિવ્ય ભોગો પૂરા થયા જાદ તેઓ સ્વર્ગમાંથી અનીને પૃથ્વી ઉપર ઉત્તમ વયમાં ઉત્તમ શરીર સાથે જન્મે છે ત્યાં પણ તેઓ રાજ રાજ નના ઉત્સવોથી મનોરમ એવા નિર્વિવ ભોગો મનોરથ પ્રમાણે ભોગવીને, અતે વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, તમામ ભોગોમાંથી નિરક્ત થઈ, પ્યાન વડે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી, અવ્યય પદને પામે છે [૧૦/૧૬ ૨૪]

* લેરયા મજ્જથી બે બિન્ન બાળતો સમજવામાં આવે છે એક તે વિવિધ કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં થતો વૃત્તિઓનો ફેરફાર કે વિશિષ્ટ વૃત્તિ અને બીજું, તે ફેરફાર કે વિશિષ્ટ વૃત્તિ કલ્પન કરનાર વિશિષ્ટ દ્રવ્ય - પદાર્થ તે દ્રવ્યની બાજુમાં બિન્ન બિન્ન મનો છે કેટલાક તેને કર્મપરમાણુઓ જેવા વિશિષ્ટ પરમાણુરૂપ માને છે, કેટલાક તેને અધ્યમાન કર્મપ્રવાહરૂપ જ માને છે, ત્રીજા તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'અતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૨૧૭ ઇ. (આરુપિતી-૧૯)

૧ ઐવેયક વગેરે સ્વર્ગલોકોની વિશેષ વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૨૩૦ (આરુપિત ૩)

મોક્ષપ્રાપ્તિ

અત્યાર સુધી સ્વર્ગ^૧ તેમજ (૫૦ પરાધી) મોક્ષ અપાનનારુ
ધર્મધ્યાન વર્ણવ્યું, હવે મોક્ષનું જ અસાધારણ
શુક્લધ્યાન તરણ એવું શુદ્ધધ્યાન વર્ણવનામા આવે છે

એ ધ્યાન પ્રથમ કોળીના^૨ ઉત્તમ શારીરિક બાધાનાબાધી, તેમજ
'પૂર્વ'^૩ નામના શાસ્ત્રો જાણનારથી જ થઈ શકે છે કારણ કે, અ ૫
મગનાગા તેમજ ત્રિવિધ ત્રિવ્યો વડે વ્યાકુળ બનતા મુન માણસોનું ચિત્ત
કેમે કહ્યું સ્વસ્થ તેમજ નિશ્ચય થઈ શકતું નથી માટે અ પસાર
મનુષ્યોનો શુદ્ધધ્યાનમા અધિકાર નથી આ પ્રમાણે આધુનિક યુગના
લોકોનો શુદ્ધધ્યાનમા અધિભર ન હોવા છતાં, સપ્રદાયનો વિચ્છેદ ન
થઈ જાય તે માટે શાસ્ત્રાનુસાર તેનું અડી રિવેચા પ્રમામા
આવે છે [૧૧/૧૪]

શુદ્ધ ધ્યાનના ચાર ભેદો છે તેમના પ્રથમ બેનો આશ્રય એક
છે અર્થાત્ એ બને 'પૂર્વ' અથવા જ્ઞાનરાજા
શુક્લ ધ્યાનના આત્મા વડે જ આરભાય છે^૪ તે બને ધ્યાનોના
ચાર ભદ નામ અનુક્રમે 'નાનાત્વ શ્રુત વિચાર' અને 'ઔઞ્ચ
શ્રુત અવિચાર' છે 'શ્રુત' એમ્લે શાસ્ત્ર કોઈ યોગી
પૂર્વ નામના 'શ્રુત' (શાસ્ત્ર) અનુસાર કોઈ એક દ્રવ્યનું ચરન બન લઈ,

૧ શરીરના બાધા છ પ્રકારના ગણવાય છે વિગત માટે જુઓ આ
માગાનું 'અતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા ૧૨૪ (આવૃત્તિ ત્રીજી)

૨ એ શાસ્ત્રો કણા જ્ઞાના વખતથી લુપ્ત થઈ ગયા મનાય છે જુઓ
આ માગાનું 'સમગ્રધર્મ' પુસ્તક પા ૫-૭ (આવૃત્તિ બીજી)

૩ મરુદેવી વગેરે કેટલાક છવો પૂર્વધર નથી પરંતુ તેમને માટે એ
બાબતમા અપવાદ મનાયો છે (સ્લોક ૧૩) બાકીના છવો ને 'પૂર્વ' અથો
ન કહયા હોય તો તેમને શુદ્ધધ્યાન નહીં, પણ ધર્મ ધ્યાન જ ગણવી શકે છે,

ધ્યાન કરે, તથા તે દરમ્યાન તે દ્રવ્યના કોઈ એક પરિણામ ઉપર સ્થિર ન રહેતા, તેના વિરિધિ પરિણામો (‘નાનાત્વ’) ચિત્તમા લાવ્યા કરે, તથા કોઈ વાર દ્રવ્ય ઉપરથી પરિણામ ઉપર કે પરિણામ ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર આવે કે દ્રવ્ય ઉપરથી તેના વાચક શબ્દ ઉપર, કે શબ્દ ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર આવે, તેમજ મનવાણી કાયા એ ત્રણના વ્યાપારોમા પણ કોઈ એ- ઉપર સ્થિર રહેનાને ગદ્ગદ વાર વાર સક્રમણ (‘વિચાર’) કપી કરે, તો તે ‘નાનાત્વશ્રુત વિચાર’ નામનું પ્રથમ શુદ્ધ ધ્યાન થાય પરંતુ, કોઈ યોગી ‘પૂર્વ’ નામના ‘શ્રુત’ અનુસાર કોઈ એક દ્રવ્યનું અવગણન સર્જી, તેના કોઈ એક પરિણામ ઉપર જ (‘અંશ’) ચિત્તને નિશ્ચિન કરી, શબ્દ અને અર્થના ચિત્તનનું કે મનવાણી કાયાની પ્રવૃત્તિઓનું કશું પરિવર્તન ન કરે (‘અવિચાર’), તો તે ‘અંશશ્રુત અવિચાર’ નામનું દ્વિતીય શુદ્ધ ધ્યાન થાય * [૧૧/૧૮]

ઉક્ત બેમાંથી પહેલા બેદ્રવ્યધ્યાનનો અભ્યાસ પ્રથમ દૃઢ થયા પછી જ બીજા અબેદ્રવ્યધ્યાન ધ્યાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય [૧૧/૧૭] જેમ આખા શરીરમા વ્યાપેલા સર્પઆદિના ઝેરને મત્રઆદિ ઉપાયો વડે કુપ્ત બની જગાએ લાવી મૂકવામા આવે છે, તેમ આખા જગતના બિન્ન વિષયોમા અસ્થિરપણે ભગ્વતા મનને ઉપર મુગ્ધમ કોઈ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરામા આવે છે એ સ્થિરતા દૃઢ થતા, જેમ ધનુષ ઇંધિજો ધરી લેવાથી અને બચેના થોડા ઇંધિજો મળવાથી દેશથી, અગર તમામ ઇંધિજો સર્જી લેવાથી, અગ્નિ ઓતપ્રકાર જ્વલે છે, તેમ હવટે મન પણ તદ્દન શાંત થઈ જાય છે અર્થાત્ તેનું ચચનપણું દૂર થઈ તે નિ પ્રકર બની જાય છે [૧૧/૧૮-૨૦] એને પરિણામે આત્માના જ્ઞાનને આગરણ કરનારા, દર્શનને આગળ કરનારા, મોહનીય અને અતરાયક એવાં સર્વ

* વાચકને અહીં યોગશાસ્ત્ર (૧-૪૨ હૃ)મા જણાવેલી સવિતક-નિવિંતક, અને સવિચાર-નિવિંચાર સમાપ્તિની સરખામણી કરી જોવા બહામણુ છે

ધાતી કર્મો^૧ નિવય પામી, સર્વજપણુ પ્રગટે છે, અને તે યોગી લોક તેમજ અલોકને ધ્યાન દરમ્યાન યથાવસ્થિતપણુ જોઈ શકે છે.^૨ [૧૧/૨૧-૩] પછી જ્યારે તે સર્વજ બળવાન નિર્મણ પામવાને સમયે મન-વાણી કાપાના બધા સ્થૂન યોગોનો નિરોધ કરી, માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી 'સૂક્ષ્મ ક્રિયા'ઓને જ બાકી રહેવા દે છે, ત્યારે તે તૃતીય શુ-નધ્યાન કહેવાય છે, અને તેમાંથી પતન ચરાનો સભવ ન હોનાથી તે 'સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી' કહેવાય છે [૧૧/૮]

પછી જ્યારે શરીરની શ્વાસ પ્રશ્વાસ જેવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જાય, અને તે યોગી શૈવની પેઠે એક પનીય બને ('શૈલેશીગત'), ત્યારે તે 'ઉત્સન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી' નામનું ચોથું ધ્યાન કહેવાય છે. તે સ્થિતિમાંથી પણ પાછું જવાપણું હોતું નથી [૧૧/૯] આ ચતુર્થ ધ્યાનને પ્રભાવે સર્વ આસન અને બધનો નિરોધ થઈ તથા શેષ સર્વ ઇન્દ્રિય ધીણ થઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ત્રીજા અને ચોથા શુક્લ-ધ્યાનમાં ઠોઈ પણ પ્રકારનું આલંબન નથી હોતું, તેથી તે બંને અનાલંબન પણ કહેવાય છે [૧૧/૧૪]

પહેલા શુક્લધ્યાન વખતે મન-વાણી-કાપાના ત્રણ વ્યાપારોમાંથી મન વગેરેનો એક અથવા ત્રણે પણ સભવે છે. બીજા શુક્લધ્યાન વખતે તે ત્રણમાંથી ગમે તે એક વ્યાપાર હોય છે ત્રીજા વખતે સૂક્ષ્મ કાપવ્યાપાર જ હોય છે અને ચોથા વખતે તો સ્થૂન કે સૂક્ષ્મ ઠોઈ વ્યાપાર નથી હોતો [૧૧/૧૦]

૧ તેઓ આત્માના જ્ઞાનાદિ શુભોનો સીધો ધાત કરે છે, માટે ધાતિકર્મો કહેવાય છે

૨ સરખાવો યોગસૂત્ર ૧-૪૭, ૧-૪૮ વગેરે સૂત્રો ત્યાં પણ જણાવ્યું છે કે નિર્વિચાર સમાધિના અભ્યાસથી ચિત્તનો દૃઢ સ્થિતિપ્રવાદ થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ અત્યંત શુદ્ધ થઈ, પદાથોને યથાવસ્થિતપણુ જાણનારી 'ઋતભરાપ્રજ્ઞા' તેને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર પછી 'સર્વનિરોધ' થતા નિબીંજ સમાધિ થાય છે પરંતુ ચરોપિજયજી (યોગસૂત્રવૃત્તિ ૧-૪૬) તે પ્રજ્ઞાને કેવલજ્ઞાનરૂપ નથી માનતા

ખીજા ધ્યાનને પરિણામે કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તીર્થ* કર
 થનારા જીવને જે વિમૂર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે
 તીર્થંકરની વર્ણવવામાં આવે છે. તે સર્વજ્ઞ, અને સર્વદર્શી
 વિમૂર્તિઓ દેવ આખી પૃથ્વીમાં સુર, અસુર, મનુષ્ય અને
 સર્પાદિક વડે નમસ્કાર કરાતો વિહરે છે. તે પોતાની
 વાણીરૂપી ચંદ્રિકાવડે મોક્ષના અધિકારી પ્રાણીઓરૂપી કુમુદોને વિકસાવે
 છે; અને બાહ્ય તેમજ આંતર* મિથ્યાત્વને હાણુમાત્રમાં દૂર કરે છે. તેનું
 નામ લેવા માત્રથી મુમુક્ષુ જીવોનું અનાદિ સંસારનું દુઃખ તદ્દકાળ નષ્ટ
 થઈ જાય છે. તેની ઉપાસના કરવા આવેલા રાનકોટી સુરો નરો વગેરે
 તેના પ્રભાવથી એક યોજન જેટલા ક્ષેત્રમાં સમાઈ શકે છે. દેવો,
 મનુષ્યો, પશુપંખીઓ તેમ જ ખીજાં પણ પ્રાણીઓ તેના ધર્મોપદેશને
 પોતપોતાની જાણમાં સમજી શકે છે ચંદ્રના ઉદયથી જેમ પૃથ્વીની
 ગરમી ચારેબાજુથી શાંત થઈ જાય, તેમ તેની આજુબાજુ સૌ યોજન
 સુધીમાં ઉમરો રોગો પણ શાંત થઈ જાય છે. સૂર્યના સાન્નિધ્યમાં જે
 અંધારું ન સંભવે, તેમ તે જ્યાં વિહરતો હોય છે ત્યાં મહામારી
 દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, અનારુદ્ધિ, કલહ અને વેર સંભવતાં નથી. તેન
 શરીરની આસપાસ સૂર્યમંડળ જેવું તેજોમંડળ બધી દિશાઓને પ્રકાશનું
 પ્રગટ થાય છે. તે જ્યાં જ્યાં પગ મૂકે છે, ત્યાં ત્યાં ભક્તિમાન દેવો
 ખિલેલાં કમળ સરકાવતા જાય છે; પવન અનુકૂળ વાવા લાગે છે;
 શુકનનાં પક્ષીઓ તેમને જમણે હાથે ઊતરે છે; રક્ષો નીચાં નમે છે;
 અને કાંટાઓ અધોમુખ થઈ જાય છે તે જ્યારે ધર્મોપદેશ આપે છે,
 ત્યારે તેની ઉપર લાલાશમુકન પથવોત્રાળો, તેમજ ખિલેલાં પુષ્પોની
 સુગંધીવાળો તથા જમરાઓના ગુંજન વડે જજી રજીત કરતો હોય

* મૂળમાં 'દૌષ્યગત મિથ્યાત્વ', અને 'ભાવગત મિથ્યાત્વ' એમ ઉ.
 મિથ્યાત્વરૂપી જડકર્મ એ દૌષ્યગત મિથ્યાત્વ; અને તેનાથી આત્મામાં થતો
 વિપરીત ભાવ એ ભાવગત મિથ્યાત્વ.

તેવો અશોકવૃક્ષ છાઈ રહે છે. જ્યે ઋતુઓ જાણે કામદેવને કરેલી
ગદ્દને કારણે પ્રાપ્તિ લેવા આવી હોય તેમ તેની એકસાથે
સેવા કરે છે. મોક્ષમાર્ગનું આગમન પોકારતો હોય તેમ દુન્દુભિનાદ
તેની આગળ ને આગળ જાયે અવાળે આકાશમાં ગડગડાયા કરે છે.
[૧૧/૨૪-૩૬]

પાંચેય ઇંદ્રિયોના વિષયો તેના સાન્નિધ્યમાં વધુ મનોહરતા પ્રાપ્ત
કરે છે. કારણ કે, મહાપુરુષના સાન્નિધ્યમાં કોણ ગુણેદર્શન નથી
પામતું? તેના નખ અને રામ વધરા ઇચ્છતાં હોવા છતાં વધતાં નથી;
જાણે કે મેંદડો ભવેથી સંચિત થયેલાં કર્મોનાં તેણે કરેલો છેદ નિર્ધન
ખીન્યાં ન હોય! દેવો સુગંધી જળની વૃષ્ટિ દ્વારા તેની નજીકની ધૂળ
બેસાડી દે છે; તેમ જ ખિતેલાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ દ્વારા પૃથ્વીને સુગંધી
કરી મૂકે છે. દેવરાજો ભક્તિપૂર્વક તેના ઉપર ત્રણ છત્રો ધારણ કરે
છે; તે જાણે ગંગાના ત્રણ પ્રવાહોને જ મંડળાકાર કરી ધારણ કર્યાં ન
હોય તેમ શોભે છે! ‘આ એક જ અમારો પ્રજ્ઞ છે’, એવું જણાવવા
આગળ જાયે કરી હોય તે પ્રમાણે ઇંદ્રે જાંચકેલો જાયે રત્નધ્વજ તેની
આગળ શોભે છે. શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવાં સુદર આમરો તેને દોળવામાં
આવે છે; તે જાણે તેના મુખારવિંદ તરફ રાજદસો ધમતો ન હોય,
તેવાં દેખાય છે. તે જ્યારે ધર્મોપદેશ કરે છે, ત્યારે તેની આસપાસ
ત્રણ જાંચા કિલ્લાઓ પીંટાઈ રહે છે; તે જાણે તેનાં જ્ઞાન દર્શન અને
ચારિત્ર મૂર્તિમંત ન થયાં હોય તેવા દેખાય છે. તે જ્યારે ધર્મોપદેશ
કરે છે, ત્યારે ચારે દિશાઓનાં પ્રાણીઓને એકી વખતે અનુમદ્ધ કરવાની
ઇચ્છાથી કર્યાં હોય તેમ તેને ચાર શરીર અને ચાર મુખ પ્રાપ્ત થાય
છે. જેના ચરણકમળને સુરાસુર વગેરે નગરકાર કરે છે એવો તે
ભગવાન, ઉપદેશ આપતી વખતે ઉદયાચળના શિખર ઉપર
સૂર્યભગવાન આરૂઢ થાય તેમ સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થાય છે.
તેજના પુંજથી તમામ દિશાઓને ઉજળતું, તેમજ તેના ત્રિલોકના
ચક્રતીપણને જાહેર કરતું એક ચક્ર તેની આગળ રહે છે. તે

વખતે તેની સભામાં ઓછામાં ઓછા કરોડ જેટલા ભુવનપતિ, વિમાનપતિ, જ્યોતિષપતિ અને વાનવ્યંતર એમ ચારે વર્ગના-દેવો* હોય છે.

આ બધી નિમ્નૂતિઓ તો જે તીર્થ*કર થવાના હોય છે તેવા યોગીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ, જે યોગીઓએ તીર્થ*કર થવાનું કર્મ નથી ખાંધું હોતું, તેવા યોગીઓ તો યોગબળથી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, આયુષ્ય દરમ્યાન સમગ્ર પૃથ્વીને સદુપદેશ આપતા વિહરે છે. [૧૧/૩૭-૪૮]

આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પ્રાપ્ત થયા બાદ, જ્યારે આયુષ્ય એક મુહૂર્તથી પણ ઓછું રહે, ત્યારે કેવલિસમુદ્ધાત યોગીએ તૃતીય શુક્લધ્યાન જલદી આરંભવું જોઈએ. તેમાં એટલો વિશેષ છે કે, પોતાના આયુષ્યકર્મની જેટલી સ્થિતિ હોય, તેટલી જ વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ હોય, તો જ ત્રીજું ધ્યાન આરંભવું. પરંતુ આયુષ્યકર્મની સ્થિતિથી વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ વિશેષ હોય, તો તેને સરખી કરી મૂકવા માટે તે પ્રથમ 'સમુદ્ધાત' કરે. સમુદ્ધાત એટલે પ્રબળતાથી જીવપ્રદેશોને શરીરની બહાર કાઢવા તે. તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે : પ્રથમ સમયે જીવપ્રદેશોને બહાર કાઢીને તેમનો પોતાના શરીર જેટલો પહોળો અને ઉપર તથા નીચે લોકના અંત સુધી લાંબો એવો દંડ બનાવે. પછી બીજી દાણે તે જ દંડને પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ ફેલાવી લોકના છેડા સુધી જતા કમાડ જેવો કરે. ત્રીજી દાણે તે જ કમાડને (વચ્ચેથી) દક્ષિણ તથા ઉત્તર તરફ ફેલાવીને વલોણાનાં પાંખડાં જેવું કરે. ચોથે સમયે બાકીના ખાલી ભાગોને પૂરી, આખા લોકને વ્યાપી લે. આમ ચાર દાણી અંદર આખો લોક પૂરી લઈને બીજાં કર્મોને

* દેવોના એ ચાર વર્ગોના વર્ણન માટે જુઓ, આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૨૪૦. (આરુત્તિ ત્રીજી.)

આયુષ્યક્રમ^૧ જેટલાં જ કરી નાખી, ધ્યાની ઉપર જણાવેલ બેવડે કરી
પાડે પહેવો હશે તેવો થઈ જાય.^૨ [૧૧/૪૬-૫૨]

ત્યારબાદ, જેનું પગદમ અચિંત્ય છે તેવો એ યોગી 'સ્થૂલ
કાયયોગને આશરે રહી, વાણી અને મનના સ્થૂલ
મોક્ષપ્રાપ્તિ વ્યાપારોનો નિરોધ કરે; પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગને
આશરે રહી, સ્થૂલ કાયવ્યાપારનો નિરોધ કરે.
જ્યાં સુધી સ્થૂલ કાયવ્યાપારનો નિરોધ ન થાય, ત્યાં સુધી સૂક્ષ્મ
કાયવ્યાપારનો પણ નિરોધ ન થઈ શકે. પછી સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારને
આશરે રહીને, તે વાણી અને મનના સૂક્ષ્મ વ્યાપારોનો પણ નિરોધ
કરે. આટલું કર્યા બાદ તે સૂક્ષ્મ ક્રિયાવાળું તૃતીય ધ્યાન આરંભી,
સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારનો પણ નિરોધ કરે ત્યાર બાદ જેમાં સૂક્ષ્મ ક્રિયાનો
પણ સદંતર વિચ્છેદ થયો હોય છે, તેવું ચોથું શુદ્ધધ્યાન આરંભે.
તેને અતે તેનાં બાકીના આયુષ્ય વગેરે આરંભાતી કર્મો^૩ પણ ક્ષય
પામે છે અ, ઇ, ઉ, ઋ, અને લૂ એ પાંચ હસ્ય સ્વરો બોલતાં
જેટલો વખત લાગે, તેટલો વખત મેદુપરંત જેવી નિશ્ચય દશા (શૈલેશી)
પામીને તે એ આરંભ કરીને એક સાથે ક્ષય કરે છે. ત્યાર બાદ,
સંસારના મૂલ્યભૂત સાધનરૂપ ઔદારિક, તેજસ, અને કાર્મણ્ય એ ત્રણ
શરીરોનો ત્યાગ કરી, તે મીઠી લીટીમાં એક સમયમાં જ લોકની

૧. સરખાવો યોગસૂત્ર (૪૪) માં જણાવેલ 'નિર્માણચિત્તો' વાળો
અનેક શરીરો પેદા કરી, એક સાથે કર્મો બોલવી નાખવાનો સિદ્ધાંત.

૨. વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને જોત્ર એ ચાર કર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ
શુભોનો સીધો ધાત ન કરતા હોવાથી અધાતી કર્મો [૧૫] છે. જુઓ
પ્રકરણને અંતે ટિ. ૧૩.

૩. 'ઔદારિક' એટલે બહાર દેખાતું સ્થૂલ શરીર. 'તેજસ' એટલે
આદારાદિને પચાવવામાં અને દીપ્તિમાં કારણભૂત થનારું શરીર અને જો
બાધેલો કર્મસમૂહ તે 'કાર્મણ્ય' શરીર. વધુ માટે જુઓ આ માળાનું
'અંતિમ ઉપદેશ', પુસ્તક પા. ૧૮૫. ટિ. ૪. (અનુચિત્રીય.)

ટાંચે જઈ પહોંચે છે. ત્યાંથી ઉપર ગતિને સહાયક તત્ત્વ* ન હોવાથી તે આગળ જઈ શકતો નથી, તેમજ કાર્ષ (કર્મોદ્ધી) ભાર ન હોવાથી તે નીચે પણ જતો નથી. શરીરાદિ વ્યાપાર ન હોવાથી તેમજ ખીજનો ધક્કો પણ ન હોવાથી તે તિરછો પણ જતો નથી. ધુમાડો જેમ હલકો હોવાથી જોયે જમ્ય છે, તુખડા ઉપરના માટીના લેપ જાખડી જવાથી જેમ તે પ્રાણીની અપાટીએ ઉપર તરી આવે છે, તથા ઠોશમાં રહેલું એરડમીજ ઠોશ તૂટતા જ જડીને બહાર નીકળે છે, તેમ કર્મબંધન વિનાનો બનેલો જીવ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપર — જોયે ગતિ કરે છે [૧૧/૫૩૬૦] .

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન મુક્ત બનેલો તે મુક્ત જીવ આદિવાણી પણ અનત, અનુપમ, બાધા વિનાનું અને સ્વાભાવિક એવું પરમ સુખ પામે છે [૧૧/૬૧]

* જો તત્ત્વને જેન પરિભાષામાં ‘અધમ’ તત્ત્વ કહે છે તે ગતિમાં સીધી મદદ નથી કરતું, પરંતુ તે ન હોય તો ગતિ સંભવી ન શકે જેમ પાણી માછલીને ચાલવામાં મદદ નથી કરતું પરંતુ પાણી ન હોય તો માછલી ચાલી ન શકે તેમ તે જ પ્રમાણે સ્થિતિમાં સહાયક તત્ત્વને ‘અધમ’ તત્ત્વ કહે છે. વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું ‘અતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક, પા ૧૧૨, ટિ ૩ (આવૃત્તિ ત્રીજી)

સ્વાનુભવકથન

શાસ્ત્રસમુદયમાંથી તેમજ ગુરુને મુખેથી જાણેલી જાગૃતો આપાર સુધી વર્ણવી. હવે જે કાર્ષ્ણ અનુભવસિદ્ધ છે, તે વર્ણવવામાં આવે છે. [૧૨/૧]

યોગાભ્યાસના ક્રમમાં આગ્ર પ્રકારનાં ચિત્ત હોય છે : વિદ્વિષ્ણ, માતાયાન, વિલપ્ત અને મુત્તીન.* તેમાં શરૂઆતના ચાર પ્રકારના અભ્યાસીને પ્રથમ જે પ્રકારનાં ચિત્ત સંભવે છે : ચિત્ત 'વિદ્વિષ્ણ' એટલે કે અહીંથી તક્તી બદલવું; તેમજ 'માતાયાન' એટલે કે ક્યારેક અંદર સ્થિર થવું અને ક્યારેક બહાર દોડવું. તે બીજું ચિત્ત આત્મામાં કાર્ષ્ણિક અંશે સ્થિર થવું હોવાથી તેમાં અમુક આનંદ પણ વિદ્યમાન હોય છે. વિદ્વિષ્ણપૂર્વક બાહ્ય વિષયોનું મદલું તો તે બંને ચિત્તોમાં હોય છે. ત્યારે ચિત્ત તેનાથી પણ વધુ સ્થિર અને પરિણામે વધુ આનંદયુક્ત બને, ત્યારે તે ચિત્ત 'વિલપ્ત' કહેવાય છે. અને અતિ નિશ્ચલ હોવાને લીધે પરમાનંદયુક્ત બનેલું ચિત્ત 'મુત્તીન' કહેવાય છે. તે બંને ચિત્તમાં બાહ્ય વિષયોનું મદલું નથી હોતું, તેમને વિષય ચિત્તગત ધ્યેય જ હોય છે. [૧૨/૪]

એમ ક્રમપૂર્વક અભ્યાસની પ્રમણતા વધતા વધતાં અંતે નિગાસન બ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. પછી સમરસભાવ પામેલો બ્યાન પરમાનંદ અનુભવે છે. [૧૨/૫]

* યોગસૂત્રની પરંપરામાં (૧૨) મૂઢ, ક્ષિપ્ત, વિદ્વિષ્ણ, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એમ ચિત્તના પાંચ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. પરંતુ, અહીં યોગાભ્યાસના ક્રમમાં સંભવતા ચિત્ત જ ગણાવ્યાં હોવાથી, ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ચિત્તો ગણતરીમાં નથી લીધા.

તેની તન્મયતા પ્રાપ્ત કરના સાદુ યોગી બાહ્યત્મભાવ દૂર કરી,
પરમાર્ત્માર્ચનન એકાગ્ર થયેના અતગત્મા વડે પરમાત્માનું સતત
ચિંતન કરે [૧૨/૬]

આત્મશુદ્ધિથી સ્વીકારેલા કાયાદિ બાહ્ય પદાર્થો એ બહિરાત્મા
છે અને કાયાદિનો જે અધિષ્ઠાતા છે, તે અંતરાત્મા છે તે ચિદ્રૂપ,
આનંદમય, સમગ્ર ઉપાધિરહિત, શુદ્ધ, અતીન્દ્રિય તથા અનંતગુણવાળો
છે, તેને જ્ઞાનીઓ પરમાત્મા કહીને વર્ણવે છે આત્માને શરીરથી
પૃથક્ જાયવો અને આત્માથી શરીરને પૃથક્ જણવું એ બંનેનો ભેદ
જે બરાબર જાણે છે, તે યોગી આત્મનિશ્ચયમાં સ્ખલન પામતો નથી
જેનું આતર તેજ દર્શાવેલું છે, એવો મૂઢ પુરુષ જ આત્મા કરતાં
અન્ય વસ્તુ વડે સંતુષ્ટ થાય છે, પરંતુ જેનો બાહ્ય બમ નિવૃત્ત થઈ
ગયો છે, એવો જ્ઞાની આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે માણસો જે
આત્મજ્ઞાન માત્રની જ આકાંક્ષા રાખે, તો પરમાત્મરૂપતારૂપી અન્યથા
પદ પ્રાપ્ત કરવું બહુ સહેલું છે જેમ સિદ્ધરસના સ્પર્શથી લોહ
સુનર્ણપણું પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ પરમાત્માના જ્ઞાનથી આત્મા
પરમાત્માપણું પામે છે [૧૨/૫ ૧૨]

જેમ જીવીને જીલ્લાને પહેલા જાણેલી બધી વસ્તુઓ ઠાઈએ

મ્હા રિના આપોઆપ યાદ આવી જાય છે, તેમ

ગુરુની કેટનાકને પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી ઠાઈના ઉપદેશ

બાવશ્યકતા રિના પોતાની મેળે જ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશિત થાય

છે પરંતુ, જેને એવો પૂર્વજન્મનો અભ્યાસ

નથી, તે પ્રજ્ઞાતભાવે, શુદ્ધ ચિત્તે સદ્ગુરુના ચરણ સેવે, તો તેને પણ

ગુરુપાથી આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે પહેલા દાખનામાં મેળે જાણેલા

તત્ત્વજ્ઞાનની બાજીમાં ગુરુ ખાતરી જ્ઞાનનાર નીવડે છે, બીજા દાખનામાં

તો ગુરુ તત્ત્વજ્ઞાન દેખાડનાર જ હોય છે માટે ગુરુની જ સોજાત હંમેશ

કરવી સૂચી જેમ ગાઢ અધારામાં પડેલી વસ્તુનો પ્રકાશ બને છે,

તેમ ગુરુ પણ અજ્ઞાનાધારમાં પડેલા તત્ત્વનો પ્રકાશ બને છે માટે

યોગીપુત્ર પ્રાજ્ઞાયામ વગેરે શરીરપ્રેશ કરવો છોડી દઈ, શુરુનો ઉપદેશ મેળવી, આત્માનુ ઝટક કરવામાં જ પ્રીતિ કરે. [૧૨/૧૨૭]

તેવો સાધક મન વાણી અને કાયાનો ક્ષોભ પ્રવત્નપૂર્વક તજીને શાંત રહે, તથા રસથી હવેાહ્ય બરેયું પાત્ર દોય ઉદાસીનતા તેમ આત્માને હમેશા નિમ્ન રીતે ધારણ કરે. બધી વસ્તુઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા ધારણ કરીને તે કશાનું ચિંતન ન કરે, કાગણ કે, સકન્ધોથી આકુલ બનેલું ચિત્ત ક્ષિપ્ત થઈ શકતું નથી જ્યાં સુધી પ્રવત્નભી જીજુષ છે, તેમજ જગ પણ સકન્ધપરિપ્ત છે, ત્યાં સુધી ચિત્તનો લય જ થઈ શકતો નથી, તો તત્ત્વદર્શનની તો વાત જ શી ? જે તત્ત્વને સદ્ગત શુદ્ધ પોતે પણ 'આ છે' એમ કહી શકતા નથી, તે તત્ત્વ ઉદાસીનતા ધારણ કરનારને પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે જેનો હૃદયોના વિષયો સખધી મોહ દૂર થઈ ગયો છે, અને તેથી જે રાગદ્વેષ રહિત ઉદાસીન વૃત્તિઓ બન્યો છે, તેવો યોગી એકાંત એવા અતિ પવિત્ર તથા રમ્ય સ્થળમાં સદા સુખપૂર્વક બેઠે, અને શિખાથી ચરણ સુધીના બધા અવયવો શિથિલ કરી દે પછી સુદૃઢ નજરે પડે, કે મનોહર વાણી સાબળવામાં આવે, સુગંધ કે સ્વાદુ રસો અનુભવમાં આવે અદ્ભુત પદાર્થોનો સ્પર્શ થાય તેમ જ ચિત્તની વૃત્તિ સ્વાયમભાન થાય, તો પણ તેને વાયાં વિના, અદર અને બહાર ચિંતા અને એજા વિનાનો મની આત્મામાં તન્મય અને એ રીતે અન્ય સમ્ય પદાર્થો પ્રત્યે ઉદાસીન બનેલો અને તન્મયભાવ પામેલો યોગી અત્યંત ઉન્મત્તીભાવ પામે છે [૧૨/૧૮૨૫]

ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત કરેલા યોગીએ હૃદયો પોતપોતાના વિષયો અહણ કરે, તેમાં તેમને શકવી નહિ, તેમ જ તેમને તે તે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત પણ કરવી નહિ ચિત્ત પણ જ્યાં જ્યાં પ્રવૃત્ત થાય, ત્યાં ત્યાંથી તેને વારવું નહિ, કારણ કે જેમ તેને વારવા જાઓ તેમ તે પ્રબળ થાય છે, પરંતુ તેને વારો નહિ તો તે શાંત થઈ જાય છે મત્તહાથીને મત્તપૂર્વક શેકવા જાઓ, તો તે વધારે જોર કરે છે, પરંતુ તેને શેકો

નહિ, તો તે ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શાંત થઈ જાય છે. તેવું જ મનનુ પણ છે. વળી, અમુક જ રીતે કે અમુક જ સ્થળે ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો આગ્રહ પણ ન રાખવો. પરંતુ, જ્યાં, જેવી રીતે, જેના વડે ચંચળ ચિત્ત સ્થિર થાય, ત્યાં, ત્યારે, ત્યાંથી તેને જરા પણ ચક્ષિત કરવું નહિ.^૧ આ યુક્તિ વડે અભ્યાસ કરનારનું અતિ ચંચળ ચિત્ત પણ આંગળીને ટેરવે રાખેલા દંડની પેઠે સ્થિર થઈ જાય છે, દષ્ટિ જે કોઈ ધ્યેય સ્થાનમાં લીન થાય, ત્યાં સ્થિરતા પામીને ધીરે ધીરે વિલય પામે છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રસરી જાય. પરંતુ ધીમે ધીમે અંદર વળેલી દષ્ટિ પરમતત્ત્વરૂપી નિર્મળ અરીસામાં આત્મા વડે આત્માને લુપ્ત છે. [૧૨/૨૬-૩૨]

ઉદાસીનતામાં નિમગ્ન, પોતાની ઉપર કશા જોરજુલમ વિનાનો, તેમ જ સતત પરમાનંદની લાવનારાનો આત્મા સ્વાભાવિક રીતે જ કદી મનને કશામાં યોગ્યતો નથી. આત્મા વડે એ પ્રમાણે ઉપેક્ષ કરાયેલું ચિત્ત પણ હૃદયો ઉપર અધિષ્ઠિત થતું નથી; અને તેથી હૃદયો પણ પોતાના ગ્રાહ વિષયોમાં પ્રવર્તી નથી. ન આત્મા મનને પ્રેરે અને ન મન હૃદયોને પ્રેરે; એમ ઉભયમુદ્ધ થયેલું મન પછી સ્વયં વિનાશ પામે છે. [૧૨/૩૩-૪]

એ પ્રમાણે પોતાની વિવિધ ક્ષણો સદિન સંપૂર્ણ મન બધી બાજુથી નષ્ટ થઈ સર્વત્ર વિલય પામે, ત્યારે પવન આત્મજ્ઞાનની વિનાશ સ્થાનમાં દીવાની જેમ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનરૂપી પ્રાણિ મને કઠ પરમ તત્ત્વ ઉદય પામે છે.^૨ આત્મજ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું અંગ સ્વેદન-મર્દન વિના પણ મૃદુતા પ્રાપ્ત કરે છે; તથા તેણે વિના પણ સ્નિગ્ધતા ધારણ કરે છે.

૧. લુપ્તો યોગસુત્ર ૧-૩૬. ત્યાં પણ અનિમિત્તધ્યાનાદ્વા “પોતાને કશું એવે સ્થળે ધ્યાનથી પણ” એમ કહીને આ જ વસ્તુ સ્વીકારી છે.

૨. સરખાવે ઉપનિષદનું મંતવ્ય પણ: “યદા પન્નાયનિષ્ઠન્ને જ્ઞાનાનિ મનસા સહ । વૃદ્ધિન્નન વિષેષ્ટેત સામાદુઃપગ્મા ગતિમ્ ॥—ચંડ ૨, ૧, ૧૦

મનરૂપી ખીનો દૂર ચર્ચ અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતા જ સરીર જીવની પેઠે સ્તંભના હોડીને સિધિ ન બને છે સતત ક્રોશ આપતા અત કરજીરૂપી ખીનાને દૂર કરવા માટે અમનસ્કતા વિના ખીજી દર્ધ ઔના નથી કદી જેમ ક્ષણ આપ્યા બાદ સર્વ પ્રમારે ફનાશ પામી જાય છે, તેમ મનરૂપી દેવાળી અને ચપલ ઇદ્રિયોરૂપી પત્રનાળી અવિદ્યા, અમનસ્કતારૂપી રૂઝ આના નાશ પામી જાય છે [૧૨/૩૬ ૪૦]

ચિત્ત અતિ અચળ છે, અતિ સદ્મ છે, અને વેગવાન હોવાથી દુર્લભ છે, તેને પ્રમાદરહિતપણે, યાકયા વિના, અમનસ્કતારૂપી શસ્ત્ર વડે બેઢી નાખવું અમનસ્કતા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે યોગીને પોનાનું સરીર પોનાથી છુટું પડી ગયું હોય તેવું, બગી ગયું હોય તેવું, જીવી ગયું હોય તેવું, નિનય પામી ગયું હોય તેવું, અને જાણે હોય જ નહિ તેવું લાગે છે મદોન્મત ઇદ્રિયોરૂપી સર્પો વિનાના અમનસ્કતારૂપી નવા સુધાકુડમા મમ અયેવો યોગી અનુત્તમ પરામૃતનો આસ્વાદ અતુલવે છે અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતા રેચક, પૂરક કે કુલમ્બના અભ્યાસક્રમ વિના જ વાયુ વિના પ્રપલ્ને જ્વલ વિનાશ પામી જાય છે સાળો વખત પ્રપલ્ન કપાં પતા જે વાયુ કાબુમાં લાવી શકતો નથી, તે અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતાં તત્ક્ષણ સ્થિર ચર્ચ જાય છે અભ્યાસથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતા, તેમ જ નિર્મળ તરન પ્રમશિત થતા, આસોન્દૃષ્ટ રહિત ચમેલો યોગી મુક્ત જેવો દેખાય છે જાગત અવસ્થામાં પણ જે સ્વસ્થ તેમ જ લીન હોનાથી સુપ્ત જેવો દેખાય છે, તેવો આસોન્દૃષ્ટ વિનાનો યોગી મુક્ત જીવ કરતા જીવ બિતરતો રહેતો નથી પૃથ્વીના તળ ઉપર જે લોઢો છે, તે હમેશા બિધવું અને જાગવું એ બે સ્થિતિઓમાં હોય છે, પરંતુ લઘાવસ્થા પામેના તર-ચાલીઓ જાગતા પણ નથી દોતા કે બિધતા પણ નથી હોતા બિધમાં ચ ચલાવ હોય છે, અને જાગૃતિમાં બધા નિયોનું પ્રહણ હોય છે, પરંતુ આનંદમય તરન એ બે અવસ્થાઓથી પર રહેતું છે [૧૨/૪૧ ૪૮]

આમ, જો તે હુ ખતું જ કારણ હોય, અને શુદ્ધાત્મતાન જ સુખનો એકમાત્ર હેતુ હોય, તો પછી એ જાણ્યા અંતિમ ઉપદેશ બાદ કયો માણસ કમરેઢિત શુદ્ધ આત્મારૂપી સુલભ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન ન કરે? અરે મોક્ષ તો મળેા કે ન મળેા, પરંતુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયે જે પરમાનંદ અનુભવાય છે, તેની આગળ સસારના બધા સુખો તુચ્છ જેવા દેખાય છે એ પરમાનંદ આગળ મધુ પશુ મધુર નથી, ચંદ્રના કિરણો પશુ શીતલ નથી, અને 'અમૃત' તો નામનું જ અમૃત છે માટે હે મન! સુખપ્રાપ્તિના આ બધા નિષ્ફળ પ્રયત્નો તજીને, તું પોતે જ શાંતિ ધારણ કર, મરણ કે, તું શાંત થના જ તે અનિકળ મુખ તને પ્રાપ્ત થશે મન જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધી પ્રિય અપ્રિય વસ્તુ દૂર હોય તેમ છતાં મદલ્ય કરાય છે, પરંતુ મન નષ્ટ થાય ॥ એટલે તે વસ્તુ નજીક હોવા છતાં મદલ્ય કરાતી નથી આવું જેઓ સમજ્યા છે, તેઓ મનને ઉન્મૂલ્ય કરવા માટે સદ્ગુણી ઉપાસનાની ઇચ્છા કેમ ન કરે? માટે હે આત્મભગવાન! પરમેશ્વર સુધીના વિવિધ પર પદાર્થોને અનેક ઉપાયો વડે પ્રસન્ન (એટલે કે ખુશ) કરવાની ખટપટ કરવાનું છોડી, તું તારી જાતને જ ચોડીક વાર પ્રસન્ન (એટલે કે નિર્મલ — શાંત) કર, એટલે તને આ બધું સ્થૂન ઐશ્વર્ય તો શું, પરંતુ પરમ જ્યેતિષ પ્રકાશનું પ્રચુર સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે! [૧૨/૫૦-૪]

શ્રી યૌકથ કુમારપાનરાજના અત્યંત આમહથી, શ્રીદેમાચાર્યે શાસ્ત્ર, શુદ્ધમુખ, અને સ્વાનુભવથી આ ગૂઢ યોગોપનિષદ પોતાની ભુદ્ધિ અનુસાર જેટલે અંશે જાણી હતી, તેટલે અંશે વાણીમાં ઉતારી છે તે વિવેકીજનોના મનને આનંદ આપનારી થાઓ! [૧૨/૫૫]

दिग्दर्शन

૪૨ બિક્ષાદોષો

[૫૫ ૬ માટે]

નીચેના ૧૬ દોષો 'ઉદ્દગમદોષો' એટલે કે બિક્ષા આપનાર
ગૃહસ્થને લગતા દોષો છે

૧ આત્માર્થ એટલે કે સાધુને ખ્યાનમાં રાખી આહાર તૈયાર
કરવો તે

૨ ઉદ્દેશ પહેલેથી તૈયાર કરેલ આહારને સાધુને ઉદ્દેશી દહી
ગોળ ગોરેથી સ્વાદુ કરવો

૩ સમિથ શુદ્ધ હોવા છતાં આધારમિત્ર વગેરે અશોધી મિશ્રિત

૪ મિથ્ય પહેલેથી જ પોતાને તેમજ સાધુને માટે જે ભેગુ

ગંધવામાં આવે તે

૫ સ્થાપના સાધુએ માગેના દૂધ વગેરેને જીદુ રાખી મૂંઘુ તે

૬ પ્રાવર્તિત પોતાને ત્યાં નિનાદ વગેરે પ્રસંગો થોડા વખત

બાદ આનંદના હોય, પરંતુ સાધુઓ હમણા જ આવી પહોંચ્યા હોય

તો તેમને પણ કામ આવે એમ માની, એ પ્રસંગો નજીક આવેલા

તે, અથવા સાધુઓ મોડા આવવાના હોય તો તે માટે નજીક આવેલા

પ્રસંગો દૂર ધકેલના તે

૭ પ્રાદુષરણ અધારામાં મૂકેલા દ્રવ્યને પ્રમાણ વગેરે કરી કે

ગદાર લાવી પ્રગટ કરવું તે

૮ કીત સાધુને માટે ખરીદેલું

૯ પ્રામિત્યક સાધુને અર્થે બિટ્ટીનું આણીને આપેલું

૧૦ પરિવર્તિત પોતાનું આપી બદલામાં નવું લાવીને આપેલું

૧૧ અગમાદૃત ઘર અથવા ગામથી સાધુને માટે આણેલું

૧૨ ઉદ્ધિન્ન ઘાડવા વગેરેમાં બધ મરણુ હોય, તેને સાધુને
અર્થે દાટો વગેરે ઉખાડીને આપેલું

૧૩ માતાપદ્મત ખીજે માગ કે શીઠેથી કે ભોપરામાંથી
કાઢીને આપેલું

૧૪ આઝઝેલ ખીજનું ચૂટનીને આપેલું

૧૫ અનિચ્છ ઘણાનું સહિયારું હોય તેને તેઓમાંના એક જ
બધાની રજા નિના આપે તે

૧૬ અધ્યપૂરક પોતાને માટે રાધરા માંડયું હોય, તેમાં
સાધુને આ યો જાણી નવું ઉમેરવું તે

નીચેના સોગ દોગે શિક્ષા સેનાર સાધુને લગતા હોઈ
'ઉપાદનદોરો' મહેરાય છે

૧ ધાત્રીપિંડ શુદ્ધરથનાં હોમરા રમાડી કરીને મેગવેતો પિંડ

૨ દૂતીપિંડ દૂતમ્મ કરીને મેગવેતો પિંડ

૩ નિમિત્તપિંડ જૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળમાં ધનાર
લાભાની કહી બનાવીને મેગવેતો પિંડ

૪ આજ્ઞપિંડ પોતે દાન આપનારના જાતિ કુલ ધર્મા
વગેરેમાં સરખો છે એમ મ્હો મેગવેતો પિંડ

૫ રતીપિંડ જે જોતો ભક્ત હોય, તેની આશય પોતે પશુ
તેનો ભક્ત છે એમ મ્હો મેગવેતો પિંડ

૬ ચિકિત્સાપિંડ વૈદુ કરીને મેગવેતો પિંડ

૭ ક્રોધપિંડ પોતાની યિચ્છા તથા તપ રમરેનો પ્રભાવ બનાવી
મેગવેતો પિંડ

૮ માત્રપિંડ પોતે જાહેરી દોડ વગેરેનું અગ્રિમાન શુદ્ધરથમાં
ઉપાતરી મેગવેતો પિંડ

૯ માયાપિંડ ચિરિય જ્યારે વેદ વગેરેનું પરિવર્તન કરીને
મેગવેતો પિંડ

૧૦ લોભપિઃ અતિ લોભપૂર્વકં લિક્ષા માટે રખડીને મેળવેલો પિઃ

૧૧. સસ્તપિઃ પેતાનું આગનું પાછલું ઝોળખાણું બતાવીને મેળવેલો પિઃ

૧૨ વિદ્યાપિઃ કોઈ દેખતાની વિદ્યાનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિઃ

૧૩ મત્રપિઃ મત્રનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિઃ

૧૪ ચૂર્ણપિઃ આમોમા આજી અતર્ધાન ચર્ષ શકાય તેવા ધન ચૂર્ણોનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિઃ

૧૫ યોગપિઃ પગે ઝોપડના વગેરેથી સૌભાગ્ય, દૌભાગ્ય ઉપજાવી શકે તેવા યોગોનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિઃ

૧૬ મૂનકમ્પપિઃ ગભાંસ્તબ, ગર્ભાધાન, પ્રસવ, રક્ષાબ્ધન વગેરે કરીને મેળવેલો પિઃ

નીચેના ૧૦ ‘ઝેપણાદોષો’ છે, તે ગૃહસ્થ તેમ જ સાધુ બંનેને લગતા છે

૧ શક્તિ આધ્યાકર્મિક આદિ દોષોની સકારાણુ અન્નદિ

૨ અક્ષિત પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ આદિ સચિત્ત તથા મધ વગેરે અચિત્ત મધુ મર્દિત પદાર્થોથી લિપ્ત

૩ નિક્ષિપ્ત અચિત્ત હોવા જતા સચિત્ત પદાર્થ ઉપર મૂકેલું

૪ પિષ્કિત સચિત્ત પદાર્થથી ઢકાયેલું

૫ સહત આપવાના વાસણુમાનું અયોગ્ય અન્નાદિ સચિત્ત પૃથ્વી આદિ ઉપર નાખી, તે વાસણુ રહે આપેલું

૬ દાયક બાલ, વૃદ્ધ, બીમાર, ઉમર, વગેરે અયોગ્ય દાતાની પાસેથી લીધેનું

૭ ઉન્નિમિત્ત સચિત્ત પદાર્થથી મિથ્ત

૮ અપરિચ્છેદ જરાગર અચિત્ત ન ગયેલું

૯ સિષ્ત વસ્તુ વગેરેથી ખર પેના હાથ મા પાત્રથી આપેલું

૧૦ છર્દિત ઘી વગેરે દેગતું હોય એ રીતે આપેલું

સુભૂમ ચક્રવર્તીની કથા

[પાના ૧૬ માટે]

વસંતપુર ગામમાં મા-બાપના પત્તા વિનાનો અગ્નિ નામનો ઠાઠ અનાથ છોકરો હતો. એક વખતે ઠાઠ સંઘ સાથે બીજે ગામ જવા નીકળતાં, જંગલમાં જૂલો પડવાથી જમ નામના તાપસે તેને પોતાના પુત્ર તરીકે રાખી લીધો. પછી તે તપસ્વી ધર્મજમદગ્નિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેના સાંભળવામાં એક વાર આવ્યું કે, ‘પુત્ર વિનાના માણસની ગતિ થતી નથી.’ તેથી તે નેમિકકોટ્ટક ગામમાં જિતશત્રુ રાજા પાસે ગયો અને તેની પાસે તેની કન્યાની માગણી કરી. રાજાએ તેને પોતાની રેણુકા નામની કન્યા પરણાવી. તે કન્યા મૌવનમાં આવતાં જમદગ્નિએ તેને કહ્યું કે, હું એક ચરુ તારે માટે તૈયાર કરું છું, તે તું ખાઈશ તો તને આઠાણોમાં શ્રેષ્ઠ એવો પુત્ર થશે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે હસ્તિનાપુરના અનંતવીર નામના રાજાને મારી બહેન પરણાવી છે, તેને માટે પણ તમે ચરુ તૈયાર કરો. જમદગ્નિએ તેને માટે ઉત્તમ ક્ષત્રિય પુત્ર થાય તેવો ચરુ તૈયાર કર્યો. પરંતુ, રેણુકાએ માન્યું કે, મારી પેઢે મારો પુત્ર પણ જંગલના જનવર જેવો થાય તે ઠીક નહિ; તેથી તેણે પોતાની બહેનને માટે તૈયાર થયેલો ચરુ ખાધો, અને પોતાને માટે તૈયાર થયેલો ચરુ બહેનને મોકલાવ્યો. રેણુકાને રામ નામે પુત્ર થયો અને અને તેની બહેનને કૃતવીર થયો. રામે ઠાઠ વિદ્યાધરને વાગ્યું હતું ત્યારે મદદ કરી હતી તેના બદલામાં તેણે તેને પરશુવિદ્યા શીખરી હતી. ત્યારથી તે પરશુરામ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એક વખત રેણુકા પોતાની બહેનને મળવા હસ્તિનાપુર ગઈ. ત્યાં તેનો અનેવી અનંતવીર તેના પ્રેમમાં પડી ગયો. તેના સંબંધથી રેણુકા ફરી ગર્ભવતી

ચર્ધ; તથા તેને બીજો પુત્ર થયો જમદગ્નિ તેમ છતાં તેને પોતાને આશ્રમે પાંડી લાવ્યા; પરંતુ પરશુરામે ક્રોધથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું આ વાત રેલુકાની ગહેને સાંભળતાં, તેણે પોતાના પતિ અનંતરીયને તેનો બદલો લેવાનું કહ્યું. તેથી તેણે આવી આશ્રમમાં ઉપદ્રવ મચાવવા માંડ્યો, પરંતુ અંતે તે પરશુરામને હાથે માર્યો ગયો. તેના પુત્ર કૃતરીયને તેની માએ તેના પિતાના મરણનું કારણ જણાવ્યું, આથી શસ્ત્રે ભરાઈ તેણે જમદગ્નિને મારી નાખ્યો. તેથી શસ્ત્રે ચર્ધ પરશુરામે કૃતરીયને મારી નાખ્યો. કૃતરીયની રાણી તે વખતે ગર્ભિણી હતી. તે ત્યાંથી નાકી અને તાપસોના આશ્રમમાં તેણે સુબ્રહ્મ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. પરશુરામ ક્ષત્રિયો ઉપર ખૂબ ચિડાયેલો હતો, તેથી તેણે માત્ર વાર પૃથ્વીને નિ ક્ષત્રિય કરી નાખી, પરંતુ તાપસોને આશ્રમે સુબ્રહ્મ ધૂપી રીતે મોટો થવા લાગ્યો. મોટો થતાં તેણે પરશુરામને મારી પિતાનું વેર લીધું, અને બદલામાં ૨૧ વાર પૃથ્વી ક્ષાલણ કરી.

અલ્પદત્તની કથા

[પાન ૧૬ માટે]

ચાર ગોવાળિયાઓએ એક વાર જંગલમાં માર્ગ બ્હોલા ડોઈ મુનિની ખાનપાન વગેરેથી સેવા કરી હતી. તેના બદલામાં મુનિએ તેમને ધર્મોપદેશ આપી દીક્ષા આપી હતી. પરંતુ તેમાંના બે અંતે સાધુજીવનથી કંટાળ્યા. તેથી તેઓ મયાં બાદ સ્વર્ગે જઈ, ત્યાંથી અ્યુત થઈ દશપુર નગરમાં દાસીને પેટે જન્મ્યા. તે જન્મમાં સાપ કરડવાથી મરણ પામીને તે બંને કાલિંજર પર્વતમાં મૃગ તરીકે જન્મ્યા. ત્યાં પણ પારધીથી હણાઈ તેઓ વારાણસીમાં જૂલદત્ત નામના ચંડાલપતિને ત્યાં ચિત્ર અને સંજૂત નામના બે પુત્રો તરીકે જન્મ્યા. ત્યાંના રાજાનો પ્રધાન રાજાના મુનામાં આવતાં તેણે તેને જૂલદત્તને મારી નાખવા સોંપી દીધા. પરંતુ જૂલદત્તે તેને પોતાના પુત્રોને વિદ્યા શીખવવાની શરતે ધરમાં 'હુપાવી રાખ્યો. તેની પાસે પ્રેક્ષા બે ભાઈઓ સંગીત શીખ્યા. પરંતુ તેઓ ચંડાળ હોવાથી સંગીતની મિજલસમાં વારંવાર લોકોને હાથે તિરસ્કાર પામતા; આથી કંટાળી તેમણે આપઘાત કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ ડોઈ મુનિએ તેમને પોતાનાં પૂર્વકર્મોને તપથી ધોવાની સલાહ આપીને દીક્ષા આપી. પણ તે બંને ઉપ તપસ્વી બન્યા. એક વખત સનકુમાર ચક્રવર્તી સંજૂતને દર્શને આવેલો, તે વખતે તે રાજાની રાણી સુનંદાના વાળની લટોનો પગને સ્પર્શ થતાં સંજૂત મોહિત થઈ ગયો અને બંને જન્મે પોતે તેના સ્ત્રીરત્નનો પતિ ચક્રવર્તી રાજા થાય એવો તેણે સંકલ્પ કર્યો. બંને જન્મે તે કાપિલ્ય નગરમાં જલારાજાની રાણીને પેટે પુત્ર તરીકે જન્મ્યો. તેનું નામ અલ્પદત્ત પાડવામાં આવ્યું. તેનો ભાઈ ચિત્ર પુરિમતાલમાં નગરશેઠને ત્યાં જન્મ્યો અને સાધુ થયો. તેના અને અલ્પદત્તના મેળાપનું

વર્ણન ઉતારાખ્યવન સૂત્રમાં આવે છે. (જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૬૯ ઇ. આરતિ ત્રીજી.) અભદ્રતાનો પિતા તેના અયપણમાં જ મરણ પામતાં, અભદ્રતાના પિતાનો મિત્ર દીર્ઘરાજ તેની સંભાળ રાખવા લાગ્યો; પણ પછી અભદ્રતાની માતા સાથે મોહમાં પડી મતે રાજ ધર્મ ભેદા. અભદ્રતાને મારી નાખવા તેણે ધણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેના પિતાના વફાદાર પ્રધાનની મદદથી તે નાસી છૂટ્યો અને પછી જગ ભેટું થતાં દીર્ઘને મારીને ચક્રવર્તી રાજ થયો.

એક દિવસ તેના રાજ્યાતના દુઃખના દિવસોનો પરિચિત ઠાઈ બ્રાહ્મણ તેની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, તું પોતે રાજ જે ભોજન કરે છે, તે જ પ્રકારનું ભોજન મને પણ રાજ આપ. અભદ્રતા તેને સમજાવીને કહ્યું કે, મારું અન્ન બહુ ઉન્માદક હોય છે; એટલે તારા જેવા માટે તે હિતકર નથી. પરંતુ તેણે ન માન્યું. એટલે આખરે રાજાએ તેનું કહેવું કબૂલ રાખ્યું. પરંતુ ચક્રવર્તીનું અન્ન તે બ્રાહ્મણકુટુંબના પેટમાં જતાં જ, રાજા તે કુટુંબને તીવ્ર કામોન્માદ થયો અને આખું કુટુંબ માન્મહેન-દીકરી-પિતા-પુત્ર છત્યાદિનો ભેદભાવ ભૂલી કામદ્રીડા કરવા લાગ્યું. જીજ્ઞે દિવસે ઉન્માદ સમતાં તે આખું કુટુંબ શરમતું માણું મૃતપ્રાય ધર્મ ગયું. પેલો બ્રાહ્મણ શરમાઈ જંગલમાં જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે એક ભરવાડને કાંકરી વડે કાકનાં પાન તાકતાં જોયો. પછી તે ભરવાડ દ્વારા તે બ્રાહ્મણે ગામમાં સવારીએ નીકળેલા અભદ્રતાની આંખો કાંકરીઓ મરાવીને ફાણવી નાંખી. તે ભરવાડને રાજાના માણસોએ પકડતાં તેણે પોતાને પ્રેરનાર બ્રાહ્મણનું નામ દર્શાવ્યું. એ સંભળી રાજાને આખી બ્રાહ્મણમતિ ઉપર અત્યંત રોષ આવ્યો અને તેના આવેશમાં તેણે એક યાજ્ઞ ભરીને બ્રાહ્મણોની આંખો પોતાની પાસે લાવવાનો હુકમ આપ્યો. તેના યાજ્ઞનો સ્પર્શ તે રાજા કરતો ત્યારે જ તેને શાંતિ થતી. આ પ્રમાણે હેવટના દિવસોમાં દુષ્પાંન થવાથી તેની દુર્ગતિ ધર્મ.

વસુરાજની કથા

[પાન ૨૧ માટે]

વસુરાજની વાર્તા બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયમાં પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. ક્ષીરકદંબ મુનિને ત્યાં તેમનો પુત્ર પર્વત, રાજપુત્ર વસુ અને નારદ એ ત્રણ ભણ્યા હતા. ભણી રહ્યા બાદ ત્રણે દૃષ્ટા પડી ગયા. પર્વત પિતાના મૃત્યુ પછી તેમની જગ્યાએ આચાર્ય થયો. એક વખત નારદ તેને ત્યાં આવ્યા. તે વખતે શિષ્યોને ભણાવતાં પર્વતે, ‘મત્તમાં અજનો હોમ કરવો જોઈએ,’ એ વાક્યમાં ‘અજનો’ અર્થ બકરો કર્યો. નારદે કહ્યું કે, ગુરુએ તો તેનો અર્થ ‘ત્રણ વર્ષ બાદ પ્રીતશક્તિ નાશ પામવાથી ન ઊગે તેવું ધાન્ય’ કર્યો છે. પરંતુ પર્વતે તે કપૂલ ન કહ્યું. બંનેમાં વિવાદ વધતાં એમ નક્કી થયું કે, આપણે વસુરાજને પૂછવું અને જે હારે તેની જીભ કાપી નાખવી. ગુરુપત્ની આ બધું સાંભળતાં હતાં. તેમને ખાતરી હતી કે, ‘અજનો’ અર્થ ઉપર જણાવેલું ‘ધાન્ય’ જ કરવો જોઈએ. તેથી તે વસુરાજ પાસે ગયા અને બંને જણ આવે ત્યારે જૂઠું બોલી પર્વતનો અર્થ ખરો છે એમ કહેવાનું તેના ઉપર દબાવ્યું હતું. ન છૂટકે રાજા કપૂલ થયો, પણ તેથી તેની કુર્ગતિ થઈ.

મંડિક અને રૌહિણેયની કથા

[પાન ૨૩ માટે ।

મંડિકની વાર્તા આ પ્રમાણે છે મૂનદેન રાજના રાજ્યમાં રાજ્ય ચોરી થતી હતા ચોર પકડાતો નહિ આથી એક દિવસ મૂલદેવ જાતે જ વેશપનદો કરી નગરમાં રાત્રે ફરવા નીકળ્યો ચારે બાજુ રખડીને યાત્રી જનાથી અતે તે કોઈ મદિરના ખડેરમાં સૂઈ ગયો મોડી રાતે ત્યાં થઈને જતા મંડિક ચોરની લાત વાગતા તે જાગી બાથો પેનાએ પૂછ્યું ‘તું કોણ છે?’ રાજ્યએ કહ્યું, ‘ભિખારી’ ચોર તેને કહ્યું કે, ‘આલ ભારી સાથે, તને આજ શ્રીમંત બનાવી દઉં પણ તને સાથે લઈ તેણે ગામમાં ખાતર પાડ્યું અને બધા બાર મૂનદેનને માથે મૂકી તે તેને ગામ બહાર પોતાની છપી ગુફામાં લઈ ગયો ત્યાં માન જનરાની, તેણે પોતાની બહેનને રાજના પગ દૂના પાસે લઈ જઈ ધોવાનું કહ્યું રાજના નિયમ પ્રમાણે પગ ધોતી વખતે તેને દૂનામાં ગળાની પાડવાને બદલે તેની બહેન રાજનું રૂપ જોઈ મોહિત થઈ ગઈ અને તેને છપી રીતે બગાડી દીધો બીજે દિવસે રાજ્યએ તે ચોરને નગરમાં આવેલો જોઈ પોતાની પાસે બોલાવી મગાવ્યો, અને તેને શકા ન આવે તે રીતે તેની બહેન સાથે પરણવાની માગણી કરી પેનાએ તે મૂન કહ્યું અને રાજ્યએ તેને વડો પ્રધાન બનાવ્યો પણ તે જાણે નહીં તેમ ધીમે ધીમે તેનું બધું ધન મગારી લીધા બાદ અતે રાજ્યએ તેનો વધ કર્યો

રૌહિણેયની વાત આ પ્રમાણે છે તેનો બાપ અહમ ચોર હતો તેણે મરતી વખતે છોડીને પોતાની નિધાનો વારસો આપતી વખતે મહારીર ઉપદેશ આપતા હોય ત્યાં કદી ન જનાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી રૌહિણેય ચોરનિધામાં તેના બાપ કરતા પણ શ્યામનીયો એક દિવસ પોતાના જવાના રસ્તામાં તેણે મહારીરને ઉપદેશ આપતા જોયા

તેમનો ઉપદેશ કાનમાં ન પેસી જાય તે માટે તેણે કાનમાં આંગળીઓ ખોસી દીધી. પરંતુ પગમાં કાંટો વાગ્યાથી, તે કાદરા દાય કાન ઉપરથી ઉઠાવતા તેને આટલા ગમ્મો સહન થઈ ગયા, કે, 'દેવોના પગ જમીનને ન અડકે, તેમની આંખો ન મીચ્યાય, તેમની માગાઓ ન કરમાય, તેમને પરમેવો ન થાય, અને તેમને દિલે મેન ન હોય।' ગામમાંથી રાજ ચોર ચોરી કરી નાસી છૂતો હોવાથી રાજના પુત્ર અભયકુમારે એક વખત જાને આખા ગામને દૂધી રીતે ઘેરે. ધાઓ, અને અદર ચોરની પાછળ દોડાદોડ મચાવી રીઢિઢોય બહાર નીકળવા જતા જ લશ્કરના દાયમાં સપડાયો. પરંતુ તેની પાસે ચોરીનો કાંઈ મુદ્દો ન હોનાથી તેને કાંઈ શિક્ષા કરી સકાય તેમ નહોતું. તેથી અભયકુમારે તેને મોઝે તેના પાપની કબજાત કરાવવા નીચેની મુક્તિ રચી. તે ચોરને તેણે ખૂન રમરામમાં ચડાવી, દારૂ પાઈ, તેનું ભાન ભુલાવી દીધું ત્યારબાદ તેણે તેની આસપાસ સ્વર્ગનો દેખાવ રચી દીધો. ચોરે ઘેનમાં એમ માન્યું કે પોતે સ્વર્ગમાં છે ત્યાં તેને દેવદૂતો અપ્સરાઓ પાસે લઈ જવા આવ્યા તે ઉત્સાહમાં આવી તેમની પાસે જવા લાગ્યો, તેટલામાં એક દેવદૂતે આવી તેને રોક્યો અને કહ્યું કે, અહીંથી આગળ જતા પહેલાં જીવને, પોતાના બધા સારા માઈ કમ કહી બતાવવાં પડે છે પેલો ચોર અપ્સરાઓના મોહમાં પોતાનું બધું કહેવા તૈયાર થયો, એવામાં તેને મહાવીરનો પેલો ઉપદેશ માદ આવ્યો કે, દેવોના પગ જમીનને ન અડકે ૪૦. એવે તે એકદમ થઈ ગયો અને તે દેવદૂતોના પગ વગેરે જોવા લાગ્યો. તેને ખાતરી ધઈ ગઈ કે, આ સ્વર્ગ અને દેવદૂતો વગેરે બધું બનાવગી છે એટલે તેણે પોતાના સત્કર્મ જ વખાણી બતાવ્યા. આ તે યાત્રીને અભયકુમારે તેને ઊડી દીધો છૂટયા પછી તે ચોરને વિચાર આવ્યો કે, કાંટો કાઢતા સુધીમાં જ જેમના વચનો સહન થઈ જવાથી હું રાજની શિક્ષામાંથી બચી ગયો, તેમનું સાચેસાચ શરણ લેનાથી માનું કેનું ભનું થશે ? પછી તેણે મહાવીર પાસે જઈ દીક્ષા લીધી, અને આજીવન ધર્મરત રહી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થયું.

રામાયણની કથા

[પાન ૨૫ માટે]

લકાના રાજ્ય ગવણના મગામા વહીવટ પર પરાથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય નવરત્નોની એક માળા હતી તેમા તેનું મુખ્ય પ્રતિનિધિત્વ થવાથી તેને દશ મુખ હોય તેમ દેખાતું હતું તેણે અનેક વિદ્યાઓ સાધેલી હતી, અને તેમના પ્રતાપે તે દુર્ધર્મ તથા મહા બળવાન બનેલો હતો તેના પુત્ર મેનનાદે પણ ઈન્દ્ર નામના વિદ્યાધરેના રાજાને રથમા હરાવી ઊંદ પકડ્યો હતો રાજ્ય પાતાલલોકા જતીને તેનું રાજ્ય ખરને સોંપ્યું હતું તથા તેને પોતાની બહેન પરણાવી હતી મરુત નામના રાજાને યદ્ય ખરતો જોઈ, તેણે તેને અહિસાનો ઉપદેશ આપી યદ્ય બંધ મરાવ્યો હતો

અયોધ્યાના રાજા હરિશ્ચન્દ્રે કૌશલ્યાદિ રાણીઓથી રામાદિ પુત્રો થયા હતા એક વખત રામે બરાબેલી સુમિત્રાને મનાવવા જતાં તે રાજ્યએ પોતાના અતપુરના વૃક્ષ મુકુતને જોયો તેને જોઈ રાજાને નિચાર આ ચો કે, વૃક્ષાનુચા પ્રાપ્ત થતા પહેલા મોક્ષ માટે પ્રમુદ્ધ કરવો જોઈએ તેથી તેમણે રામને રાજગાદી આપવાનો નિચાર કર્યો પરંતુ પહેલા કેઈ વખત કેકેલીને બે વરદાન આપેના તે અનુસાર કેકેલીને રામનો ચૌદ વડનો વનરાસ અને હરતનો રાજ્યાભિષેક માગ્યા પરિણામે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે રામ દક્ષવનમા પચવી આશ્રમમાં જઈને રહ્યા ત્યાં કેઈ વાર બે મુનિ આવી ચાચા તેમને કારણે દેવોએ પ્રેલી પ્રુષ્પટ્ટિથી જેચાઈ જટાણુ નામનો ગીધ ત્યાં આવ્યો તથા મુનિગેનો ઉપદેશ સાભળતા પૂર્વજ-મનુ સ્મરણ થવાથી રામની પાસે રહ્યો એક વખત લક્ષ્મણ જંગમમાં રૂળાદિ માટે બહાર ગયા

હતા; ત્યાં તેમણે એક દિવ્ય તરવાર જોઈ. તેની ધારની પરીક્ષા કરવા તેમણે વાંસના એક ઝુંડ ઉપર તેને ચલાવી. તેથી તે જાગાની સાથે અંદર બેઠેલા એક માણસનું માથું પણ કપાઈ ગયું. લક્ષ્મણે આવી રામને તે બધી વાત કહેતાં રામે કહ્યું કે, આ તો સૂર્યહાસ નામની દિવ્ય તરવાર છે; પેલો પુરુષ તેની સાધના કરતો હશે. એટલામાં રાવણની બહેન અને ખરની પત્ની ચંદ્રણખા પોતાના પુત્રને મારનારની શોધમાં ત્યાં આવી; પરંતુ રામનું રૂપ જોતાં પુત્રશોક બૂલી રામ ઉપર મોહિત થઈ ગઈ. રામે તેને કહ્યું કે, મારી પાસે તો મારી પત્ની છે; માટે તું પત્ની વિનાના લક્ષ્મણ પાસે જા. તે તદનુસાર લક્ષ્મણ પાસે ગઈ; પરંતુ લક્ષ્મણે તેને કહ્યું કે, એક વાર તું મારા વડીલ-મોટાભાઈને મનથી અપિંત થઈ ચૂકી છે, એટલે હવે તો તું મારી મા સમાન થઈ. આમ નિરાશ થયેલી, તથા પુત્રશોકથી વ્યાકુળ બનેલી ચંદ્રણખાએ જઈને ખર વગેરેને પુત્રવધની વાત કરી, અને તેનો બદલો લેવા તેમને ઉશ્કેર્યા. લક્ષ્મણ તેમની સાથે લડવા લાગ્યા; તેટલામાં ચંદ્રણખાએ લંકા જઈને રાવણને પણ રામની સુંદર પત્ની સીતાને હરી લાવવા ઉશ્કેર્યો. રાવણ પુષ્પક વિમાનમાં ત્યાં આવ્યો. રામને સીતા પાસેથી દૂર ખસેડવા તેણે માયાથી, લક્ષ્મણ રણક્ષેત્રમાં મદદ માટે બોલાવતા હોય તેવો અવાજ કયો. રામ જતાં રાવણ સીતાને લઈ, જટાયુને ધાવણ કરીને નાઠો. રામ અને લક્ષ્મણ પાછા આવતાં જટાયુ પાસે બધા જતાં જાણી, સીતાની શોધમાં નીકળ્યા.

કિંકિધા નગરીનો રાજા સુગ્રીવ એક વખત ગામ બહાર ફીટ કરવા ગયો હતો. તે વખતે આકાશમાં ફરતા સાહસર્ગત નામના વિદ્યાધરે તેના અંતઃપુરમાં તેની પત્ની તારાને જોઈ. તેથી મોહિત થઈને તે સુગ્રીવનું રૂપ લઈને ત્યાં આવ્યો. પરંતુ તે અંતઃપુરમાં પહોંચે ત્યાર પહેલાં માયો સુગ્રીવ પાછો આવ્યો અને તે બંને વચ્ચે બારે મુદ્દ થયું. માયો સુગ્રીવ થાકીને નગર બહાર કોઈ જગિયાની મદદની શોધમાં આવ્યો ગયો. (તેનો મોટો ભાઈ જનકાન વાડી તો તે અગાઉ રાજ્ય

તથા, મોક્ષ પામ્યો હતો.) એ અરસામાં સુગ્રીવે સાંભળ્યું કે, રામે ખરને મારી તેની જગ્યાએ પાતાલ લંકાના સાચા રાખના પુત્રને ફરી ગાદીએ બેસાડ્યો છે. તેથી તેની મદદ માગવા તે ગયો. રામે કિંકિધા આસીને ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો, તેથી પેના બનાવડી સુગ્રીવની માયા દૂર થઈ ગઈ પછી રામે તેને એક જ બાણથી પૂરો કરી, સુગ્રીવને રાજ્ય આપ્યું.

આણી બાણ રાવણે સીતાને પોતાને વશ થવા સમજાવવા પોતાની રાણી મંદોદરીને મોકલી હતી પોતાના પતિનું જ દ્વંતીકર્મ કરતી તે સ્ત્રીને જોઈ સીતાને મળ્યા શુસ્સો આવ્યો. તે જ અરસામાં સુગ્રીવે મોકલેલા હનુમાને સીતાને રામની વીંટી આપી અને દિલાસો આપ્યો, તથા પછીથી લંકાને પગ વડે છિન્નલિન્ન કરી નાખી, તે પાછા આવ્યા બહી, રામે સેતુ બાધી લડા ઉપર ચડાઈ કરી. લડાઈમાં રાવણે લક્ષ્મણને ધામલ કર્યો. મેઈ વિઘ્નાધરે તે વખતે ખખર આપી કે, અયોધ્યાથી ૧૨ યોજન દૂર આવેલા કૌતુકમંડલ નગરના રાજા, તથા દેકેનીના લૂણ્ધ્ર દ્રોણધનની ત્રિશ્યા નામની કન્યાના નાહેવા પાણીનો સ્પર્શ કરાવે તો જ લક્ષ્મણ જીવશે તેથી હનુમાન ત્રિમાનમાં બેસી અયોધ્યા ગયા અને ભરતને સાથે લઈ દ્રોણધન પાસે ત્રિશ્યાની માગણી કરી. રાજાએ તે ખૂશથી કબુલ રાખી પછી પેલી કન્યાએ આવી લક્ષ્મણને નિશ્ચય કર્યો, તથા બીજા બધા લડવૈયાઓને પણ પોતાના નાહેલા પાણીથી જીવતા કર્યાં. કુલકલું વગેરેને પણ રામે જીવતા કરાવ્યા, અને તેઓ તરત જ પ્રવળ્યા લઈ ચાલતા થયા પછી રામે લક્ષ્મણને તે ત્રિશ્યા સાથે જ પરણાવ્યા ત્યારબાદ ફરી મુદ્દ સર થયું તેમાં લક્ષ્મણે રાવણનું માથું કાપી નાખ્યું પછી ત્રિશ્યાણે લંકાનું રાજ્ય સોંપી, રામ સીતા સાથે અયોધ્યા પાછા આવ્યા.

સુદર્શન શેઠની કથા

[પાન ૨૫ માટે]

અગદેશમાં ચ પાનગરીમાં દધિવાહન નામનો રાજા હતો તેને અભયા નામની પરમ સુંદર રાણી હતી તે નગરમાં વૃભદ્રાસ નામનો જૈન શેઠ રહેતો હતો તેને સુદર્શન નામનો પુત્ર હતો તેને યોગ્ય વખતે થતા મનોરમાં નામની કન્યા સાથે પરણાવવામાં આવ્યો. સુદર્શનનું રાજાના પુરોહિત કપિલ સાથે પરમ મૈત્રી હતી તેની સ્ત્રી કપિના સુદર્શન ઉપર મોહિત થઈ હતી એક વખત કપિલ બહારગામ ગયેલો તે અરસામાં કપિલાએ સુદર્શનને કહેવરાવ્યું કે, તમારા મિત્ર રાજપુરોહિત કપિન બહારગામથી ઘણા બીમાર થઈને પાછા આવ્યા છે, અને તમને બોલાવે છે સુદર્શન ઘરમાં આવતા કપિનાએ ખારણા બધ કરી પોતાનો મનોભાવ તેની આગળ પ્રગટ કર્યો પૂરું સુદર્શન કહ્યું કે, હું તો નપુસક છું* એટલે કપિનાએ તેને જ્યાં દીધો એક વખત કપિના અભયારાણી સાથે બનીયામાં ફરતી હતી ત્યાં તેણે સુદર્શનની સ્ત્રી મનોરમાને છ પુત્રો માથે જોઈ તે જોઈ તેણે રાણીને કહ્યું કે, સુદર્શન તો નપુસક છે, અને આને તો છ પુત્રો છે. રાણીએ પૂછ્યું, 'તે કેવી રીતે જાણ્યું કે સુદર્શન નપુસક છે?' ત્યારે કપિનાએ પોતાનો વર્તાવ તેને કહી સમજાવ્યો. ત્યારે રાણી બોલી કે 'તું મૂર્ખ, એવે એ રીતે તને સુદર્શન છેતરી ગયો' ત્યારે કપિલાએ ટાંઠો માર્યો કે, 'હું બને મૂર્ખ રહી, પણ તમે કુસળ છો તો સુદર્શનને ફસાવો તો ખરા.' ગણીએ સુદર્શનને ફસાવવાનું માથે લીધું એ વખત રાજ

* પરસ્ત્રી પ્રત્યે તે નપુસક જોવા જ હતો એટલે તે જૂઠું જાણ્યો એમ પણ ન કહેવાય — કથા

બહાર ગયેલો તે વખતે તેણે ધ્યાનમાં બેઠેલા સુદર્શનને છૂપી રીતે વીનવવા માંડ્યો. પરંતુ સુદર્શન ધ્યાનથી ચલિત થયો નહીં. ત્યારે રાણીએ પોતાને શરીરે લવરાં ભરીને બૂમ પાડી કે, ‘બચાવો, બચાવો, આ દુષ્ટ મારા ઉપર બળાત્કાર કરે છે.’ એટલે સુદર્શનને તરત પકડવામાં આવ્યો અને તેને વધની શિક્ષા કરવામાં આવી. પરંતુ તેના ઉપર ઉગ્રમેલી તરવાર ફૂલનો હાર બની જતી. રાજાએ જાતે આવીને પણ આ જોયું. આથી નવાઈ પામી તેણે સુદર્શનને બધી વાત પૂછી, તો સુદર્શને તેને બધું કહી સંભળાવ્યું. રાજાએ તરત તેને પોતાને હૃદયે ચાંધ્યો, અને હાથી ઉપર બેસાડી સાથે લીધો. અભય આ સાંભળી ફાંસો ખાઈ મરી ગઈ. ત્યારબાદ સુદર્શન સાધુ થયો. એક વખત પાટલિપુત્ર નગરમાં ફરતા ફરતા દેવદત્તા નામની ગણિકાએ તેને જોયો. તેણે પણ મોહિત થઈ જઈ મનાવવા બહુ પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ સુદર્શન જરા પણ ચલિત ન થયો, એટલે દેવદત્તાએ તેને જવા દીધો.

સગર રાજની કથા

[પાન ૨૬ માટે]

અયોધ્યાના ચક્રવર્તી રાજા સગરને ૬૦,૦૦૦ પુત્રો હતા. તેમાંનો મોટો જહનુકુમાર એક વખત પિતાનો દિવ્ય દંડ લઈ, બાઈઓ સાથે પૃથ્વીપર્વટન કરવા નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરતે કરાવેલું ચૈત્ર્ય જોઈ, તેને વિચાર આવ્યો કે, ભરત જોમ આ ચૈત્ર્યથી અમર થઈ ગયા છે, તેમ આપણે તેની આશુભાશુ અપૂર્વ ખાઈ બનાવીને અમર થઈએ. તેથી તેણે પિતાનો દિવ્ય દંડ ફેરો મૂક્યો. તે દંડે પૃથ્વીને નાગોનાં શુવન જોટલી જાંડી ખોદી નાખી. આથી બધા નાગો જ્વલનપ્રભ નામના પોતાના રાજાને ઘરણે ગયા. તેણે આવી સ્મરના પુત્રોને ખૂબ ધમકાવ્યા. પેલાઓએ જૂનથી ચપેલા અપરાધની ક્ષમા માગી, તેથી તેણે તેમને જવા દીધા. હવે તેમણે વિચાર કર્યો કે, આટલી જાંડી ખાઈ ઉઘાડી રહેશે તો કાલક્રમે પુરાર્ધ જશે તેથી તેમણે પેલા દંડ વડે ગંગા નદીને ખેંચી આણીને તે ખાઈમાં વાળી દીધી. તેથી નાગજોડાનાં શુવનોમાં પાણી પેસી ગયું. આ જોઈ નાગરાજ જ્વલનપ્રભે ગુસ્સે થઈ તે ૬૦,૦૦૦ પુત્રોને બાળી નાખ્યા. સગરરાજાને તે ખબર મળતાં, દુઃખર્થી અભિજ્ઞા થઈ, તેણે જહનુના પુત્ર ભગીરથને ગાદીએ બેસાડી અગ્નિતાપ પાસે પ્રજન્મા લીધી.

સ ગમકની કથા

[પાન ૪૦ નાટ]

અનાથ સગમક લોકોના વાજરડા ગેરે ચારીને તથા તેની માતા ધન્યા લોકોને ઘેર કામકાજ કરીને જેમ તેમ ગુજરાન ચલાવતા હતા એક દિનસ ઠાઠ હિસા નિમિત્તે ઘેર ઘેર ખીર થતી જોઈ, સગમક પણ ઘેર જઈ મા પાસે ખીર માગવા લાગ્યો પરંતુ ગરીબ માથી તે ન આપી શકતા રડવા લાગ્યો તેનું દુઃખ જોઈ મા પણ પિનાપ કંવા લાગી પાડોશીઓને તેની ખમર પડતા તેઓએ દયા લાવી ધન્યાને દૂધ વગેરે સામગ્રી આપી તેની તેણે ખીર ખનાવી અને એક ધાળીમા થોડીક પીરસીને સગમકને જમવા બેસાડ્યો, તથા પોતે અદર કશું લેવા ગઈ તેટલામા એક મહિનાનો ઉપવાસી ઠાઠ સાધુ ત્યાં આવી અડ્યો અને ભિક્ષા માગવા લાગ્યો તેને જોઈ સગમકે પોતાની ધાળીમા પીરસેલી ખીર તેના વાસણમા ફાલવી દીધી તે લઈને સાધુ આન્યા ગયા પછી તેની મા બહાર આવી તેની ધાળી ખાતી ધથેલી રૂખી તેણે ખીજી ખીર તેમા પીરસી તે દિવસે અકસ્માતમા પછે ખીર ખાવાથી સગમક આફરો અડતા મરી ગયો મરતા પહેલાં જુખ્યા સાધુને દાન કર્યું હોવાથી તે રાજગૃહમા ગોભદ્ર શેઠને ત્યાં ભદ્ર શેઠાણીને ઘેટ જન્મ્યો તેનું નામ શાલીભદ્ર પાડનાર્મા આનંદુ ગોભદ્ર શેઠને ત્યાં અતિ પ્રિયુ વૈભવ હતો અને શાલીભદ્ર પણ માતાપિતાઓ પરણાવેલી ડર પત્નીઓ સાથે નિહાર કરતો હવેનીને સાતમે માણે જ રહેવા લાગ્યો તેના પિતાના મૃત્યુ પછી તેની માતાએ મધો આર્થિક તેમજ કૌટુંબિક વ્યવહાર ચલાવવા માડ્યો અને શાલીભદ્રને તેના સુખોપજોગમા જરા પણ મળ્યા ન આવવા દીધી એક વખત

ઢાઈ વેપારી રાજગૃહમાં અણિકરાજ પાસે 'રત્નકબજ' લઈને આ-આ
 પરતુ તેમની કિંમત વધારે હોવાથી રાજ્યએ તે ન લીધા પછી બદા
 શેઠાણીને તે જતાવતાં તેણે તે બધા રત્નકબજો ખરીદી લીધા ત્યાર
 બાદ એ-વણી રાણીએ પોતાને માટે ગમે તે મૂલ્યે પણ એક રત્નકબજ
 ખરીદવાનો રાજ્યને આગ્રહ કર્યો રાજ્યએ તે વેપારીઓને પાછા બોલાવતાં
 તેમણે મ્હુ કે, તે બધા કબજો તો બદાશેઠાણીએ ખરીદી લીધા છે
 એમ્લે રાજ્યએ કિંમત આપી એક કબજ ખરીદવા માટે પોતાના
 માથુસને બદા પાસે મોકલ્યો ત્યારે બદાએ કહ્યું કે, મારા પુત્રની
 સ્ત્રીઓના પગપછણિયા કરવા માટે તે કબજોના તો મેં નાના દુકા
 કરાવી દીધા છે! આવા ધનાઢપ માથુસો પોતાના રાજ્યમાં છે એ
 જાણી, અણિકરાજને અતિ આનંદ થયો, અને બદાના ધરનો વૈભવ
 જાતે જોના તે એમ દિવસ તેને મહેલે ગયો બદાએ એકા માળ ઉપર
 તેને બેસાડી તેની બહુ બરદાસ કરી પડી, રાજ્ય થેર મળવા આ-ઓ
 છે, એમ કહી બદાએ સાચીબદને નીચે તેડવ્યો ત્યારે તેને વિચાર
 આવ્યો કે, મારે આ પરાધીનતા શી? મારે તો એવું સુખ જોઈએ,
 કે જેમાં ઢાઈની તાબે રી ઉગાવવાની ન હોય તે નામને રાજ પાસે
 આ-ઓ અને આવીને તરત જ ઉપ પાડો આ થો ગયો પણ તેના
 મનમાં એ વાતનો કબ રહી ગયો એમ દિવસ ધર્મધો નામના મુનિ
 રાજગૃહમાં આવી પદોચ્ચા તેમની વાત સાંભળી સારીબદ તેમને
 મળવા ગયો અને તેમને પૂછ્યું કે, એવું શું કરીએ તો પોતાનો ઢાઈ
 ઉપરી ન રહે? ત્યારે તેમણે તેને કહ્યું કે, દીક્ષા લઈને સાધુ થનારનો
 ઢાઈ ઉપરી નથી રહેતો એમ્લે સાચીબદે પોતાની માને આનીને તે
 વાત કરી ત્યારે તેની માએ તેને સમજાવીને કહ્યું કે, તારો વિચાર
 સારો છે, પરતુ બધી વસ્તુનો ત્યાગ એકદમ કરવા જઈશ તો તું દુખી
 થઈશ, માટે રોજ એકી એકી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી તું દેવાતો જ
 એમ્લે સાચીબદે રોજ રોજ એક એક પથારી અને એક એક સ્ત્રી
 તજવાનો નિશ્ચય કર્યો સાચીબદની નાની બહેન તે જ ગ્રામમાં પરણાવેલી

દત્તી તે આ ખમરથી દુખી થઈ પોતાના પતિ ધન્ય આગળ પોતાના ભાર્ગ્ય કરેલો દરોર નિર્ણય કહેવા લાગી. ત્યારે તેના પતિએ તેની મરકરી દરીને કહ્યું કે, એમ રોજ એક એક સ્ત્રી અને પથારી છોડનારાથી સાધુ ન થાય ! ત્યારે તેની સ્ત્રી ચુસ્સામા આનીને બોલી કે, જો સાધુ થવું સહેલું હોય, તો તમે જ કેમ ચતા નથી ? આ સાંભળતાં તે તરત જ ૪૦ છોડી ચાલી નીકળ્યો અને વીર પ્રભુ પામે જઈ તેણે દીક્ષા લીધી આ નાત સામળી શાશીભદ્ર પણ તમન જ બધું છોડી ચાલી નીકળ્યો

૧૦

રથૂલભદ્રની કથા

[પા ૫૭ માટે]

પાટણપુત્ર નગરમાં નદ નામનો રાજા હતો. તેને ગઢવાય નામનો વડો પ્રધાન હતો તે શકગાયને રથૂલભદ્ર અને શ્રીપદ નામના બે પુત્રો હતા તેમાંનો નાનો શ્રીપદ ગામના અમરદાંતુ કામ કરતો હતો અને ગામનો નિશ્વાસપાન હતો, પરંતુ રથૂલભદ્ર અતિશય બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં કોશા નામની ગણિમામા આસક્ત થઈ, તેને ત્યાં જ પડી ગયેલો હતો તેના પિતાના મૃત્યુ પછી રાજ્યએ તેને બોલાવીને પ્રધાનપદ લેવાનું કહ્યું. રથૂલભદ્રે વિચાર્યું કે, રાજ્યનું પ્રધાનપદ સ્વીકારીશ તો પ્રિયા સાથે નિગતે ગંધી સમગ્રે નહીં, ઉપગત, ગમે તેવું કામ કરીશ, તો પણ તે પદ પામવાની ઇચ્છા રાખનારા અન્ય લોકોની ખટપટ હમેશા આપા જ કરાવી. અને પ્રધાનપદ નહિ સ્વીકારું, તો રાજ્ય ગુરમે થશે. એણે તેણે જઈને સંભૂતિગિય પામે દીક્ષા લીધી અને સસાગનો ત્યાગ કર્યો એક વખત વર્ષમાં આવતા મુનિએ સંભૂતિ પામે ચાતુર્માસના નિપમો બેઠા વાગ્યા એકે કહ્યું કે, હું તારે મદિના ગિંદની શુદ્ધાના

મેં આગળ ઉપવાસ કરી સ્થિત થઈને ગંદીજ ખીનએ મહા ઝેરી નાગના દગ્ગા મેં આગળ તેવી રીતે આગ માગ્ય રહેવાનો નિયમ લીધો. ત્રીજાએ ફરાના ભારવટ ઉપર આગ મદિના બિખા રહેવાનો નિયમ લીધો. ત્યારે સ્થૂતભદ્રે એવો નિયમ લીધો કે, કાશા ગણિકાની જે ચિત્રશાળા છે, કે જેમાં કામગાસ્ત્ર વિષયક ઉદ્ગ્રીપક ચિત્રો ચારે તરફ ચીનરેલાં છે, તેમાં જ રસરાગાં બોજન ખાઈને ચારે માસ રહીજ એ પ્રમાણે નિયમો લઈ મુનિઓ આવ્યા ગયા. કાશાને સ્થૂતભદ્ર ઉપર હાર્દિક અનુરાગ હતો; અને તેના આવ્યા જવાથી તે દુઃખપૂર્ણ થઈ ગઈ હતી. તે સ્થૂતભદ્રને આ વેગે આવેલો જોઈ દુઃખી થઈ, પરંતુ તેને પોતાને ત્યાં થોડા વખત માટેય આવેલો જોઈ હર્ષિત પણ થઈ. તેણે તેના કથા મુજબ પોતાની ચિત્રશાળામાં તેનો ઉનારો કરી આપ્યો. તે હંમેશાં તેને પડસવાગાં ઉત્તમ બોજનો કરાવતી, અને પોતાના ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રામૃણોથી અવકૃત થઈને તેની પાસે બેસતી, પરંતુ સ્થૂતભદ્ર જરા પણ ફોલ પામ્યા વિના પોતાના ધ્યાનમાં લીન રહેતો. કાશાને ધામે ધામે તેના ઇન્દ્રિયજનની ખાતરી થતા તેના તરફ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને પોતાના દુરાચારી જીવનનો અનુનાષ પણ થયો. રાગના હુકમથી કાઈ પુરુષને પરજીવું પડે, તો તે સિત્તામ ખીન કાઈ પુરુષ સાથે શરીરસંગ થ ત્યાગવાનો તેણે તે વખતે જ નિયમ લીધો. ત્યારબાદ અતિ ભક્તિપૂર્વક ચારે માસ તેણે સ્થૂતભદ્રની શુશ્રૂષા કરી. ચાતુર્માસ પૂરો થતાં બ્રહ્મ મુનિઓ ગુરુ પાસે પાછા આવ્યા. ગુરુએ તે દરેકનું ચોખ્ખું શાસ્ત્રમાં અભિવાદન કર્યું, પરંતુ સ્થૂતભદ્રને દેખીને તો બિખા થઈ તેને ‘દુષ્કર્મથી પણ દુષ્કરનો કરનાર,’ તથા ‘મહાત્મન’ કહીને તેનો

૧. મૂળ, ‘દગ્ધિવાહિ.’ તેની નજર પડવા માત્રથી ડેર ચડી જાય છે; અથવા તે સાપ સામા માણસની આખમાં ડેર ચૂકે છે, જેથી અસહ્ય દાહ ઉત્પન્ન થતાં તે જાગને વજૂરવાથી તે ડેર તે માણસના શરીરમાં દાખવ થઈ તેનો પ્રાણ જીવે છે.

સદ્કાર થોં તેથી બધા શિષ્યોને અદેખાઈ આવી, અને 'અમે આવું
 ઉપાસ જેવું કશું નહીં અને તે પણ મિહની શુદ્ધિ જેવા લયન-ગ્યાને
 આવશ્યક, ત્યારે સ્થૂનભદ્ર તો ગણિકાના મહેલમાં મહા-ખાઈને
 ગયો, છતાં તેનો આરા સંદોષમાં શુદ્ધિ સદા કર્યો,' તેવું તેઓ દુખ
 માનના વાળા બીજે સ્પર્શ કરી આવું માનતા નહતે. આનંદ પેના
 સિદ્ધગુરુનાસીએ કોશની ચિત્રશાળામાં જઈને ગહેરાની માગણી કરી
 શુદ્ધિ તેને મળુ કે, એ વસ્તુ તાગથી નહીં થાય, માટે અશક્ત વસ્તુ
 મનાવી ઇચ્છા છોડી દે પરંતુ તેથી તો પોતાના નિશ્ચયમાં નહીં મક્કમ
 મની તે ત્યાં જ ગયો. પરંતુ ત્યાં તો પહેલી જ રાત્રે તે નિર્ધન થઈ
 ગયો અને કોશ પાસે લમ્બોળની માગણી કરવા લાગ્યો. તેને મત
 લગભાથી બચાવના માટે કોશએ તેને કહ્યું કે, નેપાલના રાજા પામેથી
 રત્નકબ્જનું લાવી આવે, તો હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરું તે સાબળી,
 નાધુંએ ચોમાસામાં મુસાફરી ન કરવી જોઈએ છતાં તે નેપાન સુધી
 જઈને ત્યાંથી તે રત્નકબ્જન લઈ આવે. ગંગામાં લૂટાડુઓએ તેને
 પકડ્યો ત્યારે તેમને પણ ઝરગરીને તે સાંભળ્યો તે કમલ લઈને
 કોશ પાસે આવ્યો. કોશએ તે રત્નકબ્જન લઈને તરત જ દુર્ગાધી
 ખાગમાં નાખી દીધો તે જોઈ ગયો ગહેરા લાગ્યો કે એ આટલી
 મહેનતે આણેની આવી કીમતી વસ્તુ તું આવી ગદબીમાં કેમ નાખી
 દે છે? ત્યારે કોશએ કહ્યું કે, આટલા સ્પર્શથી કઠોર તપ વગેરે આવરોને
 મેળવેલું ચારિત્ર તમે ગદબીમાં મારા શરીરમાં સંદોષવા તૈયાર થયા
 છે, તેના ઝરતા તો મેં જાઈ જ વધારે નથી કર્યું આ સાબળી પેનાને
 જ્ઞાન આપુ અને ત્યાંથી શુદ્ધ પામે પાડે આવી તે પસ્તાવો કરના
 લાગ્યો અને પોતે કરેલા અતિચારો માટે પ્રાયશ્ચિત્ત આવરવા લાગ્યો.
 પછી વખત જતા કોશને રાત્રીએ પોતાના ગણિકાને આપી પરંતુ,
 કોશની કુશળતાથી પ્રસન્ન થઈ, તથા તેને મોઝે સ્થૂનભદ્રના ઇન્દ્રિયજન્યતી
 વાતથી મુગ્ધ થઈ તેણે શુદ્ધ પામે જઈ દીક્ષા લીધી.

ગે રખન મગધમા ૧૭ વર્તિ દુમગ પયો તે દરમ્યાન
 સાધુઓ શાસ્ત્રતા ૧ જૂની જવા લાગ્યા તેથી પાગ્નિપુત્રમા તેમનો સ્વ
 મેગો થયો અને ત્યા તેમણે અગિયાર અંગે તો એકદા કર્યા પરંતુ
 બારમું દષ્ટિનાદ અગ કોઈ જાણતું ન દેનાથી કાઢી રહ્યું બ્રહ્માડુ
 જ તે ૧૨મું અંગ જાણતા હતા પરંતુ તે તો નેપાળમા મહાપ્રાણ
 ધ્યાન સિદ્ધ કરતા હતા એટલે પાટનિપુત્ર આવી શકે તેમ નહોત
 તેથી સવે તેમની પાસે સ્થૂનભ્રુ વગેરે પાત્રઓ સાધુઓને દષ્ટિના
 શીખી લાવના મોખ્યા બ્રહ્માડુને વખત બહુ થોડો રહેતો તેથી તે
 યજ્ઞ બજારી શકતા ન । તેથી બીજા સાધુઓ તો ષ્ટાળીને પાપ
 આ મા ગયા પરંતુ સ્થૂનભ્રુ ૧૫મ રહ્યા પોતાનું મત પૂરું થયા માફ
 બ્રહ્માડુએ સ્થૂનભ્રુને ૧૪ પૂર્વોમાંથી ૧૦ તો શીખરી દીધા તે અરસામા
 બ્રહ્માડુ ફરતા ફરતા પાગ્નિપુત્ર આવી પહોંચ્યા સ્થૂનભ્રુને પણ
 આ રો જાણી તેની બહેન તેને વદા કરવા આવી અને સ્થૂનભ્રુ કયા
 છે એમ બ્રહ્માડુને કહ્યા નાગી સ્થૂનભ્રુ પાસના ઓરમા હતા
 ત્યા તેને જવાનું બ્રહ્માડુએ કહ્યું સ્થૂનભ્રુ પોતે નથી શીખેલી વિદ્યાથી
 હોંનને આશ્ચર્ય પમાડવા તે વખતે સિદ્ધ ૩૫ ધારણ કરું
 ઓરકામા સ્થૂનભ્રુને બદલે સિદ્ધ બોધ પેરી મહેન બ્રહ્મા પામ
 પાડી આવી ત્યારે બ્રહ્માડુએ સચી વાત જાણી લઈ તેને કહ્યું કે,
 તે તારો ભાઈ જ છે એટલે ત પાછી આવી અને પાછું મનુષ્યરૂપ
 ધારણ કરેલા સ્થૂનભ્રુ સાથે વાતા કરવા નાગી બહેન પાછી ગયા
 પછી સ્થૂનભ્રુ બ્રહ્માડુ પાસે આગળ શીખવા માટે ગયા ત્યારે
 બ્રહ્માડુએ કહ્યું કે, તે તારી વિદ્યાનો આ રીતે ઉપયોગ કર્યો માટે
 હવે હું તને ભણાવીશ નહીં ધારણકે પછીના સમયમા સાધુઓ બહુ
 જ હીનસર નશે તે સ્પષ્ટ તેમના હાથમા આ રીતે વિદ્યાઓ જાય
 તે વીક નહીં પડીથી પોતા ૧૧ હાથે પૂર્વમા લુપ્ત ન થાય તે
 ધરાપાથી, બાકીના ચાગ પૂર્વ તેમજ સ્થૂનભ્રુને શીખવ્યા તો ખરા
 પરંતુ તે બીજા કોઈને શીખવવાની મના મરી

ગૃહસ્થની અગિયાર પ્રતિમાઓ

[પાન ૫૮ માટે]

૧ દર્શનપ્રતિમા એટલે કે સમ્યક્જ્ઞાનતત્ત્વ એક માત્ર સુધી સંપૂર્ણ પામન કરવું ૨. નતપ્રતિમા એટલે કે જે માસ સુધી અથવા નતોનું બરાબર પાનન કરવું ૩ સામાયિક પ્રતિમા એટલે કે ત્રણ માસ સુધી સામાયિક બરાબર કરવું ૪ પૌષ્ઠપ્રતિમા એટલે કે આત્મ, ચૌદશ, અમાસ, અને પૂર્ણિમાને દિનસે સંપૂર્ણ પૌષ્ઠપાન લેવું અને તેમ આઠ માસ સુધી કરવું. ૫ મયોદસર્ગ પ્રતિમા એટલે કે પાંચ મહિના સુધી સ્થિરપથે જિનનું ધ્યાન રવું, સ્નાન ન કરવું, રાત્રે જોજન ન કરવું, દિનસે સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું, રાત્રે મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું, પોતાના દોહનું નિરીક્ષણ કરવું અને જાણી ન ખોસવી ૬ અમ્બજનન પ્રતિમા એટલે કે ૭ મહિના સુધી શૃંગાગ્નિ ત્યાગ કરવો સ્ત્રીઅમ્બને ત્યાગ કરવો, તથા સ્ત્રી સાથે અતિપ્રસંગ ન રવો ૭. અગ્નિ આહાર જનન પ્રતિમા એટલે કે, સજ્જન કરતું સાત મહિના સુધી ન ખાંધી ૮ સ્વયં આરભ-વર્જન પ્રતિમા એટલે કે આઠ મહિના સુધી સ્ત્રી સપાપ પ્રવૃત્તિ જાતે ન કરી ૯ બૃધ પ્રેમ આરભ જનન પ્રતિમા એટલે કે નવ મહિના સુધી નોકર આ ૨ હાગ પછી કેઈ જાતની મપાપ પ્રવૃત્તિ ન કરવી ૧૦ ઉદ્દિષ્ટ ભક્ત વર્જન પ્રતિમા એટલે કે પોતાને ઉદ્દેશને કરેલા ખાનપાન વગેરે પદાર્થોના દશ મહિના સુધી ઉપયોગ ન કરવો તથા મુક રહેતું અથવા ચોરી ગયેલી ૧૧ શ્રમણમૂળ પ્રતિમા એટલે કે અગિયાર મહિના સુધી શ્રમણ-સ્વધુ જેવી પ્રવૃત્તિ રાખવી ૧૨ની દરેક પ્રતિમા નખતે આગમની દરેક પ્રતિમા ચાતુ ગહેની ૧૪ ગણવી

ધ્યાનાદિ માટે યોગ્ય સ્થાનો

[પાન ૪૦ તથા ૮૩ માટે]

મૂળમાં ધ્યાનાદિના આશ્વાસ માટે તીર્થ કરનાં જન્મદિ સ્થાનો પસંદ કરવાં એમ કહ્યું છે તે સ્થાનોની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

જિન	જન્મસ્થાન	દીક્ષાસ્થાન	જ્ઞાનપ્રાપ્તિસ્થાન	મોક્ષસ્થાન
૧ ઋષભદેવ	અયોધ્યા	અયોધ્યા	પુરિમતાપ *	અષ્ટાપદ (કૈલાસ)
૨ અશ્વિતનાથ	અયોધ્યા	અયોધ્યા	અયોધ્યા	સમેતપર્વત
૩ સભરનાથ	આવગ્ની	આવસ્તી	આવસ્તી	"
૪ અમિનદ્ર	વિનીતા	વિનીતા	વિનીતા	"
	(અયોધ્યા)	(અયોધ્યા)	(અયોધ્યા)	"
૫ સુમતિનાથ	કોશલપુર	કોશલપુર	કોશલપુર	"
	(અયોધ્યા)	(અયોધ્યા)	(અયોધ્યા)	"
૬ પદ્મપ્રભ	કૌશાગ્ની	કૌશાગ્ની	કૌશાગ્ની	"
૭ સુપાર્શ્વનાથ	વારાણસી	વારાણસી	વારાણસી	સમેતપર્વત
૮ ચંદ્રપ્રભ	ચંદ્રપુર	ચંદ્રપુર	ચંદ્રપુર	"
૯ સુવિધિનાથ	કાકેદી	કાકેદી	કાકેદી	"
૧૦ શાંતિનાથ	ભદ્રિનપુર	ભદ્રિનપુર	ભદ્રિનપુર	"
૧૧ શ્રેયાસનાથ	સિદ્ધપુર	સિદ્ધપુર	સિદ્ધપુર	"
૧૨ વાસુપુત્ર	ચંપા	ચંપા	ચંપા	ચંપા
		(વિદ્યારગ્રહ)		
૧૩ વિમલનાથ	કપિનપુર	કપિનપુર	કપિનપુર	સમેતપર્વત

* આગળના અલ્પાગ્રાહનો એક ભાગ

	અયોધ્યા	અયોધ્યા	અયોધ્યા	સંમેન પર્વત
૧/ અનંતાય	અયોધ્યા	અયોધ્યા	અયોધ્યા	સંમેન પર્વત
૧૫ ધર્મનાથ	રત્નપુર	રત્નપુર *	રત્નપુર	"
૧૬ શાંતિનાથ	દરિનનાપુર	દરિનનાપુર	દરિનનાપુર	"
૧૭ કુન્દુનાથ	"	"	"	"
૧૮ અગ્નાથ	"	"	"	"
૧૯ મત્તિનાથ	મિથિના	મિથિના	મિથિના	"
૨૦ મુનિમુનન	ગંગામુદ	ગંગામુદ	ગંગામુદ	"
		(નીલમુદા)		
૨૧ નમિનાથ	મિથિના	મિથિના	મિથિના	"
૨૨ તેમિનાથ	શૌર્યપુર	દ્વાગિમ	દ્વાગિમ	ઉત્તરપર્વત (ગિરનાર)
(અરિષ્ટનેમિ)				
૨૩ પાશ્વનાથ	વાગાણુગી	વાગાણુગી	વાગાણુગી	સંમેનપર્વત
			(આશ્રમપદ)	
૨૪ નર્મમાન	કુડપુર	કુડપુર	કુડપુર	પાપાપુરી
(મદારીર)		(ચાતખ)	નદીને કિનારે	

દીક્ષાસ્થાન અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિસ્થાનમાં જ્યાં ખાસ જીવો ન જાણ્યાં હોય ત્યાં સદસ્તાત્રનથ અમલ લેવું

આ નમ્ર સ્થળોની ભોગોનિઃ માહિતી આ પ્રમાણે છે

આસ્તી એ કોશલ દેશની રાજધાની હતી અઘ્ધાગાદથી ૩૦ માર્ગન ઉપર આવેલું આ યાત્રુ કોશલ, એ તેનું અયોધ્યા મનાય છે

-પિનપુર એ દક્ષિણ પચાસની ગજધાની હતી બદાચોન અને કુશાગાદ કુચો આવેલું અત્યારનું કપિલ એ તેનું અયોધ્યા મનાય છે

* આજ એન્ડ રેલિંગ્સ રેલવેના સોહાવલ સ્ટેશનથી દોઢ-ઘો માર્ગન ઉપર આવેલું અત્યારનું ' રનાઈ '

ચંપા : એ અંગ દેશની રાજધાની હતી. ભાગલપુર નજીક ગંગા નદી ઉપર આવેલું અત્યારનું ચંપાપુર, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

કાકંદી : ગોરખપુર પાસે નોનવાર સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ દૂર આવેલું અત્યારનું ખુખંદા, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

રાજગૃહ : એ મગધ દેશની રાજધાની હતી. બિહારથી લગભગ ૧૩ માઈલ દક્ષિણે આવેલું અત્યારનું રાજગિર, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

મિથિલા : પટણાથી ઉત્તરે ૫૦ માઈલ ઉપર આવેલા અત્યારના સીતામઢીને કેટલાક મિથિલા કહે છે; અને કેટલાક જનકપુરેડા સ્ટેશનની પૂર્વોત્તર ૨૪ માઈલ ઉપર આવેલા જનકપુરને મિથિલા કહે છે,

કુડપુર : એ જૂના વૈશાલી શહેરના જ એક ગિરિલાનું નામ હતું. પટણાથી ૨૭ માઈલ ઉત્તરે આવેલ જમ્મારને જૂના વૈશાલીનો અવશેષ માનવામાં આવે છે.

સિંહપુર : કાશીથી ત્રણ કોશ દૂર સિંહપુરી છે. હમણા તે નગરી નથી, પણ તદ્દન નાનું ગામડું છે આગ્રાથી અને સિંહપુરી અને પાસે પામે આવેલાં છે.

ચંદ્રપુર : સિંહપુરીથી ચંદ્રપુરી આજ માઈલ દૂર છે. એ પણ અત્યારે નાનું ગામ છે.

ભદિલપુર : પટણાથી દક્ષિણમાં પચાસ માઈલ ઉપર આ તીર્થ છે. હાલમાં તેને હંતાગ (કુતારા) કહે છે.

શૌર્યપુર : આ સ્થાન મિટોહાબાદથી ૭ કોશ ઉપર જમના નદીના કાંઠે આવેલું છે. 'શૌર્ય' એ કૃષ્ણનું નામ છે. મયુગ ઊડવા બાદ કૃષ્ણે હારિકા વસાવ્યું હતું. નેમિનાથના પંચ જીવન કવ્યાબૂદ હારિકામાં છે એ ખ્યાનમાં રાખતા જેવું છે.

સંમેતશિખર : દમરીઆગ ગિરિલામાં આવેલી અત્યારની પાર્શ્વનાથન્દીય.

પાવાપુરી મિહારથી દક્ષિણમાં ત્રણ ગોઉ ઉપર આવેલું છે

સજુનાતુકા ઉપર જણાવેલી પાર્શ્વનાથહીનથી દક્ષિણપૂર્વમાં આજી નામની નદીને કેળાક આ નદી માને છે શાસ્ત્રમાં આ સજુનાતુકા નદી સાથે ઋષીમગ્રામનો ઉલ્લેખ છે, તથા તેને પાવાપુરીથી ૧૨ યોજન દૂર બતાવેલું છે અત્યારે પણ આજી નદી પાસે જમગ્રામ નામનું ગામ છે, તે પાવાપુરીથી લગભગ તેડું જ દૂર છે

યોગના અન્ય અથોમાં ધ્યાનાદિ માટે પસંદ રવાના સ્થળો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે

શ્વેતાશ્વતરોપનિઃ સમ ગચી ગકરાવલ્લિવાલુકાદર્બજિત
ગદ્ગજગણાદિભિઃ । મનોનવૂત્તમ ન સુ ચન્દુવીડર ગુહાનિવાતાશ્રયણ
પ્રયોજયત ॥

‘જીયુ તથા નીયુ નદિ એવું ગોમય મૃત્તિ દિધી શુદ્ધ રેતુ, માંદરા, વહ્નિ, રેતી, કનકાદિધનિ અને જલાશયથી રહિત મનને આનંદ આપે તેવું નેત્રને પીડન ન કરનારું એમત તથા બે પાન ચાળ નક્કિ એવું શુદ્ધ વસ્ત્રે સ્થાન પસંદ કરી, તમા યોગ કરવો

૮યોગપ્રદીપિકા (૧-૧૨) માં પણ

મુરાર્ણવ ધાર્મિકદક્ષ સુમિત્ર નિકુપદ્રવ ।

ધનુ પ્રમાણપયત્ત ગિલાગ્નિજલવર્જિત ।

ત્વાન્ત મઠિકામધ્ય સ્થાતવ્ય હઠયોગિના ॥

‘સારા રાગનાળા, ધાર્મિક પુરુષોનાળા, સારી બિક્ષા મળી શકે તેના, ઉપવ્રતરહિત, એમત, તથા ધન્યમાથી બાણુ જન્ય તેડે સુધી શિના, અગ્નિ અને જન ન હોય તેના દેગમાં મન માધીને હરોગીએ રહેવું’ — એમ જણાવ્યું છે

જુદા જુદા કર્મોના આશ્રવો

[પાન ૬૮ તથા ૭૩ માટે]

ઝન દરમાન વિરિધ પ્રવૃત્તિઓથી જીવાત્મા જે ખોઈ બાધે છે, તે આ પ્રકારના છે ૧ જ્ઞાનાવરણીય એવે કે જ્ઞાના સ્વાભાવિક જ્ઞાનને આચરણ રનારા ૨ ચંનાવરણીય, એવે જ્ઞાની દર્શન શક્તિને આચરણ રનારા ૩ વેનીય, એવે કે જ્ઞાને સુખદુઃખ અનુભવાનનારા ૪ મોહનીય એવે કે જ્ઞાને મોહ પમાડનારા— ૫ મનાનનારા ૬ આતુ ગોને જ્ઞાને બાધારણ રનારા ૭ નામ એવે કે જ્ઞાને નિશિષ્ટિ ગતિ, ભક્તિ આદિ પ્રાપ્ત રાવનારા ૮ ગોત્ર એવે કે જ્ઞાને ઉચ્ચપણ કે નીચપણ પમાડનારા અને ૯ અતગમ, એવે કે દેશ-નેશ-ભોગવના આદિમાં વિષ્ણુ રનારા એ જુદા જુદા કર્મ જુદા જુદા પાપપ્રવૃત્તિને લીધે બધાય છે તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે

૧ જ્ઞાનાવરણીય જ્ઞા, જ્ઞાની અને જ્ઞાન ॥ સાધો! પ્રતે દેશ ધારણ રવે પોતાની પમે ના કે નાનુ સાધ હેવા જ્ઞા બીજો માટે ત્યારે તેને છુપાવુ એવ અધિકારી મળે તોપણ તેને માત્રમ જુદીથી ન આપવુ કોઈ ને જ્ઞાન મેળવવામા અતરાય નાખવો બીજો કોઈ જ્ઞા આપતો હોય ત્યારે તેનો શરીર કે વાણીથી નિરોધ રવે તથા કોઈએ ના જ્ઞા હુ હોય જ્ઞા તેમા દેશ જ્ઞાનવે — એ ના ૧૨જોથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બધાય છે

૨ ચંનાવરણીય [જ્ઞાનાવરણીય મુજબ દર્શન ગતિ]

૧ વેદનીય શીખમા કે પોનામા ૨ જ્ઞા, તાપ આક્રંદ, ૩ અંતે પરિવેશ મેરેના વિમિત્તો ઉત્તર રનાથી અજ્ઞાતાવે નીચ

એને કે દુષ્ણ ભોગનાના કર્મ મધ્ય છે અને બીજા ઉપર અનુકૂળતા, તર સમમાદિનો અધૂરો કે બુદ્ધિગ્રહિત સ્વીકાર ક્ષાતિ અને (લોભાદિ વિકારથી રતિપણથી) શૈશ્યથી સાતાવેદનીય કર્મ મધ્ય છે

૪ મોહનીય જ્ઞાની પુરોની નિમ્ન રાત્રની નિમ્ન, સાધુ ગોરેની નિમ્ન ધર્મની નિમ્ન અને દેવાની નિમ્ન ગોરેથી દર્શન મોહનીય કર્મ મધ્ય છે અને ક્રોધ લોભાદિ જ્ઞાને આચરના કે ગીતમા ઉત્પન્ન કરવા સત્ય ધર્મ કે દીન મનુષ્ય વગરનો ઉપદ્રામ પ્રતાપી મતિ કે તેના ગમ્મી વિવિધ ક્રીડાઓમાં પરામણ્ય ગીત-નિયમાદિ પ્રયે અણુગમો ગમ્મી બીજાઓને જોયેની ઉપદ્રાવની હનિઓની સામત પ્રવી કોઈના આગમમાં ખનેલ પ્રવી ખેતે શોભાતુર રહેવું જોઈ જીતને શી મમ પ્રતાપે તેને ડરવું અને બીજાને ડરાવના ક્રિયા કે આચારની રચના કરી, સ્ત્રીજાતિને શૈશ્ય, પુરુષજાતિને શૈશ્ય અને નપુસકજાતિને શૈશ્ય સરખાર કેળવના — એ નાના આગ્રિમોહનીય કર્મ બધાનાના ૧૨ છે

૫ આધુન પ્રાણીઓને દુષ્ણ થાય તેના આરજ પરિશ્રમ, માર્ગ અને અતિ મગ્ગોગ — એ નરઆચાર કર્મ બધાનાના મરણ છે જા, નપચ, માયા વગેરે તિર્થંચ(પશુપક્ષી)આધુન ૧૧ મરણ છે આરજ પરિશ્રમ જોના ગમ્મી મૃત્તા અને સરગતા એ બધા મનુષ્ય આધુન ૧૨ છે એ આ રહેના સામાય ૧૨ મરણ નિર્નતપણ્ય જો નિર્લીનપણ્ય મરણ છે ૧૩ જો અપૂર્ય તેમ ૧૪ રાધીનપણ્ય કે અનુપરણ્યબુદ્ધિથી બુદ્ધિગ્રહિત તપ સમમાદિ આચરણ તે દેવઆધુન ૧૫ છે

૬ નામ મન સ્થન અને માયાની દિનતા (એટલે કે બોલવું મન, કરવું કર્મ અને ચિંતવું કર્મ) બીજાને આડે મરતે દોરવા ગોરે ગમ્મી મામકર્મના કારણ છે અને તેથી જનદુ એ જ્ઞાન નામકર્મના ૧૦ છે સીતગમ પુરોએ પ્રેના તરવો ઉપર

નિર્મળ અને દૃઢ રુચિ, મોક્ષમાર્ગ અને તેના સાધન પ્રત્યે બહુમાન રાખતું, પ્રતો અને તેમના પાનનમા ઉપયોગી શીયોમાં જરા પણ પ્રમાન કરવો, તરત નિષેઘદા જાગૃતપણું, સામારિક ભોગોની તાલચમાં દી ન પડતું, જરા પણ સ્મિત ચોપાં વિના દાનાદિ કરવા, તેમજ તપાદિ સદ્ગતિ કરવા, સાધુસંવને સ્વચર્યા પહોચાડવી, ઠેઠાંને મુસોવીમા મદદ કરવી, અહર્નિત-આચાર્ય-મહુશુત-રાત્રિ એ ચારમા શુદ્ધ નિઝાથી અનુગમ, સામાયિકાદિ ૭ આચર્યક ક્રિયાઓને* ધરી ન હોવી, મોક્ષમાર્ગનું પાનન તથા ઉપદેશ કરી તેનો પ્રભાવ વધારવો, તેમજ સમાનધર્મી ઉર નાત્સલ્ય—એ તીર્થસ્થ નામધર્મના કારણો છે

૭ ગોત્ર પરિનિદા અને આત્મપ્રસાદ એ નીચ ગોત્રધર્મના મગજ છે અને તેથી જીનકુ કરતું તે ઉચ્ચગોત્રધર્મના મગજ છે

■ અતરાય ઠેઠાંને દાન, ભોગ, ઉપભોગ આદિમા અચળ નાખતી કે તેની વૃત્તિ રાહતી તે અતરાયધર્મનું મગજ છે

આમ દરેક ધર્મ મધારાના જુદા જુદા મારણ બતાવ્યા છે પણ તેમા યાદ રાખતું કે, તે તે પાપપ્રવૃત્તિને પ્રસંગે મુખ્યત્વે તે ધર્મ બધાય છે એવું જ માફી તે જ પાપપ્રવૃત્તિથી બીજા પણ ધર્મ ઓઠેવતે અરી મધાય છે જ

* જુઓ પાનુ ૫૪

આભ્યંતર તપની વિગતો

[પાન ૭૬ માટે]

૭ પ્રારના આભ્યંતર તપની નિશાન વિગતો આ પ્રમાણે છે
(૧) પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે દશ પ્રકાર છે

૧ કરેના અપરાધ ગુણ આગળ પ્રકીકરણ તે 'આલોચન' ૨. થયેન મૂનનો અનુતાપ શ્રી, તેથી નિવૃત્ત થવું અને નરી મૂન ન કરના સાન્ધાન થવું તે 'પ્રતિક્રમણ' ૩ ઉક્ત બને સાથે કરના તે 'મિથ' ૪ ખાનપાન આદિમા ઠોઈ નસ્ય અપનીય આવી જાય અને પડી માણ્ય પડે તો તેનો ત્યાગ કરવો તે 'રિવે' ૫ એતપ્રતાપૂર્ણ શરીર અને ધ્યનના વ્યાપારો છોડી દેના તે 'યુત્સર્ગ' ૬ અનશન આદિ આભ્યંતર તપ ગુણ તે 'તપ' ૭ દેશ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવૃત્તિ ઘટાડવી તે 'હેદ' ૮ અહિસાદિ મહાવ્રતોનો ભગ ચનાને નીચે ફરી પ્રથમથી જ જે આરોપણ કરવું તે 'મૂલ' ૯ બુધારે અપરાધ હોવાને લીધે અમુક ખાસ તપ કે જેને જિભા થયા કે બેસવાને માટે પણ અશક્ત થઈ જાય ત્યાં મુધી કરવાનું હોય છે, તે) ન જે ત્યાં મુધી ફરી તેને નતાદિ ન આપનામા આવે, તે 'અનવસ્થા' ૧૦ 'પારાચિ' એટલે ગણ, સ્વપ્ન સ્વેરેમાથી તેનો ઉકેલ આદિભાર કરવો તે

(૨) વંચાવૃત્ત્ય એ એવારૂપ હોવાથી, સેવાગોચ્ય પાત્રોના દશ પ્રકાર પ્રમાણે તેના દશ મેદ થાય છે ૧ મુખ્યપણે જેનું ગર્વ નત અને આચાર મહત્વ કરાવવાનું હોય તે 'આચાર્ય' ૨ મુખ્યપણે જેનું કાવ્ય શુનાવ્યાજ રસવાનું હોય તે 'ઉપાધ્યાય' ૩ ૪મ, દીક્ષા, શાસ્ત્રાધ્યયન

વગેરેમા વડીન હોય તે 'સ્થિર'. ૪ મોટા અને ઉમ્મ તપ કરનાર હોય તે 'તપસ્વી'. ૫ જે નવો જ દીક્ષિત થયો હોય અને શિક્ષણ મેળવવાને ઉમેદનાર હોય તે 'રૌદ્ર'. ૬ રાગ વગેરેથી દ્વીષ્ટ થઈ ગયો હોય તે 'ખ્લાન'. ૭ સમાનધર્મી હોય તે 'સાધર્મિક' ૮ એક જ દીક્ષાચાર્યનો શિષ્યપરિવાર તે 'કુલ'. ૯ જુ. ૧ બુદ્ધિ આચાર્યોના ગિર્યરૂપ સાધુઓ, જે પરસ્પર સહાધ્યાયી હોનાથી સમાન નાચનાનાગા હોય, તે 'ગણ'. ૧૦ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર પ્રકાર મળીને યતો સમુદાય તે 'સંઘ'

(૩) સ્વાધ્યાયના પાંચ ભેદ છે ૧ શબ્દ કે અર્થનો પ્રથમ પાડુ વેવો તે 'નાયના' ૨ શબ્દ દૂર કરના કે વિશેષ ખાતરી કરવા પડપૂછ કરવી તે 'પ્રવ્જ્ઞા' ૩ શબ્દ, પાડુ કે તેના અર્થનું મનથી ચિંતન કરવું તે 'અનુપ્રેક્ષા' ૪ શિષ્યેન વસ્તુના ઉચ્ચારનું શુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન કરવું તે 'આત્માય રસાવર્તન' ૫ જાણેન વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવવું તે 'ધર્મોપદેશ'

(૪) વિનયના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને ઉપચાર એવા ચાર ભેદ છે ૧ જ્ઞાન મેળવવું, તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો અને તેને જૂનવું નહીં, તે જ્ઞાનવિનય ૨ તત્ત્વની મથાથ' પ્રતીતિરૂપ મમ્મગ્દર્શનથી અલિપ્ત ન થવું, અને તેમા આત્મી શક્યોનું સંશોધન કરી નિશકપણું કેળવવું, તે દર્શનવિનય ૩ ચારિત્રમા ચિત્તનું સમાધાન રાખવું, તે ચારિત્રવિનય ૪ પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ પુત્રપત્ની સામે જન્મ, તે આવે ત્યાં દેવગિને જામા થવું, વગેરે ઉપચારવિનય

(૫) વ્યુત્તમગના બાહ્ય અને આભ્ય તરુ એમ બે પ્રકાર છે ધન ધાન્યાદિ બાહ્ય વસ્તુઓમાથી મમતા ઉભરી લેવી, તે બાહ્યોપધિ વ્યુત્તમ', અને શરીર ઉપરથી મમતા ઉદ્ભવવી તેમજ કારાલિક વિમરોમાથી તન્મયપણાનો ત્યાગ કરવો, તે આભ્ય તરોપધિ વ્યુત્તમ'

(૬) ધ્યાનના આત્મ, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુન્ન એવા ચાર ભેદો છે અગ્ની પત્રીના બે જ વિદીક્ષિત છે વીનગગ અને મર્વજ પુત્રપત્ની આશા શી છે, કેરી દોત્રી જોઈએ, દોત્રી સ્વરૂપ શુ છે, તેમાથી કેમ છુગાય, કપુ દુખ કપા કર્મને આભારી છે, વગેરે બામતોના વિચાર ઉપર

એના પ્રથમ તે ધર્મધ્યાન કહેવાય. શુદ્ધધ્યાનમાં આખા જગતના બિન્ન બિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને કોઈ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવાથી શરૂઆત કરવાની હોય છે. પછી એ સ્થિરતા દૃઢ થતાં ધીમે ધીમે મન તદ્દન શાંત થઈ નિષ્પ્રકંપ બની જાય છે, અને જ્ઞાનનાં બધાં અવરજો વિલય પામી સર્વજપાતું પ્રગટે છે. પછી શ્વાસપ્રવાસ આદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જઈ, આત્મપ્રદેશનું સર્વથા અકંપપણું પ્રગટે છે. ત્યારે આસલો અને બંધનો નિરોધ થઈ, તેમજ શેષ સ્વ કંપ દીણ થઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ પાન ૬૫ ધૃ.

૧૫

મધ્યલોક

[પાન ૭૮ માટે]

મધ્યલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર અસંખ્યાત છે. તેઓ દ્વીપની પછી મધુદ્ર અને સમુદ્રની પછી દ્વીપ એ રીતે ગણવાયેલા છે. જંજીરદીપનો પૂર્વ-પશ્ચિમ તથા ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તાર લાખ લાખ યોજનનો છે. તેની આજુબાજુ લવણસમુદ્ર આવેલો છે તેનો વિસ્તાર એનાથી બમણો છે. તેની આજુબાજુ ધાતકીખંડ છે. તેનો વિસ્તાર લવણસમુદ્રથી બમણો છે. તેની આજુબાજુ કાલોદધિ છે; તેનો વિસ્તાર ધાતકીખંડથી બમણો છે. તેની આજુબાજુ પુષ્પકરવરદ્વીપ છે, તેનો વિસ્તાર કાલોદધિથી બમણો છે; એમ છેવટના દ્વીપ સ્વયંભૂમણથી છેવટના મધુદ્ર સ્વયંભૂમણનો વિસ્તાર બમણો છે. આ દ્વીપ-સમુદ્રોની રચના ઘંટીના પડ અને થાળાની સમાન છે.

જંજીરદીપ સૌથી વચમાં છે. એની વચમાં મેરુપર્વત છે. મેરુની કાંચાઈ લાખ યોજન જેટલી છે. તેમાં હજાર યોજન જેટલો ભાગ

જમીનમાં છે. જલુદ્વીપમાં મુખ્ય સાત ક્ષેત્રો છે. તેમને 'વંશ' કે 'વર્ષ' પણ કહે છે. તેમાં પહેલું ભરત છે. તે દક્ષિણ તરફ છે. તેની ઉત્તરે હૈમવન, તેની ઉત્તરે હરિ, તેની ઉત્તરે સિદ્ધ, સિદ્ધની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે દિરઘવન અને દિરઘવનની ઉત્તરે ઐરવત છે સાતે ક્ષેત્રોને એકબીજાથી જુદા પાડનાર ૭ પર્વતો છે; તે વર્ષધર કહેવાય છે. તે બધા પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબા છે ભરત અને હૈમવતની વચ્ચે દિમવાન છે બાકીનાનાં નામ મહાદિમવાન, નિપથ, નીલ, રૂક્મી અને શિખરી છે

જલુદ્વીપની અપેક્ષાએ ધાતકી ખડમાં મેદુ, વૈં અને વર્ષધરની સખ્યા બમણી છે, પણ તેમના નામ એક સગળા જ ધાતકી ખડનો આકાર ચૂડી જેવો છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ એમ બે ભાગ છે પ્રત્યેક ભાગમાં એક એક મેદુ, સાત સાત 'વર્ષ' અને છ ૮ વર્ષધર છે પુષ્કરદ્વીપના અર્ધા ભાગમાં પણ ધાતકીખડ જેટલા જ — બે મેદુ, ચૌદ વર્ષ અને બાર વર્ષધર છે આ રીતે કુલ અઢી દ્વીપમાં કુલ પાંચ મેદુ, ત્રીસ વર્ષધર અને ૩૫ ક્ષેત્રો છે પુષ્કરદ્વીપમાં એક માનુષોત્તર નામનો પર્વત છે તે તેની બગબગ મધ્યમાં શહેરના કિનારી જેમ ફરતો ગોળાકાર આવેલો છે *

જલુદ્વીપ, ધાતકીખડ અને અર્ધા પુષ્કરદ્વીપ, તથા હરણ અને કાયોન્ધિ એ બે સમુદ્ર એટલે જ ભાગ મનુષ્યલોક કહેવાય છે એની બહાર કોઈ મનુષ્ય જન્મતો નથી કે મરતો નથી માત્ર જલજલસમુદ્રમાં પડે અતરદ્વીપ છે

મનુષ્ય જાતિના મુખ્ય બે ભાગ છે આર્ષ અને અનાર્ષ નીચેના આદીપત્નીરા જનપદો-દેશો-મા ઉત્પન્ન થતા લોકો આર્ષ છે. તે દેશોનાં

* જલુદ્વીપ, વર્ષધર પવ તો વગેરેનું આડું વર્ણન વિષ્ણુપુરાણ (૨-૧), ભાગવત પુરાણ (૫-૨૭) વગેરે ગ્રંથોમાં તેમજ મહાભારત લક્ષ્મણ ૩૧૭-૩૭૮ માં વિસ્તારથી જેવા મળે છે તેમાં નામો જુદા જુદા છે, ૫૨૭ વચ્ચે વચ્ચે અઢી જણાવેલા નામો પણ દેખાઈ આવે છે

નામ ગંગધાની સાથે નીચે પ્રમાણે છે : મગધ-ગંગાદેવ, અંગ-અંબા, વંગ-નામ્રસિમિ, કલિંગ-કંચનપુર, કાશી-વારાણસી, મેશલ-સાકેત, દુર-દસિનાપુર, કુશાત-કૌશીપુર, પંચાલ-કાંપિલ્ય, જનગલ-અદિત્યના, સુરાષ્ટ્ર-દારવતી, વિદેહ-મિથિલા, વત્સ-કૌશામ્બી, સાંકિલ્ય-નંદીપુર, મલ્લ-અદિત્યપુર, મત્સ્ય-વિરાટ, અચ્છ-વરુણ, દશાર્ણ્ય-મૃતિકાવતી, ચેદિ-શુક્તિમતી, સિંધુસૌવીર-વીતભય, શરસેન-મયૂરા, ભંગ-પાપા, વન-માપુરી, કુશાલ-આવસ્થિ, લાહ-કોટિવર્ષ, કૈકય દેશ અર્ધા-સ્વેત-શિખ્રા. આ દેશોમાં જિનો, ચક્રવર્તીઓ, અને રામકૃષ્ણ વગેરે રાજાકાપુરો^૧ થાય છે.

શક, યવન, સખર, જર્જર, દણ, રામરા, પારસ, પુલિન્દ્ર, કૌંચ, ચીન, દ્રવિડ, કૈકય, કિરાત, હમયુખ, ખરમુખ, હમકર્ણ, ગંગકર્ણ વગેરે એવો છે. “તે બધા પાપી, કૂરકમી, નિર્ધન, અને નિરનુતાપ એવા અનાયો છે. તેઓમાં ‘ધર્મ’ નામનો શબ્દ સ્વપ્ને પણ જાણીતો હોતો નથી.”

૧૬

સાત નરકભૂમિઓ

[પાન ૭૪ માટે]

આ સાતે ભૂમિઓ એકબીજાની નીચે છે, પણ એકબીજાને અડીને આવેલી નથી. અર્થાત એકબીજાની વચમાં મોટું અંતર છે. આ અંતરમાં ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશ આવેલાં છે. અર્થાત પહેલી નરકભૂમિની નીચે ઘનોદધિ છે, ઘનોદધિની નીચે ઘનવાત છે, ઘનવાતની નીચે તનુવાત છે અને તનુવાતની નીચે આકાશ છે. એ આકાશની નીચે પછી બીજી નરકભૂમિ છે. આ ભૂમિ અને ત્રીજી ભૂમિની વચમાં પણ ઘનોદધિ આદિનો એ જ કમ છે.

૧. કાપાડા એટલે માપવાની સમી-મજા-એવા પુરુષો.

પહેલી જમીન રત્નપ્રધાન હોવાથી રત્નપ્રધા કહેવાય છે ત્રીજી ઝાંઝરાની ખડખડાણે લીધે શક્ટિપ્રધા, ત્રીજી રેતીની મુખ્યતાને લીધે વાનુકાપ્રધા, તથા પાણીની જમીનો પશુ તે પ્રમાણે ૪ ક્રમમાં, ધૂમપ્રધા, તમ પ્રધા અને મહાતમ પ્રધા કહેવાય છે તે સાતેનાં ક્રમપૂર્વક ધર્મા, વશા, શૈના, અજના, વિદ્યા, માધ્યા અને માધની એના નામ છે રત્નપ્રધા જમીનના નજીક કાંડ છે પહેલો ખરકાંડ રત્નપ્રચુર છે તેની જાડાઈ ૧૬,૦૦૦ યોજન જેટલી છે એની નીચેનો ખીજો કાંડ કાદવથી ભરેલો છે તેની જાડાઈ ૮૪,૦૦૦ યોજન છે એની નીચેનો ત્રીજો ભાગ જનમહુલ છે તેની જાડાઈ ૮૦,૦૦૦ યોજન છે આમ નજીક કાંડની મળીને જાડાઈ ૧ લાખ ૮૦ હજાર યોજન છે રત્નપ્રધા સિરાયની જમીનોમાં એના ત્રણ વિભાગ તથા બીજી જમીની જાડાઈ ૧ લાખ ૩૨ હજાર યોજન, ત્રીજી ૧ લાખ ૨૮ હજાર યોજન, ચોથીની ૧ લાખ ૨૦ હજાર યોજન, પાંચમીની ૧ લાખ ૧૮ હજાર યોજન, છઠ્ઠીની ૧ લાખ ૧૬ હજાર યોજન અને સાતમીની ૧ લાખ ૮ હજાર યોજન છે એ સાતે જમીની નીચે જે સાત ધનોદધિ છે, તેમની જાડાઈ દરેકની વીશબ્ધિશ હજાર યોજન છે પગલું જે ધનવાત અને તનુવાત છે, તેમની જાડાઈ દરેકની અસખ્ય યોજન જેટલી છે, પણ સમાન ન હોઈ, એક એકથી વધતી જતી છે આ સાતે જમીની જેટલી જાડાઈ ૭૫૦ મી, તેમાંથી ઉપર તથા નીચેના એ-એ-૬ હજાર યોજન છોડી દઈને બાકીના મન્ય ભાગમાં નરકારાસ છે એ બધા નરમવાસો નીચે નીચેની જમીનમાં અશુભ, અશુભતર, અશુભતમ એમ ઉત્તરોત્તર અધિક અશુભ છે રત્નપ્રધા સિરાયની માળની ૭ જમીનોમાં દ્વીપ, સમુદ્ર પર્વત, સરોવર, ગામ, શહેર, વનસ્પતિ, જીવજાત, મનુષ્ય કે દેવ માઈ નથી રત્નપ્રધાનો ઉપરનો થોડો ભાગ મુખ્યસૌકમ્ય સમિલિત છે, તેથી એ ભાગમાં દ્વીપ, સમુદ્ર, વનસ્પતિ, મનુષ્ય, દેવ આદિ મળી આવે છે બાકીની હમા તેમ માત્ર નાર. જીવો અને કેવાક એકેદ્રિય જીવો જ છે આ સામાન્ય નિયમનો અપવાદ પણ છે કેનાક દેવો પોતાના

પૂર્વજન્મના મિત્ર નાટકોની પામે એમને દુઃખમુક્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જન્મ કે એ રીતે જન્માગ દેવો પણ કદાચ જન્મ જૂમિઓ મુખી વર્તી રાકે છે પરંતુ અધાર્મિક વર્ગના દેવો કે જોઓ નરખાલ કહેવાય છે, તે તો જન્મથી જ પહેલી જૂમિઓમાં લેાય છે

૧૭

પ્રાણાયામની વિશેષ વિગતો

[પાન ૮૫ માટે]

નોંધ મૂળમાં [પા ૮૪ ઉપર] પ્રાણાયામની જે વ્યાખ્યા આપી છે, તે બરાબર યોગસૂત્ર [૨-૪૮] જેવી છે. ત્યાં પણ પ્રાણાયામ એવો ક્ષામ્પવશ્યયોર્વૈતિવિચ્છાદ પ્રાણાયામ ' એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ ત્યાં પ્રાણાયામના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે બાહ્યવૃત્તિ (રેચક), આભ્યંતરવૃત્તિ (પૂરક), અભવૃત્તિ (એટલે કે રેચકપૂરક સાથેનો મધ્યમા કુબકવાયો), અને કેવલકુબક (એટલે કે રેચકપૂરક વિનાનો, અધિક આભ્યાસના બાવથી કરાતો માત્ર કુબક) દેમત્યદ્રાવાર્થઽએ રેચક, પૂરક અને કુબક એ ત્રણ જ મુખ્ય પ્રકારો જણાવ્યા છે, અને ઉપરાંતમાં ' યોગ આચાર્યના મત પ્રમાણે ' એમ કહીને પ્રત્યાહાર, શાંત, ઉત્તર અને અધર એવા બીજા ચાર બેરો ઉમેર્યાં છે તે ચારેનું વર્ણન એવા તે કુબકવા જ અમુક પ્રકારો લાગે છે, કારણ કે તેમાં અમુક સ્થાનોમાંથી પવનને ખસેડીને અમુક સ્થાને સર્જી જવાનો કે ત્યાં સ્થિર કરવાનો કલો છે હઠયોગપ્રતીષ્ઠિકા [૨-૪૪], ચેરડસહિતા [૫-૪૭] વગેરે મંથોમાં કુબકના સૂચકોદન, ઉત્તમથી વગેરે જે પ્રકારો જણાવ્યા છે, તેમની સાથે આ ચારનું કાર્ષ જ સામ્ય નથી ત્રિશિખબ્રાહ્મણોપનિષદ (૧૨૮), દશ' નોપનિષદ (૭-૫) તથા શાંદિયોપનિષદ (અ. ૧, ખ. ૭) માં ' પ્રત્યાહાર ' ની વ્યાખ્યા બરાબર મૂળમાં વર્ણવેલા ' પ્રત્યાહાર-પ્રાણાયામ ' જેવી આપી છે તથા પમનો અગ્રહો પૂરી, સાળવતુ મધ્ય નધનુ મધ્ય તેમજ મૂળ માધુ, હૃદય, નાભિ, કઠપ્રદેશ, તાલુપ્રદેશ, નાક, ગ્રાણ, લગર વગેરે મમ'સ્થાનોમાં એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં વાયુને એચીને ધારણ કરવો તેનું નામ

‘પ્રત્યાહાર’ છે, એમ જણાવ્યું છે પરંતુ, એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, ત્યાં પ્રાણાયામનો પ્રકાર નથી વર્ણવ્યો પણ ‘પ્રત્યાહાર’નો પ્રકાર વર્ણવ્યો છે તે સ્થળોએ તો પ્રત્યાહારની ‘૬ દિયોને વિષયોમાથી પાછી ખેંચવી એવી વ્યાખ્યા ઉપરાંત, ઘણે જગ્યાએથી, તેમજ અજ્ઞાસાધનબુદ્ધિથી નિત્ય અને કામ્ય ક્રમ કરવા વગેરે વ્યાખ્યાઓ પણ વિકાસ તરીકે આપી છે

મૂળમાં પ્રાણાયામ વિષે પાંચમાં પ્રકાશમાં આપેલી વિરોધ વિગતો નીચે પ્રમાણે છે •

પ્રાણાયામથી માન પ્રાણનો જય નથી થતો, પરંતુ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એ પાંચે યાત્રુનો જય થઈ શકે છે પરંતુ તે માટે તે પાંચેના સ્થાન, વર્ણ, ક્રિયા, અર્થ અને બીજા જાણવાં જોઈએ નાસામ, હૃદય, નાભિ તથા પગના અગૂમના છેડા, એ ‘પ્રાણ’ના સ્થાન છે પ્રાણનો વર્ણ લીનો છે નાસાનિ સ્થાનો વિષે રેચક અને પૂરક વાર-વાર કરવાથી (‘ગમાગમપ્રયોગ’) કે કુલક (‘ધારણ’) કરવાથી તેનો જય થઈ શકે છે ‘અપાન’ યાત્રુનો વર્ણ કાળો છે મીઠાની પાછળની એ નાડીઓ, પીઠ, પીઠનો છેડો, અને મે પાનીઓ એ તેના સ્થાન છે, તથા તે સ્થાનો વિષે રેચક અને પૂરક ચાર વાર કરવાથી તેનો જય થઈ શકે છે ‘સમાન’ યાત્રુનો વર્ણ શ્વેત છે હૃદય, નાભિ અને સર્વ સંધિઓ તેના સ્થાન છે, તે સ્થાનો વિષે વાર વાર રેચક—પૂરક કરવાથી તેનો જય થાય છે ‘ઉદાન’ યાત્રુનો વર્ણ લાલ છે હૃદય, કેટ, તાતુ, હાથોની યચ્છેનો ભાગ અને માથું (મૂર્ધા) એ તેના સ્થાન છે નાડ રહે બહારથી પરન ખેંચી, હૃદયાદિ સ્થાનમાં તેને સ્થાપી, તેને જીવો આવતો મનપર્વદ શેકવાથી (‘ગત્યાગતિનિયોગ’) તેનો જય થઈ શકે છે ‘વ્યાન’ નો વર્ણ મેઘપ્રજ્વલ્ય જેવો જ છે ૧ તેનું સ્થાન સર્વ ત્વચા છે તથા રેચક અને પૂરકના ક્રમથી કુલકનો અભ્યાસ કરનારો તેનો જય થઈ શકે

૧ અમૃતનાદોષનિવૃદ્ધિ (૩૫-૭) માં પ્રાણાદિના વર્ણ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે • પ્રાણ-લાલ, અપાન-ઉદગ્રોષ જેવો, સમાન-ગાંધના દૂધ જેવો ઉદાન-પાદુર, અને વ્યાન-અર્ધિ (ગ્વાવ) જેવો

છે.^૧ પ્રાણનું ધ્યાનમીજ પેંછે; અપાનનું પેંછે; સમાનનું પેંછે; ઉદાનનું પેંછે, અને વ્યાનનું લોંછે. પ્રાણનો જય કરવાથી ગદરામિની પ્રજ્વળતા, દીર્ઘ શ્વાસ, વાયુનો જય, અને સરીરની લઘુતા પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ સમાન અને અપાનનો જય કરવાથી યા જલદી દુઝાય છે, દાડકાં વગેરે ભાગ્યાં હોય તો જલદી સધાય છે, ઉદગમિ પ્રજ્વળ થાય છે, મગમૂત્ર ઝોછાં થાય છે, અને વ્યાધિઓ દૂર થાય છે. ઉદાનનો જય કરવાથી મત્સુકાળે પોતાની મરજી મુજબ ઉત્કાંતિ કરી શકાય છે, તથા, કાઢવ, કાંટા વગેરેથી આધા થતી નથી.^૩ વ્યાનનો જય કરવાથી દાદતડકાની પીડા થતી નથી, કાંતિ વધે છે અને અગેશિના પ્રાપ્ત થાય છે જે જે સ્થાને રોગ

૧. શિવસ હિતા (૩-૭). ધેરડસ હિતા (૫,૧૧-૧) વગેરેમા પ્રાણાદિનાં સ્થાનો નીચે પ્રમાણે એક એક વર્ણવ્યા છે. પ્રાણ હૃદયમા, અપાન શુદ્ધામાં, સમાન નાભિમધ્યમા, ઉદાન કઠદેશમા અને વ્યાન સર્વસંગીરવ્યાપી. પરંતુ ત્રિગિખ્યાનભોપનિષદ (૭૮-૮૦), હર્ગનોપનિષદ (૨૩-૨), સાટિકપોપનિષદ (અં ૧, ખં ૪) વગેરેમા પ્રાણાદિનાં વ્યાન ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અથવા કાંઈક ફેરફાર માથે અનેક પાત્ર અલખા છે.

૨. ચતાચતૌષ્ઠપનિષદમા વૃત્ત, આરોગ્ય, અયોદ્ધાપત્વ, પ્રસન્ન વર્ણ, મધુર સ્વર, શુભ મધ, મયમૂત્રની અલપતા — એટલા જણાવ્યાં છે. શિવસ હિતા ૩-૪૩ માં અલ્પ નિદ્રા, અલ્પ મળમૂત્ર, અરોગિત્વ, અરીનત્વ તથા પરસ્પેના, ભાજ અને કૃમિનો અભાવ — એટલા જણાવ્યાં છે. યોગસુત્ર ૨-૫૨ વગેરેમા જ્ઞાન અને યોગના પ્રતિબંધક પાપકૃષી મળેના નારા, અને ધારણા કરવાની મનની યોગ્યતા — એટલા જણાવ્યાં છે. યોગસિદ્ધિપનિષદમાં (૧૦ ૭૦) તો હાથની ઘણાટી વાન, હાથી હલ્યાદિને ચારી નાખે, કામદેવ જેવું ૨૫ પ્રાપ્ત કરે, સ્ત્રીઓને અતિ પ્રિય થાય, અને મુગધી સરીરવાળો થાય, એટલા સુધારે છે.

૩. જુઓ યોગસૂત્ર ૩ ૩૮ ત્યાં પણ ઉદાનજયનું એ જ ફળ એ જ ગળદોમા જતાવ્યું છે ત્યાં (૩ ૩૮મા) સમાન વાયુના જયનું ફળ ‘જયન’ ‘એટલે કે સરીર જયનું દેખાવું’ એવું જુદું જણાવ્યું છે.

પીડા કરતો હોય, તે તે સ્થાને પ્રાણાદિ વાયુ ધારણ કરવાથી, તે રોગ દૂર થાય છે ૧ [૫/૧૩ ૩૫]

આ પ્રમાણે પ્રાણાદિના વિજય માટે અભ્યાસ કર્યા બાદ, મનની સ્થિરતા માટે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનો અભ્યાસ કરવો પ્રથમ, કાર્ષ્ણ વ્યાસને સ્થિર મેચી, ધીમે ધીમે વાયુને મહાર કાઢી નાખવો. ત્યાર બાદ ૫મી માણુએથી તેને પેચી પગના અંગૂઠા સુધી લઈ જવો. ૫મી મનને પછી પગને અંગૂઠે સ્થિર કરવું. ત્યાર બાદ પગન અને મન બંનેને પગને તળિયે સ્થિર કરવા, ત્યાર બાદ પાનીએ, ત્યાર બાદ ઘૂટીએ, ત્યાર બાદ જાંઘે, ત્યાર બાદ ટીચણે, ત્યાર બાદ સાથળે, ત્યાર બાદ શુદ્ધાએ, ત્યાર બાદ નિગે, ત્યાર બાદ નાભિએ, ત્યાર બાદ પેટે, ત્યાર બાદ હૃદયે, ત્યાર બાદ કંઠે, ત્યાર બાદ જીભે, ત્યાર બાદ તાનુએ, ત્યાર બાદ નાસાએ, ત્યાર બાદ નેત્રે, ત્યાર બાદ હાથે, ત્યાર બાદ કપાળે ત્યાર બાદ માથે અને ત્યાર બાદ અભયુરમા સ્થિર કરવા ચક્રીથી એના જ ધિનગ ક્રમથી પગના અંગૂઠા સુધી તેમને પાંચ લઈ જવા પછી નાભિ પદ્મમા તેમને લઈ જઈ વાયુને હાડકા નાખવો. આમ, પગના અંગૂઠાથી માંડી નિમ સુધી ક્રમ રાંકે વાયુને ધારણ કરવાથી શીઘ્ર મન અને મગ પ્રાપ્ત થાય છે. નાભિમા ધારણ કરવાથી જ્વરાદિ દૂર થાય છે, જઠરામા ધારણ કરવાથી મધશુદ્ધિ થાય છે, હૃદયગાં ધારણ કરવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. મૂર્ધનાડીમા ધારણ કરવાથી રોગ અને જરૂર દૂર થાય છે. મગમા ધારણ કરવાથી મૂળતરસ દૂર થાય છે. જીભને ટેરવે ધારણ કરવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, નાસાએ ધારણ કરવાથી ગંધજ્ઞાન, આખમા ધારણ કરવાથી રૂપજ્ઞાન, પાગમા ધારણ કરવાથી રોગનાશ

૧ ગાન્ય જ દક્ષીકત એ જ શબ્દોમા ત્રિસિખમાગ્રણેપનિષદમા (૧૧૩) તથા દર્શનોપનિષદ ૬-૨૧ ક્રમમા પણ જણાવી છે

૨ કાઠકૃપ ૩ જેમા થઈને નાસિય ૩ મુખમાથી લીરેનો વાયુ અદર નય છે તેની નીચેના ભાગમા આવેલી કુપિત મર્ચના આકારની નાભી કે નાડીયક

અને ક્રોધાપશમ, નથા ઘટ્ઠાદ્રમા ધાગ્જા કરવાથી મિત્રોનું સહાત્ત
દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. [૫/૨૬ ૮૫]

નોંધ અહીં અમુક અમુક સ્થગોએ વાયુ અને મન રિંધા કરવાથી
જે ફલપ્રાપ્તિ જળ્યાની છે, તે યોગમૂલ વગેરે મ યોગમાં અમુ. અમુક
સ્થળે ધાગ્જા-ધ્યાન-સમાધિ કરવાથી થતી ફલપ્રાપ્તિના જેવી જ
જે નોંધે, (૩-૨૬) 'દંદુપમા ધારણાદિ કરવાથી મુધાપિપાસાની
નિવૃત્તિ થાય છે,' (૩-૩૦) 'દમનાડીમા કરવાથી ગર્ધપ' પ્રાપ્ત
થાય છે,' (૩-૩૧) 'મૂર્ધ' (એટલે કે ખલ્લર દ્ર) મા ગહેના
ન્યોતિમા કરવાથી સિદ્ધોનું દર્શન થાય છે,' (૩-૩૧) 'ઉદયમા
કરવાથી ચિત્તનું અપગેશ જ્ઞાન થાય છે,' ઈત્યાદિ ૧-૩૫મા
પશુ 'નિવૃત્તિની પ્રાપ્તિના ઉત્તેજ રખતે, નાસાએ ધાગ્જા કરવાથી
નિ પ મંત્રની, નિર્દ્વામમા કરવાથી નિઘ્રસની વગેરેની પ્રાપ્તિ
જળ્યાની છે પરંતુ, ત્યાં માત્ર વાયુ કે મનને ધાગ્જા કરવાની
રાત નથી, પરંતુ ધાગ્જા, ધ્યાન અને સમાધિ કરવાની રાત છે
અગીવા આચાર્યશ્રીએ જુદે જુદે સ્થળે ધારણાદિ કરવાનું જળ્યા-યુ
છે, તે જુદા પ્રસંગમા છે. અને જુદા હેતુસર — એટલે કે તેમ
કરવાથી જે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા થાય છે તેના પૂરતું
— જળ્યાન્યુ છે તે ધ્યાનમા ગમ્મનું અવ્યવસ્થ, હવાદિ યોગ્ય સ્થળે
નિઠામજુદિથી ધાગ્જાદિ કરવાથી અનિવાર્ય લય, ત્રિપથેન્દ્રિયોના
નાન વગેરે અભિવ્રેત ફેલોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેનો ઉત્તેજ તે
આથે સાથે ગતા જાય છે પરંતુ તેમનો મગ્ગ ઉદ્દેશ, તે મધી
ધારણાઓથી જે અનાતર ફેલો પ્રાપ્ત થાય છે — કે જે મેળવના
તેમને મતે ઉપયોગી નથી — તેમનું જ વર્ણન કરવાનો છે યોગ
મૂલમા પણ એ રીતે અભિવ્રેત તેમજ અનાતર ફેલોની પ્રાપ્તિ
પ્રકરણનાત્ત એમ્સાથે જ વર્ણવ્યા કરવી પડી છે, અને સાથે
આથે જળ્યાનું પશ્ચુ ■ કે, 'તે સમાધી ઉપસર્ગા વ્યુત્પાન
મિદ્ધમ । " એ મધી સિદ્ધિઓ, જેનાથી આદ્યસાક્ષાત્કાર થાય

પછી ધીમે ધીમે પવનની સાથે મનને બહારક્રમાંથી ખસેડી, હૃદયપદ્મની અંદર સ્થિરતાથી ધારણ કરવું. તેમ કરવાથી અવિદ્યાનો લય ચર્ચ જાય છે, વિધેયજ્ઞ નાશ પામી જાય છે, વિક્ષેપો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને અંતરમાં જ્ઞાન વિસ્તાર પામે છે. હૃદયમાં મન સ્થિર થવાથી વાયુની ગતિ ક્રમા મંડળમાં છે, તેનો સંક્રમ-પ્રવેશ કયાં છે, તેનો વિશ્રામ કયાં છે તથા કર્મ નાડી ચાલે છે, તે જ્ઞાણી શકાય છે. નાસિકાના બાકમાં ચાર મંડળ છે : પ્રથમ પૃથ્વીનું મંડળ છે, પછી વરુણનું મંડળ છે; પછી વાયુનું મંડળ છે, અને પછી અગ્નિનું મંડળ છે. પૃથ્વીમંડળ મધ્યમાં પૃથિવીબીજ 'ક્ષ'વાળું છે. તેનો આકાર ચોરસ છે, ખૂણાઓમાં તેને વજનનાં ચિહ્ન છે, તથા તપાવેલા સુવર્ણ જેવો તેનો વર્ણ છે. વરુણમંડળ આક્રમના અર્ધચંદ્ર જેવા આકારનું છે. તેમાં ચક્રારનું ચિહ્ન છે, તેનો વર્ણ ચંદ્ર જેવો જવેન છે, અને તે અમૃતનાં ઝરણોથી વ્યાપ્ત થયેલું છે. વાયુમંડળ કાળી મેશ કે કાળાં વાદળ જેવું છે. તે બરાબર ગોળા આકૃતિનું છે, મધ્યમાં જિંદુવાળું છે, દુર્લભ છે, પવનથી વીંટાયેલું છે, અને ચંચળ છે. અગ્નિમંડળ ઊંચે નીકળતી જ્વાળાઓવાળું, કામંદર, ત્રિકોણ, ખૂણાઓમાં સ્વસ્તિકાનાં ચિહ્નવાળું, તણુખાના રંગનું, તથા રક્તર ખીજનાળું છે. આ ચારે મંડળો અભ્યાસથી જ્ઞાનુભવમાં આવે છે. [૫/૩૬-૪૭]

નોંધ : પૃથ્વી વગેરેનાં મંડળ ખ્યાનાદિ માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. અક્ષીં તો તે બધાં નાસિકાના નિવરમાં જ જણાવ્યાં છે; પરંતુ અન્ય યોગ્યથોમાં પાર્થિવી વગેરે ધારણાઓ માટે શરીરમાં જુદે જુદે ડેકાણે પૃથ્વી વગેરેનાં સ્થાનો કે મંડળ જણાવ્યાં છે. તે માટે જુઓ ટિં. નં. ૧૮. પરંતુ ત્યાં તે તત્ત્વના જ્ઞાન માટે જે રંગ આકૃતિ વગેરે જણાવ્યાં છે, તેમાં થોડાંક ભેદ છે. યોગતત્ત્વોપનિષદ ૮૪ ઇ. ૫૦ માં પૃથ્વીનું મંડળ ચોરસ આકારનું, પીતલવર્ણ અને લ અક્ષરવાળું જણાવ્યું છે; વરુણમંડળ

અર્ધમદ્ર આકાગનુ, શક્ય ૨ ગનું અને વળીન્નમન્નવાળું જણાયું છે. વહ્નિનું મંડળ ત્રિકોણ, લાક્ષરંગનું અને રળીન્નવાળું જણાયું છે વાયુનું મંડળ 'જ્યૂરી' આકારનું, દૃષ્ય ૨ ગનું અને યળીન્નવાળું જણાયું છે તથા આકાશનું મંડળ ગોળ આકારનું, ધ્રુવ ૨ ગનું, અને હલાર યળીન્નવાળું જણાયું છે ત્રિશિખ્યાલ્લો-પનિયન્મા પશુ (૧૩૫ ઇં) મધુ એનું જ છે

તે આરે મડગોમા કમથી સચરતો ગાયુ પશુ આગ પ્રમારનો છે નામિમાનુ ૦ ધ્રુવ બરીને ધીમે ધીમે વહેતો, પીત ૨ ગનો, કાર્ધક ઉનો, આગ આગળ જેટના પ્રમાણગો, અને ગ્રવ્હ (પાર્થિવ) વાયુ 'પુરદર' ૧૦ ગાય છે ધોગા ૨ ગનો, નીનગ, જ્યદી જનદી નીચેની બાજુએ વહેનો, તથા માગ આગળ જેટના પ્રમાણગો ગાયુ 'વરુણ' કહેવાય કે કદીક ઉચ્ચ તો કદીક શીત એવો, કૃષ્ણ ૨ ગનો, તીરછી બાજુએ સતત વહેતો તથા જ આગળ જેટના પ્રમાણગો વાયુ 'પરન' કહેવાય છે ઊગતા મૂર્ધ જેવા વર્ગગો, અતિશય ઉચ્ચ ધ્રુમરીઓ ખાતો, ઉપરની બાજુએ વહેનો, તથા આગ આગળ જેટના પ્રમાણગો ગાયુ 'દહન' કહેવાય છે [૫/૪૮-૫૧]

'પુરદર' વાયુ વહેતો હોય ત્યારે, સ્તભનાદિ ગર્ધ ૨૨ના, 'વરુણ' વાયુ વખતે પ્રશસ્ત ગર્ધો કરવા, 'વાયુ' વખતે મલિન અને સ્વચ્છ ગર્ધો કરવા, અને 'દહન' વખતે વળીન્નરણાદિ ગર્ધ કરવા 'પુરદર' વાન છન, સામર, હરની, અશ્વ, જી, રાજ્ય વગેરે જા પત્તિક્ષી મન ગમતા કાળ આપે છે 'વ-ણ' વાયુ કાલ્યમાનમા સ્ત્રી, રાજ્યાદિ, પુત્ર,

૧ પેરડસ દિતા ૫-૮૬ ૦૦ મા જણાવ્યા પ્રમાણે સામાન્ય રીતે બહાર કઢાતા વાયુની વળાઈ ૧૨ આગળ હોય છે ખાલી વખતે તેનું પ્રમાણ ૨૦ આગળ આવતી વખતે ૨૪ આગળ ૦ વમા ૨૦ આગળ અને મેધુન વખતે ૩૬ આગળ હોય છે

૨ 'પ્રસ વખતે કે કાર્યનો નિરૂપ કરતી વખતે દોષ તો' એટલું બંને અધ્યાહુત કરી લેવું

૨૧-૨૮, બધું તેમજ મીઠું સારના વસ્તુઓનો મેળાપ કરાવી આપે છે, 'પાન' વાયુ મેલી, નોખરી વગેરે મહેના હોય તેનો નાશ કરે છે. તથા મૃદુભય, કનક, વેગ અને ત્રાસ પ્રત્યાંવે છે 'દદન' વાયુ ભય, ગો-, ગેગ, દુષ્ક અને વિદ્ર વગેરેની પરપગ લાવે છે, તથા વિનાશ મૂકવે છે. [૫/૫૨ ૬૧]

ચદ્રમાર્ગ (ગળો) અને સૂર્યમાર્ગ (જમણો) બંને માર્ગથી વાયુઓ મંડલમાં દાખલ થાય, ત્યારે દ્વિમેલાં શુભાર હોય છે, પરંતુ મહાર નીકળતા હોય ત્યારે અશુભપાડ હોય છે કારણ કે, પ્રવેશ સમયે નાયુ જીવનરૂપ ગણાય છે, અને મહાર નીકળે એટલે મૃત્યુરૂપ ગણાય છે, મારે જાનીઓએ તેમના પ્રવેશ અને નિર્ગમનનું ફળ પણ તેવું કહ્યું છે 'ધ્ર' અને 'વરુણ' એ બંને વાયુ ચદ્રમાર્ગે પ્રવેશ કરતા હોય ત્યારે સર્વ મિત્રિને આપનાગ થાય છે, પરંતુ સૂર્યમાર્ગે મહાર નીકળે કે પ્રવેશ કરે, ત્યારે મધ્યમ પડેલાય છે 'નાયુ' અને 'અગ્નિ' એ બે નાયુ જમણા માર્ગે મહાર નીકળતા હોય તો વિનાશ સૂચવે છે, પરંતુ ડામે માર્ગે નીકળે કે જેસે, તો મધ્યમ ગણાય છે [૫/૫૭ ૬૦]

નાડી ત્રણ છે. ઈ. પિંગલા અને સુષુમ્ના ડાબી બાજુની ત્રીજા નાડી ચદ્રનું સ્થાન છે, જમણી બાજુની પિંગલા સૂર્યનું સ્થાન છે, અને મધ્યમાં આવેલી સુષુમ્ના નાડી ચિત્રનું સ્થાન છે. ઈ. ઈન્દ્ર નાડી સર્વ ગાત્રોમાં જણે અમૃત વરસતી હોય તેની અમૃતમયી છે, તેમાં નાયુ સમાવ કરતો હોય ત્યારે તે ઈન્દ્ર રત્ન પ્રાપ્ત થનાનું સૂચન કરે છે.

૧ અહીં પણ 'પ્રથમ વખતે કે અર્ચારેલ વખતે' એમ સમજવું

૨ શિવસહિતા ૨-૧૮માં સુષુમ્નાના મધ્યમાં આવેલી ચિત્રાને 'ગિવને પ્રિય' કહી છે બાળી તે ત્રણેને ચદ્ર સૂર્ય અને અગ્નિરપિત્રી કહી છે. ૬૬ ગોમપ્રદીપિમ ૩-૪માં સુષુમ્નાનું બીજું નામ 'સાલમી' આપ્યું છે દર્શનોપ નિષદમાં (૪-૩૫) સુષુમ્નાનો દેવ શિવ કહ્યો છે. ઈંડાનો દરિ કહ્યો છે અને પિંગાનો પ્રકાશ કહ્યો છે ઉપરાંત જણાવ્યું છે. (૩) ઈંડામાં ચદ્ર સમાવ કરે છે, ૨૮ને પિંગામાં રવિ

છે, જમણી પિંગલા નાડી અનિષ્ટ સૂચન કરે છે અને સહારક છે, તથા સુષુપ્ત્યા નાડી સિદ્ધિ અને નિર્મલ્યરૂપી ક્ષણ આપનારી છે ડાબી નાડી અબ્યુદય વગેરે ઇષ્ટ તેમ જ પ્રશસ્ત કાર્યોમા સ્વીકારાર્હ છે, અને જમણી નાડી મૈથુન, બોજન, શુદ્ધ વગેરે દીપ્ત કાર્યો માટે સમન ગણ્યાર્હ છે શુભપક્ષમા સૂર્યોદય વખતે ડાબી નાડીનો ઉદય હોય, તો તે શુભ છે કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્યોદય વખતે જમણી નાડીનો ઉદય શુભ છે. તે અનેનો ઉદય તથા ત્રણ દિવસ શુભ કલદાયી હોય છે ચંદ્રનાડીથી વાયુનો ઉદય હોય, તે દિવસે સૂર્યનાડીથી અસ્ત શુભારંભ છે, અને જ્યારે સૂર્યનાડી વડે ઉદય હોય, ત્યારે ચંદ્રનાડીથી અસ્ત શુભારંભ છે [૫/૬૧૬]

શુક્રપક્ષમાં પડવાને દિવસે ત્રિસતી શરૂઆતમા જ પરનો અચાર શુભ છે કે અશુભ છે તે નક્કી કરવું પહેલાં પરન ચંદ્રનાડીમા તથા દિવસ ઉદય પામે, પછી ત્રણ ત્રિમ સૂર્યનાડીમા જન્મ, પછી પાછો ત્રણ દિવસ ચંદ્રનાડીમા આવે, એ પ્રમાણે એ ક્રમથી ૧૮૮૧૪ (પૂનમ) સુધી ચાલ્યા કરે ત્યારમા કૃષ્ણપક્ષમા સૂર્યનાડીમાં ઉદય પામે અને ત્રણ ત્રિમ તેમા રહે પછી પાછો ત્રણ ત્રિમ ચંદ્રનાડીમા, એમ મનુ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું જો ત્રણ પખવાડિયા સુધી ઉપર જણાવેલા ક્રમનો ભંગ થયા કરે, તો છ મહિનામા મરણ થનારું છે એમ માનવું. એ પખવાડિયા સુધી થાય, તો ઇષ્ટ જાણુને નિપત્તિ આવે, એક પખવાડિયા સુધી થાય તો દાનુજ્ય વ્યાધિ થાય, અને બે-ત્રણ દિવસ નિર્ધારિત થાય, તો કબદાગિ થાય એક રાતદિવસ સૂર્યનાડીમા જ પરન રહે, તે ત્રણ વર્ષે મૃત્યુ થાય, બે રાતદિવસ રહે, તો બે વર્ષે થાય અને ત્રણ રાતદિવસ રહે, તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય ને જ પ્રમાણે ચંદ્રનાડીમા ગહે, તો ગેગ થાય ત્રણે માર્ગે આવે ત્રણ ચાલનો હોય, તો મધ્યાહ્ન પછી મૃત્યુ થાય. દસ દિવસ સંક્રાંત થયા રિના બે માર્ગે જ ત્રણ ચાલ્યા કરે, અને પછી સંક્રાંત થાય, તો મગજ સૂચવે ચંદ્રનાડીમા જ દસ ત્રિમ વાયુ વડે.

તો ઉદ્વેગ અને રોગ થાય, દોઢ ઘંટાકે સુધી ડામામાથી જમણીમા કે જમણામાથી ડામામા એમ બદલાયા કરે, તો લાલ, પૂગ આદિ મળે જ્યારે દિવસ અને રાત સગળા હોય તે કાળે જેની આખો કરકે, તેનું એક વિષ અને રાતમા મુલુ થયાનું છે એમ જાણવું એક નાડીમાથી ખીણ નાડીમા પવન જાય તેને 'સક્રાંતિ' કહે છે તેવી પાચ સક્રાંતિઓ ગાદ છત્રી સક્રાંતિ રખતે મો વાટે પાચ ચાલતો હોય, તો મિત્રદાન, અર્થદાન, નિસ્નેતા રોગે મરણ સિવાયના મધા અન્યોં થાય તે સક્રાંતિઓ ગા- ચૌદમી સક્રાંતિએ ડાખી નાસિગમા વાયુ રહેતો હોય, તો રોગ, ઉદ્વેગાદિ પ્રાપ્ત થાય માગશર મહિનાના પ્રથમ વિસથી માડીને પાચ રાત્રીઓ સુધી એક જ નાડીમા પવન વળા કરે તો ૧૮ વર્ષે મુલુ થાય આસો મહિનાના પહેલા દિવસથી માડીને પાચ વિસ એ નાડીમા જ પવન રહે, તો ૫૬૨ વર્ષે ગા- મરણ આવે તે પ્રમાણે આત્મ મહિનાની શરૂઆતથી પાચ દિવસ એક નાડીમા પવન રહે, તો બાર વર્ષે મુલુ થાય જેક મહિનાની શરૂઆતથી પાચ દિવસ રહે, તો નવ વર્ષે, એક મહિનાની શરૂઆતથી પાચ દિવસ રહે તો ૭ વર્ષે, અને માત્ર મહિનાની શરૂઆતથી પાચ દિવસ રહે તો ત્રણ વર્ષે મરણ થાય એ મધામા એ સમજનાનું કે, પાચને બદલે મે, ત્રણ કે ચાર દિવસ નાનું ગહે, તો તે પ્રમાણે પાંચની સખ્યા ૧૮૦-૧૮૦૦

[૫/૧૭ ૮૫]

હવે સૂર્યનાડીને આશરીને કાર્તિક ૧૬નિર્ણય મુદ્દ જ્યારે જન્મ નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય અને આપણી રાશિથી સાતમી રાશિએ સૂર્ય હોય, અને જેટલી જન્મરાશિ ચંદ્રમાએ ભોગી હોય, તેટલી જ મુર્યે સાતમી રાશિ ભોગી હોય, ત્યારે તે જાગને 'પૌષ્ણ' કહે છે * તે માત્ર દરમ્યાન અગ્નિ દિવસ સૂર્યનાડીમા પવન રહે તો ૧૪ વર્ષે, અને આખો દિવસ ગહે તો બાર વર્ષે મુલુ થાય તે જ પ્રમાણે એક ગતદિવસ,

* સામાન્ય રીતે રેવતી નક્ષત્રના સમયને પૌષ્ણ કહે છે

બે દિવસ અને ત્રણ દિવસ રહે, તો અનુક્રમે દૃઢ, આઠ અને છ મહિ-
 ના થાય આઠ દિવસ ગહે તો ચોથે વર્ષે, પાંચ દિવસ રહે તો ત્રણ
 વર્ષે, અને છ દિવસ રહે તો ૧૦૫૬ દિવસે મૃત્યુ થાય સાત દિવસ રહે
 તો ૧૦૦૮ દિવસે, આઠ દિવસ રહે તો ૯૩૬ દિવસે, નવ દિવસ રહે તો
 ૮૪૦ દિવસે, દશ દિવસ રહે તો ૭૨૦ દિવસે, ૧૧ દિવસ રહે તો ૬૮૬
 દિવસે, ૧૨ દિવસ રહે તો ૬૪૮ દિવસે, ૧૩ દિવસ રહે તો ૫૭૬
 દિવસે, ૧૪ દિવસ રહે તો ૪૮૦ દિવસે, ૧૬ દિવસ રહે તો ૩૬૦
 દિવસે, ૧૬ દિવસ રહે તો ૩૪૮ દિવસે, ૧૭ દિવસ રહે તો ૨૨૪
 દિવસે, ૧૮ દિવસ રહે તો ૨૮૮ દિવસે, ૧૯ દિવસ રહે તો ૨૪૦
 દિવસે, ૨૦ દિવસ રહે તો ૧૮૦ દિવસે, ૨૧ દિવસ રહે તો ૧૭૪
 દિવસે, ૨૨ દિવસ રહે તો ૧૬૨ દિવસે, ૨૩ દિવસ રહે તો ૧૪૪
 દિવસે, ૨૪ દિવસ રહે તો ૧૨૦ દિવસે, ૨૫ દિવસ રહે તો ત્રણ
 મહિને, ૨૬ દિવસ રહે તો બે મહિને, ૨૭ દિવસ રહે તો એક મહિને,
 ૨૮ દિવસ રહે તો અર્ધે મહિને, ૨૯ દિવસ રહે તો દશમે દિવસે,
 ૩૦ દિવસ રહે તો પાંચમે દિવસે, ૩૧ દિવસ રહે તો ત્રણ દિવસે,
 ૩૨ દિવસ રહે તો બીજે દિવસે, અને ૩૩ દિવસ રહે તો એક દિવસમાં
 જ મૃત્યુ થાય એ પ્રમાણે ચંદ્રનાડીમાં થાય નો તે જ ક્રમે વ્યાધિ
 આદિ થાય આમ શરીરગત વાયુને આશરીને ચંદ્રનાડી અને મૃત્યુ-
 નાડીના અભ્યાસયોગ વડે કાલનિર્ણય કરી શકાય છે [૫/૮૬ ૧૧૭]

પરંતુ 'ગરીરગત વાયુનો તો વ્યાધિ વડે પણ ફેરફાર થઈ શકે
 છે, તેથી તેના વડે કાલગણન સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી તેથી તેને માટે હું
 કેટલાક માલ્ય લક્ષણ જણાવું છું ઝમ્મી આખમા ૧૬ પાખડીનું ચંદ્રક્રમણ
 ચિત્રવત્, અને જમણી આખમા બાર પાખડીનું સૂર્યક્રમણ ચિત્રવત્,
 પછી, ગુરૂના ઉપદેશ અનુસાર બને આખ ઉપર આગળી દેખાવવાથી
 પ્રત્યેક ક્રમણની ચાર પાખડીઓ આગિયાના પ્રકાર જેના વર્ણની દેખાશે
 હવે ચંદ્રક્રમણની જો ત્રીજેથી પાખડી ન દેખાય, તો ૭ મહિને મૃત્યુ
 જાયવતું, ભર પાંચેથી ઉપથી પાખડી ન દેખાય તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ

ગણતરી, આંખના ચામા ખૂણા પાસેની પાંખડી ન દેખાય તો બે મહિને મૃત્યુ ગણતરી, અને નાક નજીકની પાંખડી ન દેખાય તો એક મહિને ગણતરી આ જ ક્રમે સૂક્ષ્મગણની પાંખડીઓ ન દેખાય, તો દર પાંચ, ત્રણ, બે અને એક દિવસે મૃત્યુ ગણતરી અને કમળાની એ પાંખડીઓ આંખ દાખ્યા વિના જ દેખે તો ૧૦૦ દિવસે મૃત્યુ થાય [૫/૧૧૮ ૧૨૪].

હૃદયમાં આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવતું, ૫મી કાનને આગળી વડે બંધ કરવા. જો પાંચ દિવસ સુધી લાગલાગટ અંદરનો ચાવાજ^૧ ન સંભળાય, તો પાંચ વર્ષે, ૧૦ દિવસ ન સંભળાય, તો ચાર વર્ષે; ૫૦ દિવસ ન સંભળાય, તો ત્રણ વર્ષે, ૨૦ દિવસ ન સંભળાય, તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય તો બે વર્ષે, અને ૨૫ દિવસ ન સંભળાય, તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય આમાં એ સમજવાનું કે, ઉપર પાંચ દિવસ ન સંભળાય તો પાંચ વર્ષે મૃત્યુ થાય એમ કહ્યું છે, હવે ૮ દિવસથી વર્ષ સોળ દિવસ સુધી મૃત્યુ થાય એમ કહ્યું છે, હવે ૮ દિવસથી વર્ષ સોળ દિવસ સુધી જો શબ્દ ન સંભળાય, તો પાંચ વર્ષમાંથી દિવસોની એક, બે, ત્રણ એમ ચો-ત્રીસીઓ અનુક્રમે ઓછી કરીને ગણગણના કરવી [૫/૧૨૫ ૭].

ચુરના કલ્યાણી^૨ બ્રહ્મરંધ્ર આગળ દેવાતી ધૂમરેખા પાંચ દિવસ સુધી ન દેખે, તો ત્રણ વર્ષે મૃત્યુ થાય [૫/૧૨૮].

પકડાને દિવસે પત્રિત ઘર્ષ પોતાના જમણા હાથને શુકલપક્ષ કંપવો, અને કનિઠ આગળીના નીચલા વેદાને પકવો, વચલા વેદાને છા, અને ઉપલા વેદાને અગિયારસ કંપવી અનામિકામાં એ પ્રમાણે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા કંપના, મધ્યમાં સાતમ, આઠમ અને નોમ વંપવા, તળનીમાં મારસ, તેરસ અને ચોદસ કંપના, અને અંગૂઠામાં પાંચમ, દશમ અને પૂનામ કંપના. તે પ્રમાણે ડાબા હાથને કૃષ્ણપક્ષ કંપવો અને તેની નિશિઓ પણ તે પ્રમાણે કંપવી ૫મી નિર્જન દેગમાં

૧. ગૂણ 'અગ્નિનિર્ણય'

૨. આ બધું દેખાય-સમજાય તે પહેલાં ચુરના કલ્યાણ ચુરબ એકાગતા-ગિતનાદિ સાધવાના હોય છે, ૫મી અવિકાર ભેઈ ચુર કહે તો જ એ બધું દેખાય છે, એમ સમજવાનું છે.

પદ્માસન યાજ્ઞીને, પ્રમન્ન ધર્મને, સફેદ કપડા પહેરીને બેને હાથ કમળના દોડાની પેઠે જોડીને એમણે તથા તેની અદર કૃષ્ણ વર્ણનું મીઠું ચિતવતું પત્રી હાથ ખુલા કરતા જે આગળાની તિથિ ઉપર પેનું [૧૬ દેખવામા આવે, તે તિથિએ મૃત્યુ છે એમ જાણવું {૫/૧૨૬ ૩૪}]

ત્રી, મગ્ધમાગ, વીરપાત, અને મુન્દમાગ એ જે દિવસે એકી સાથે ધર્મ જાય, તે દિવસ પત્રી જરાપર એમ વર્ષ એ મહિને એ જ દિવસે મૃત્યુ થશે એમ જાણવું તેમજ શાહિશુ નક્ષત્ર, ચંદ્રનું કમલ, ઝાપામાર્ગ (આમશગમા), અરુધતીનો તારો અને મુવ એ પાંચ કે તેમાનું એકાદ ન દેખાય, ત્યારે વર્ષ માદ મૃત્યુ થશે એમ જાણવું * સ્વપ્રમા પેતાને કૂનગ, ગીધ, નગડા કે નિશાચરો ખાઈ જાય છે એમ જુએ, કે ગધેડા અને બીટો નડે બિચકી જવાતો જુએ, ત્યારે વર્ષ આદ મૃત્યુ થાય સૂર્યને કિરણો (મડળ) નિનાનો જુએ અને અગ્નિને કિરણો (મડળ) વાળો જુએ, ત્યારે અગિયાર મહિને મૃત્યુ થાય આગની ટોચ ઉપર ગાધર્ નગર દેખે, કે પ્રેત અને પિશાચને પ્રત્યક્ષ જુએ, ત્યારે દશમે મહિને મૃત્યુ થાય સ્વપ્રમા બીનગી, મૂન, વિષ્ણુ, મોનું કે ચાદી જુએ, તો નવ મહિના જ જીવે કોઈ માણસ અપ્રમાત જનડો ધર્મ જાય, અપ્રમાત કૃષ્ણ ધર્મ જાય, અકરમાત અતિ કોપી ધર્મ

* અરુધતી, મુવનો તારો વગેરેના જુદા અર્થો પણ કરવામા આવે છે તે માટે દીક્રામા નીચેના જે પ્રકાર દાખ્યા છે

“ અરુધતી એટલે કે જીમ, મુવ એટલે નાકનો અમ્મનાગ વિષ્ણુપદ એટલે કે (બીલની કીકીમા દેખાતી પોતાની) કીકી અને માનુમડળ એટલે કે ભમર — એ ચાર વસ્તુઓ આયુષ્યનો હાથ ધરા આવેડો મનુષ્ય ન દેખી શકે ”

૧ વરાહમિહિરની જલનસહિતામા તો જણાવ્યું છે કે

‘સ્ત્રેણુ વાતુખાનુ નિદમ્મરજ્ઞાનુ સ્પ્રાણમ —

‘યમો વગેરેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય તો મોત નજીક આવ્યું છે એમ જાણવું’

જન્ય, કે અકસ્માત અતિ બીડણુ થઈ જન્ય, તો તે આઠ મહિના જ
 હવે ધૂન કે ડાદવમા આપુ પગનુ મૂકયું હોય છતાં અધૂરું જ
 પડે, તો તે માથુસ સાત માસને અતે મરી જન્ય આખની કીકી
 મેશ જેવી શ્યામ દેખાય, હોઠ અને તાળવુ અકસ્માત સુકાઈ જન્ય,
 ઉપર નીચેના જે બે બે રાજદત, તેમની વચ્ચે પોતાની ત્રણ આંગ
 ળીઓ ન માય, તથા ગીન, કાગડો, વખૂતર કે બીજી કોઈ તેવુ માસા
 હારી પક્ષી માથા ઉપર આવીને બેસે, તો છ મહિને મૃત્યુ થાય
 વાદળા નિનાના દિવસે મોમા પાણી ભરી સહેજ બીચે ફરફર ઉરાડે,
 તો ત્યાં ઇદ્રધનુષ્ય દેખાય છે જ્યારે તે ન દેખાય, ત્યારે છ મહિના
 માદ મૃત્યુ જાણવુ, બીજાની કીકામા પોતાનુ શરીર દેખાતું બધ થાય,
 ત્યારે પણ તેમજ સમજનુ વાદળા નિનાના દિવસોએ બે ટાણીઓ બે
 ઢીચણુ પર ટેકવાને બને હાથ માથા ઉપર એકલા કરવા પછી તેની
 અદર દેખાતી કેળના ડોડા જેવા આકારની જાયા રાજ જેવી તે
 ડોડાની એક પાખડી જે દિવસે ખિલેલી દેખાય, ત્યારે છ મહિના
 આદ તે તિથિએ જ મૃત્યુ થશે એમ જાણવુ ઇન્દ્રનીલમણિ જેવા રંગના,
 વામ, મૂઠમ આકારના તથા મોતીના આશુસૂવાળા હળારા સર્પો
 દિવસે તડકામાં બિભા રહીએ તો બધાને આકાશમા સમુપ્પ આવતા
 દેખાય છે તે જ્યારે ન દેખાય, ત્યારે છ મહિને મૃત્યુ થવાનુ છે
 એમ જાણવુ સ્વપ્નમા પોતાને મૂડાયેલા માથાવાળો, તેન ચોળેલો,
 સાન મુગધી માળાનાળો, લાલ વસ્ત્રવાળો તથા ગધેડા ઉપર બેસીને
 જતો જુએ, તો અધુરું વરસ હવે મૈથુનને અતે અકસ્માત
 ધટનો અનાજ સભાગાય, તો પાચમે મહિને મૃત્યુ થાય કાચિડો
 વેગળી માથા ઉપર ચડીને ત્રણ રંગ ધારણુ કરતો ચાલ્યો જન્ય તો
 પાચમે મહિને મરણુ થાય નાક વાકુ થાય, આખ ગોળ થઈ જન્ય,
 અને ઠાન સ્વસ્થાનથી ખખે, તો ચાર મહિનાને અતે મૃત્યુ થાય
 સ્વપ્નમા કૃષ્ણ વસ્ત્રનાળો અને હોદાનો દડ ધારણુ કરનારો પુડુપ
 દેખાય, તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ થાય ચંદ્રને ચરમ જાણે, સૂર્યને દડો

જાણે, ભૂમિ અને સૂર્યમાં હિંદ્રુ જુએ, જીલને જાળી જુએ, મેને લાવ
કમળ જેવું જુએ, તાળવું કપતું હોય એમ લાગે, હૃદય રહતું હોય
એમ લાગે, ગરીરનો રંગ એકસરખો ન ગહે, તથા નાભિ આગળ
અમ્મમાત હેડકી થાય, તો એ મહિને મરણ થાય જીએ સ્વાદ ન
લાગે, ખોવતા વારવાર રખનન પામે, કાન ત્વવાજ સંભળે નહિ, નાક
ગંધ ન પારખે, હમેશાં આંખો ફગક્યા કરે, જોયેલી વસ્તુમાં પણ ભ્રમ
થાય, રાત્રે દંદધનુષ્ય જુએ, દિવસે (ઉદ્ડા) તારા ખરતા જુએ,
દર્પણમાં કે પાણીમાં પોતાનો પડખો ન દેખે, વાદળ વિના વીજળી
જુએ, અમ્મમાત માથું ખગવા લાગે, કપાંક હસ, કાચા અને મોરનો
સમૂહ જુએ, હડો-બિનો-કેમળ-કર્કશ એવો કાર્ધ સ્પર્શન અનુભવે,—
આ બનામાથી એક પણ ચિદન હોય, તો મહિને મૃત્યુ થાય તેમાં
સંશય નથી ઉઠાડે મોએ વાચુ સાથે હકાર ખોલે ત્યારે હડી લાગે,
અને થોડા ઉઘાડેલા હોદ્દાથી કરેલો કુત્તાર બિનો લાગે, સ્મૃતિ અને
ગતિનો ક્ષય થાય, તથા શરીરના પાચ અંગ હડા થાય, ત્યારે દશ
દિવસે મૃત્યુ થાય શરીર અડધું હકું અને અડધું ગરમ લાગે, કે શરીરે
અમ્મમાત જાળ જેવું લાગે, તો સાત દિવસે મૃત્યુ થાય નાજા બાદ
તરત જ હૃદય અને પગ આગળનો ભાગ સુમર્ષ જાય, તો બે દિવસે
નિસશય મગજ થાય દાંત એક બીજા સાથે ઘસાયા કરે, શરીરમાંનો
ગંધ મગદા જેવો દુ સહ ધર્ષ જાય, કે શરીરનો ચર્ચું વિકૃત ધર્ષ જાય,
તો ત્રણ દિવસે મગી જાય પોતાની નાસિકા, પોતાની જીભ, મૂઠો,
નિમ્બળ દિશા, તેમજ આકાશમાં સપ્તર્ષિ જ્યારે ન દેખી શકે, ત્યારે
(બે દિવસે ?) મરણ પામે સનાતનના કે સાજના કે ચાંદની રાતમાં
પોતાના હાથ દેવાળીને પોતાની ધ્યાને જોડી ત્યારબાદ ધીમે ધીમે
આંખો બંધી કરી આમણ તરફ નજર કરવી તો પોતાની ઘોળી
જાયા ત્યાં દેખાશે તેવું જ્યારે માથું ન દેખાય ત્યારે તે દિવસે જ
મરણ થવાનું છે એમ સમજવું, ડાબો હાથ ન દેખાય, તો પુનઃ અને
ડાબો મૃત્યુ થાય, જમણો હાથ ન દેખાય, ત્યારે ભાઈનું મરણ થાય,

હૃદય ન દેખાય, તો પોતાનું મૃત્યુ થાય, હિર ન દેખાય તો ધનનો હાથ થાય, ગુણ ભાગ ન દેખાય, તો બાપનું મરણ થાય, જે સાથળ ન દેખાય, તો વ્યાધિ થાય, પગ ન દેખાય, તો પરદેશગમન થાય, અને આખું શરીર ન દેખાય તો તરત જ મરણ થાય^૧ [૫/૧૩૫-૧૭૨]

વિધિપૂર્વક વિદ્યાઓ વડે દર્પણ, અગૂંદો, બીજ, કે તરવારમાં ઉતારેલી દેવતાને પણ પૂછીએ તો મૃત્યુનો સમય કહી બતાવે છે. સ્વયંબ્રહ્મ કે ચંદ્રબ્રહ્મ વખતે ‘અન્નરવીરઠવ’ એ મંત્રને દશ હજાર ને આઠ વાર જપ કરીને સાધવો પછી કામ પ્રસંગે એક હજાર ને આઠ જપ થતા તનવાર વગેરેમાં દેવતા આનીને બરાબ છે પછી તેમાં કુવારી કન્યા પાસે જોડારીને પૂજ્યાથી તે કન્યા બધા નિર્ણયો કહે છે, અથવા સત્સાધકના ગુણથી આકૃષ્ટ થયેલી દેવતા પોતે જ ત્રિકાલ રિયવક નિર્ણયો નિસરાય કહે છે [૫/૧૭૩-૫]

માણસ નીરોગી હોય કે મારો હોય, ધરમાં હોય કે ધરની બહાર હોય, તેમજ પોતાની જાતે કે બીજા દ્વારા શુભનથી પણ ધણી બાનતો બણી રાકે છે જેમકે સાપ, વીછી, કરમિયા, હિર, ધિલોડી, કીડીઓ, જૂ, માકણ, કૌશળિયા, ઊધઈના રાક્ષા, ઊર્ધ્વ, ધિમેલો તથા બમરીઓ જ્યારે એકદમ વધારે નીકળે, ત્યારે ઉદ્દેગ, કલહ, વ્યાધિ કે મરણ નશ્ક છે એમ જાણવું જોડા, વાદન, ઇન્દ્ર, શક્તિ, હાયા, શરીર કે દેશને કાગળે આવી આવ્ય મારે, ત્યારે મરણ નશ્ક છે એમ જાણવું ૩ ગાયો અશ્વપૂર્ણ નેત્રે ધરણીને જોરથી પગ વડે ખજે, ત્યારે તેમના મામિકને રોગ તેમજ મૃત્યુ થાય એમ જાણવું [૫/૧૭૬-૮૧]

૧ અન્ય ગ્રંથોમાં આપેલ આ હાયાપુરુષદર્શન અંગેની વિગતો માટે જુઓ પુસ્તકને ઉપરોક્ત પૃષ્ઠ નં ૮, પા. ૨૦૪-૫

૨ વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા (૪૫૬૯) માં જણાવ્યું છે કે, ધરમાં મધમાખો, રાક્ષા, કે કમલ અચાનક નીકળે, તો મૃત્યુ થવાનું છે એમ જાણવું

૩ બૃહત્સંહિતામાં પણ (૬૪૧૪) જણાવ્યું છે કે, વાદન, શક્તિ, જોડા, ઇન્દ્ર, હાયા અને અંગે કામડો આવ્ય વડે કુદી જાય, તો મરણ થાય

આ બધાં શુકન સાગ્ર માટે માણસ કહ્યા; હવે માંદા માણસને લગના શુકન કહીએ. શુકન વખતે જમણી બાજુ વળીને ફૂંટું પોતાની ગુદા, ઉરઃસ્થળ, કે પૂંછડી ચાટે, તો અનુક્રમે એક અને ત્રણ દિવસે મરણ થાય. શુકન વખતે ફૂંટું પોતાનું આખું શરીર સંઘોળીને સૂએ કે કાન ચડાવી, વાંકું વળી અંગ હલાવે, તો મૃત્યુ થાય. શુકન વખતે ફૂંટું ઉઘાડે મોંએ, લાળ કાઢતું, આંખો મીચી તથા અંગ સંઘોળીને સૂએ તો નિ સંશય મૃત્યુ થાય. માંદા માણસના ઘર ઉપર કાગડાઓનો સમુદાય ત્રણ સંઘાઓ વખતે ભેગો થાય, તો મૃત્યુ નજીક આવેલું જાયતું.^૧ કાગડા રમોડામાં કે સૂતાના ઓરડામાં ચામડું, દાડકાં, દોરી, કે કેશ લાવીને નાખે, તો મરણ નજીક આવેલું જાયતું.^૨ [૫/૧૮૨૭]

અથવા ઉપકૃતિ વડે પણ કાલગાન થઈ શકે છે. શુભ દિવસે, રાતને વખતે, શુભ દિશામાં^૩, કાનને પંચનમસ્કારમંત્ર^૪ કે આચાર્યમંત્ર વડે પવિત્ર કરી, ઘેરથી કાનને દાંડી દઈ દુકારીગર સોમના ચક્રામાં જતું. ત્યાં જમીનને ચંદનથી અચીને તથા તેના ઉપર ગંધ અક્ષત બગેરે વેરીને સાવધાન થઈ અવાજ સાંભળવો. તે અવાજ બે પ્રકારનો હોય છે : એક આડકતરી રીતે કહેલો — વિચાર કરીને સમજવો પડે તેવો; અને બીજો સ્પષ્ટ અર્થવાળો — સીધા શબ્દમાં કહેલો. પહેલાનો દાખલો આ પ્રમાણે છે : જેમકે, ‘આ ઘરનો ચાંલતો પાંચ કે છ દિવસ, પક્ષ, મહિના કે વર્ષે ભાગી જશે, વા નહિ ભાગી જાય’; ‘તે બહુ મુંદર હતો પણ હવે ભાગી જશે,’ રક્ષાદિ. બીજાનો દાખલો આ

૧. બૃહત્સંહિતામાં (૪૫૧૯) જણાવ્યા પ્રમાણે ઘર અને ચેતનાં તોરણ (કમાનો) ઉપર પક્ષીઓનો સમુદાય આવીને બેસે, તો મરણ થાય.

૨. બૃહત્સંહિતામાં (૪૫૭૦) જણાવ્યું છે કે, ફૂંટરાં પરમાં દાડકા કે બીજા મૃત અવશેષ કાઢીને નાખે, તો મૃત્યુ થાય. તેમજ ૯૪૧૨ માં જણાવ્યું છે કે ભરમ, દાડકાં, કેગ અને ચાંદડા સ્વારીમાં નાખી જાય, તો સંધ્યાનો માવિક મરી જાય.

૩. ‘પૂર્વ’, ઉત્તર અને પશ્ચિમ.

૪. તે મંત્રની વિગત માટે મુઓ ટિપ્પણ ૧૯, પાન ૧૮૦૧.

પ્રમાણે છે 'આ સ્ત્રી કે આ પુરુષ આ સ્થાનમાંથી નહિ જાય,' 'અમે એને નહિ જરા દર્શાવે,' તેમજ 'એને જવાનો વિચાર નથી,' અથવા 'એને હવે જવાનું મન છે,' 'મારે પણ તેને મોડી દેવા છે,' માટે 'તે હવે જલદી અડીથી જશે' વગેરે આ પ્રમાણે ઉપશ્રુતિ સાબળીને શુભ પુરુષો મૃત્યુ નજીક આ યુ હોય તે જાણી શકે છે [૫/૧૮૮ ૧૮૬]

શનિપુરુષની આકૃતિ ચીનરી, જે નક્ષત્રમાં શનિ હોય તે નક્ષત્ર મુખે મૃત્યુ, પછીના ચાર નક્ષત્ર જમણે હાથે મૂક્યા, પછીના ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર બે પગમાં મૂક્યાં, ચાર ઝગે હાથે મૂક્યા પછીના પાંચ અનુક્રમે, જતીમાં મૂક્યા, પછીના ત્રણ માથે, પછીના બે બે બને આખોએ, અને પછીનું એક ગુણ જાગમાં મૂકવું પછી નિમિત્ત ભેટી વેળાએ, જન્મનક્ષત્ર કે નામનક્ષત્ર ગુણદેશમાં આપ્યું હોય, તથા દુષ્ટ ગ્રહોની તેન પર દષ્ટિ પડતી હોય, અથવા તેમનો સંયોગ હોય, તથા ચૈત્ર્ય ગ્રહોની દષ્ટિ કે સંયોગ ન હોય, તો નીરાગી માણસનું પણ મૃત્યુ થાય, તો રોગીની તો વાત જ શી? [૫/૧૮૭ ૨૦૦]

પ્રશ્ન વખતે જે તત્કાળ લક્ષ્ય હોય, તેનાથી સાતમે, ગોથે કે

૧ દશમતૃતીય નવપચ્ચમ ચતુર્થાષ્ટમ કર્ત્ત્વ ન વજ્જતિ પાદવૃદ્ધ્યા ફલતર્થેવ પ્રયચ્છતિ એ પ્રમાણે મહોની જાગર કહેવાય છે આ જ કૃત્ર મહા આવતો હોય તો તે સંયોગ કહેવાય

મંગળ પોતાના સ્થાનથી	૪-૭-૮	બુધનોને સંપૂર્ણ	જુએ કે
શુક્ર	૫-૭-૬	,	,
ગનિ	૩-૭-૧૦		
રાહુ	૫-૭-૧૨		

જે બુધનમાં મહા પડ્યો હોય ત્યાંથી દશમે અને ત્રીજે તેની એક પાદ દષ્ટિ, નવમે અને પાંચમે બે પાદ દષ્ટિ થાય અને આઠમે ત્રિપાદ દષ્ટિ અને સાતમે સંપૂર્ણ દષ્ટિ કહેવાય

૨ લગ્ન એટલે જે રાશિમાં સૂર્ય આવતો હોય તે રાશિ દિવસમાં બાર રાશિ કે સંક્રાંતિ હોય ૩ ધારોડે, સવારે છ વાગ્યે કોઈનો જન્મ થયો હોય અને તે વખતે વૃશ્ચિક રાશિ હોય તો લગ્ન વૃશ્ચિકનું કહેવાય અને તે પ્રથમ સ્થાને મુકાય

દશમે સ્થાને કૂંડ ગ્રહો, અથવા ચંદ્ર છદો કે આદ્યો હોય, તો મૃત્યુ થાય. પ્રથમ વખતે લગ્નનો અધિપતિ ગ્રહ અસ્ત પામ્યો હોય, તો નીરાંગી પણ મૃત્યુ પામે પ્રથમ કુતી વખતે લગ્નમાં ચંદ્ર હોય, બાગમે શનિ હોય, મંગળ નવમો હોય, આદ્યો સૂર્ય હોય, તથા ગુરુ ગળવાન ન હોય, તો મૃત્યુ થાય રવિ છદો હોય અથવા ત્રીજો હોય તથા શશી દશમે હોય, ત્યારે ત્રીજો દિવસે મૃત્યુ થાય પ્રથમ વખતે ઉદયથી ચોથે કે બારમે સ્થાને પાપગ્રહો હોય, તો ત્રીજો દિવસે મૃત્યુ થાય ઉદયકાળ* કે પાચમે સ્થાને પાપગ્રહ હોય, તો આઠ કે દસ દિવસે મૃત્યુ થાય પ્રથમકાળે ધનુષ અને મિથુન રાશિથી સાતમે સ્થાને અશુભ ગ્રહો આવ્યા હોય, તો પાંચ કે મૃત્યુ થાય [૫/૨૦૧ ૭]

એક ત્રિકોણ દોરી તેના ઉપર તે જ દેવો બીજો ત્રિકોણ ગંધી બાળુ સમાન ગહે તે પ્રમાણે ડાબે દોરવો એટલે વચમાં પદ્મકોણ આકૃતિ થશે અને તેની આબુઆબુ ૭ નાના ત્રિકોણ પછી પછી વચમાં ડાબે દોરવો તેની નીચે તે માણસનું નામ લખવું પડી તેની ડાબા જમણી જે બન્ને ત્રિકોણના જે જોડકા છે, તેમાં ૨ અક્ષર લખવો પડી આકૃતિની ગદ્યાર જે પહેલાં ખૂણ પડે છે, તેમાં અ, આ, ઉ, ઊ, ઇ, ઈ - એ ૭ સ્વરો અનુસ્વાર સાથે લખવા તથા ૭ અક્ષરોમાં ઉપર ૭ સ્વસ્તિક દોરવા, અને તેમની સાથે ૨૨ અક્ષર લખવો પડી એ આખી આકૃતિની આબુઆબુ ચોરસ દોરવો અને દરેક ગાળુંની વચમાં ૪ અક્ષર લખવો ચોરસની અદરનો ભાગ તે અમિતુર સમજવું અને બહારનો ભાગ વાયુપુર સમજવું પછી એ યંત્ર બને પગ, હૃદય, માથું અને જવા સાથે ઉપર સ્થાપિત કરવું પડી સૂર્યોદય વખતે સૂર્ય તરફ પીઠ કરી પોતાની જાયા તરફ જોવા કરવું જો પૂરી જાયા દેખાય તો એ વર્ષ મુધી મોત નથી આવવાનું એમ જાણવું મન ન દેખાય તો બાર વર્ષ મોત આવે, દાઢ, આગળી, ખમો, કેરા, પડખા, નાક એવા ન દેખાય તો અનુક્રમે દસ, આઠ,

સાત, પાંચ, ત્રણ અને એક વર્ષે મોત આવે માથુ કે દાઢી ન દેખાય તો ૭ મહિને મોત આવે ગળુ ન દેખાય તો એક મહિને, આખો ન દેખાય તો ૧૧ દિવસે, હૃદયમાં છિદ્ર દેખાય તો સાત દિવસે, અને બે છાયા દેખાય તો યમ મામે ૬૮ ઊભો છે એમ જાણવું (૫/૨૦૮ ૧૬)

પ્રથમ ચોટણીએ સ્વ સંક્ર, મસ્તકે ઝંકાર, નેત્રમાં લ, હૃદયમાં વ અને નાભિકમળમાં હ અક્ષર મૂકવો. પછી 'ઝં જુમ્ ઝં મૃત્યુમયામ, ઝં વજ્રવાણિન શૂલ્પાણિન હર હર દદ દદ સ્વસ્ત્વ દશમ દશમ હું કટ કમ આ મત્ર વડે ૧૦૮ વાર અને આખો અને પોતાની ડાયાને મતરવી પછી સૂર્યોદય વખતે સૂર્યને પીઠ પાછળ રાખી, પોતાને માટે પોતાની અને પારકા માટે પારકાની ડાયા વિધિમર પૂજન કરીને સાધનાતાથી જોડી જો આખી ડાયા દેખાય, તો એક વર્ષ મૃત્યુ નથી એમ જાણવું પણ, જાધ, અને દીચણુ ન દેખાય તો અનુક્રમે ત્રણ, બે અને એક વર્ષે મૃત્યુ થાય એમ જાણવું સાથગ ન દેખાય તો દશ મહિને, કટિ ન દેખાય તો આઠ મહિને કે નવ મહિને પેટ ન દેખાય તો પાંચ મહિને, ગ્રીરા ન દેખાય તો ચાર, નથુ બે કે એક મહિને, જગત ન દેખાય તો પંખવાડિયે, છુત્ત ન દેખાય તો દશ દિવસે, ખભો ન દેખાય તો આઠ દિવસે, હૃદય ન દેખાય તો ચાર રાતોએ, માથુ ન દેખાય તો બે રાતોએ અને આખી ડાયા ન દેખાય તો તત્ક્ષણ મૃત્યુ છે, એમ જાણવું (૫/૨૧૭ ૨૩)

આ પ્રમાણે મળતો નિર્ણય શ્રવાના શરીરગત સાધનોને પ્રસંગે જાણ સધનો પણ વર્ણવી મનાયા દેવે પ્રસંગાનુસાર જય-પરાજય નક્કી કરનાના ઉપાય પણ જણાવીએ કેઈ આવીને બે જાણના નામ વર્ધને પૂછે કે, આ બેમાથી સુદમાં કેણુ જીતશે તે વખતે પૂર્ણ નાડી હોય એવે કે શ્યામ અદર લેતાતો હોય, તો જેણું પહેલું નામ દીધું હોય તેનો જય થાય, અને શ્યામ મુખતો હોય, તો પછીનાનો

જમ થાય. પૂજ્યા આવેલો માણસ જો જાણવાવાળાનું નામ^૧ પહેલું લે, અને રોગીનું નામ પછી લે, તો ઇષ્ટ વસ્તુ સિદ્ધ થાય; અને તેનાથી જીવદુઃ લે, તો પરિણામ પણ જીવદુઃ જ આવે. પૂજ્યા આવનાર દૂન જો ડાબે હાથે જીમ્મો હોય, તો લડનારા બેમાંથી સમ (એકીવાળા) અક્ષરના નામવાળો જીતે; અને જમણે હાથે જીમ્મો રહે, તો વિયમ (એકીવાળા) અક્ષરના નામવાળો જીતે. જૂનો વગગાડ હોય, કે સાપ કરડ્યો હોય તો પણ માંત્રિકાએ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું; એટલે કે, પૂજ્યા આવનારો ડાબે હાથે જીમ્મો રહે તો સમ અક્ષરના નામવાળો જીતે; અને જમણે હાથે જીમ્મો રહે તો વિયમ અક્ષરના નામવાળો જીતે. (૫/૨૨૪-૬)

જ્યારે ડાબી નાડીમાં 'વરુણ' વાયુ પ્રાપ્તો હોય, ત્યારે આરંભેલાં કાર્યો નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે 'વરુણ' વાયુ જમણી નાડીમાં હોય, ત્યારે જમ જીવિત, લાજ આદિ સર્વે બાબતોમાં નિષ્ફળતા મળે છે. 'અનિષ્ઠ'—વાયુને બરાબર જાણીને હાથમાંથી ફૂલ નાખવું; અને તે ઉપરથી મરેલા કે જીવતાનો નિશ્ચય કરવો. પ્રશ્ન કરતી વખતે (ઉત્તર આપનારને) 'વરુણ' તો ઉદય હોય, તો લાજ ત્વરિત થાય છે; 'પુરંદર' હોય તો લાંબે કાળે થાય છે; 'વરુણ' હોય તો અત્ય પ્રમાણમાં થાય છે; અને 'અગ્નિ' હોય તો સિદ્ધ થયેલો પણ નાશ પામે છે. 'વરુણ' વાયુ વખતે ગયેલા માણસની બાબતમાં કાંઈ પ્રશ્ન પૂછે, તો ગયેલો માણસ પાછો આવે છે; 'ભૌમ' વાયુ વખતે ત્યાં જ સુખમાં રહે છે, 'વરુણ' વખતે ત્યાંથી પણ દૂર જાય છે; અને 'અગ્નિ' વખતે ત્યાં જ મરી જાય છે યુદ્ધ બાબત પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તો 'અગ્નિ' વાયુ વખતે દારુણ યુદ્ધલગ્ન થાય; 'વરુણ' વખતે મૃત્યુ કે સંન્યો વિનાશ થાય; 'પુરંદર' વાયુ વખતે યુદ્ધમાં

૧. એટલે કે જેને પૂજવા આજીવો છે તેનું નામ સંજોષન તરીકે

પહેલું મૂકે.

૨. આ બધા વાયુઓની સમજ માટે જુઓ પા. ૧૫૪.

વિનય થાય; અને 'વરુણ' વાયુ વખતે ધાર્મી કરતાં પણ અધિક સિદ્ધિ મળે—શત્રુના નાશથી સંધિ થાય, કે પોતાનું ધાર્મ્ય સિદ્ધ થાય. 'ભૌમ' વાયુ વખતે વરસાદ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તો વરસાદ વરસે; 'વરુણ' વખતે મનમાન્યો વરસે; 'પવન' વખતે તોફાન સાથે વરસે; અને 'અગ્નિ' વખતે થોડાવહો વરસે. તે પ્રમાણે ધાન બાગતના પ્રશ્નમાં 'વરુણ' વખતે ધાન પાકે; 'પુરંદર' વખતે પુષ્કળ પાકે; 'પવન' વખતે મધ્યમસરનું પાકે; અને 'અગ્નિ' વખતે ઘાટું પણ ન પાકે. ગર્ભની બાગતમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, ત્યારે 'મહેન્દ્ર' અને 'વરુણ' વખતે પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે; 'વાયુ' અને 'અગ્નિ' વખતે પુત્રી પ્રાપ્ત થાય છે; અને શત્રુ જ હોય, તો ગર્ભનો નાશ થાય છે. ઘેર કે રાજકુલ વગેરે ઠેકાણે પેસનાં કે નીકળતાં ડાબી કે જમણી જે નાડીમાં પવન ચાલતો હોય, તે બાળુનો પગ પહેલો ચૂકવો; તેનાથી ઇચ્છિત વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે. જેને કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી છે, તેણે શુરુ, બંધ, તૃપ, અમાત્ય વગેરેની પાસે ઇચ્છિત માગતી વખતે પોતાની જે નાડીમાં પવન ચાલતો હોય, તે નાડી તરફ તેમને રાખવા. સ્ત્રીઓને પણ જે બાળુ પવન ચાલતો હોય તે બાળુ જેસાડી કે સુવાડી હોય, તો તે વશ થઈ જાય છે; તેના જેવો બીજો વશીકરણમંત્ર કોઈ નથી. શત્રુ, ચોર, લેણદાર, કે બીજાં પણ ઉત્પાત અને વિગ્રહનાં કારણોને જમ, ભાલ અને સુખની ઇચ્છાવાળાએ, જે બાળુ પવન ચાલતો હોય તે બાળુ ગમ્પનાં. જે બાળુ પવન ચાલતો હોય તે બાળુના અંગનું શત્રુના પ્રકારોથી રક્ષણ કર્યા કરે, તો તેની સક્તિ બળવાન શત્રુઓ વડે પણ નષ્ટ ન કરી શકાય. ડાબી કે જમણી જે નાડી ચાલતી હોય તે બાળુ જોમો રહીને કોઈ ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછે, તો પુત્ર થાય; ખાલી તરફ જોમો રહે તો પુત્રી થાય; સુપુત્રામાં પવન ચાલતો હોય તો બે બાળક થાય; નાડી ખાલી હોય તો નપુંસક થાય. પવન એક નાડીમાંથી બીજામાં સંક્રાંત થતો હોય, ત્યારે ગર્ભનાશ થાય; અને સમ દશા હોય, તો લેમકુલન પ્રાપ્ત. કેટલાક એમ કહે છે કે પ્રશ્નકાળે

ચંદ્રનાડી ચાલતી હોય, તો પુત્રી થાય, સૂર્યનાડી ચાલતી હોય, તો પુત્ર થાય, અને મધ્યભાગે નપુસક થાય. (૫/૨૩૦ ૨૪૭)

પરંતુ કયા ચાલે છે તે જાણી સમજાવું ન હોય, ત્યાં આ પ્રમાણે કહ્યું. જે અંગૂઠા વડે જે કાન, મધ્ય આંગળીઓ વડે જે નાભિકાઓ, અત્ય તથા ઉપાત્ય આંગળીઓ વડે મો અને પહેલી આંગળીઓ વડે આખના ખૂણા, એ પ્રમાણે ગધું બધું રવું પછી શ્વાસનો રોધ કરી, એક ધર્મને નેત્રુ જો પીગું મિંદુ દેખાય તો 'ભૌમ' વાયુ જાણવો, ઘોણું મિંદુ દેખાય તો 'વદુષ્ટ' જાણવો, કાગું મિંદુ દેખાય, તો 'ચરન' જાણવો, અને વાયુ મિંદુ દેખાય તો 'અગ્નિ' જાણવો. કાળી કે જમણી નાડી ચાલતી હોય, અને તે બદલવી હોય, તો તે જાણુનું આખું અંગ (શયન રંગેરથી) દેખાવવું, જેથી પરંતુ બીજી તરફ વહેના લાગશે કાળી જાણુએ અમ્ભાગમા ચંદ્રનું ક્ષેત્ર છે, અને જમણી જાણુએ પાછના ભાગમા સૂર્યનું ક્ષેત્ર છે, એમ નિર્ધારે છે તેમા વાયુનો સચાર જાણીને નિરવ પુરો લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ, જીવિત-મરણ રંગેર કવી શકે છે [૫/૨૪૮ ૫૪]

જે તીવ્રશુદ્ધિશુદ્ધિનાળો પુરુષ યથાયોગ નાડીશુદ્ધિ કરવાનું જાણે, તેને આ બધું વાયુથી થતું સમર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે નાભિકમળના યીજકાશ ઉપર કના અને મિંદુ (૭) વાળો તેજસ્વી 'હૈ' ચિત્રવો તેના ઉપર રેક અપવો પછી તે જનાગાઓનાગા, નિષુદ્ધેગી, તેજસ્વી 'હે' ને સૂર્યનાડીથી બદલે કાદવો અને આકાશમા વર્ષ જવો, પછી અમૃતથી સિચન કરતા કરતા તેને ધારે ધારે નીચે ઉતારી, ચંદ્રમાર્ગે નાભિપદમા ફરી દાખલ કરવો તે પ્રમાણે અતત કર્યો કરવાથી પ્રણા અમ્ભાસને અતે નાડીશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

નાડીશુદ્ધિની રીત જુદા જુદા યોગ્યશોમા બિન બિન જણાવી છે પરંતુ અહીં આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી રીત તો છેક જ જુદી છે

શિવસંદિતા (૩૨૦ ઇ.)માં જણાવ્યા પ્રમાણે રેચક પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામ એક વખતે ૨૦ વાર એમ દિવસમાં ચાર વખત (પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન, સૂર્યાસ્ત અને અર્ધરાત્રીએ) ૨૦૧ આમ ત્રણ માસ રોગ દૂરનારને નાડીશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

ધેરુચ્ચંદિતા (૫૩૯ ઇ.)માં જણાવ્યા પ્રમાણે ધૃમ્નરાજી અને તેગસ્ત્રી વાયુગીજ યનુ ધ્યાન કરતા હોતા તેનો ૧૬ વાર ૧૫ થાય ત્યાં સુધી ડાબી નાડીથી વાયુને અદર ખેંચવો ૫મી ૬૪ જપ થાય ત્યાંસુધી કુંભક કરવો, અને ૩૨ જપ થાય ત્યાંસુધી તેને સૂર્યાનાડી વડે રેચન કરવો ૫મી નાભિમૂળમાથી અમિતત્ત્વને ઉઠાવી તેમાં પૃથ્વી તત્ત્વનું મિશ્રાન કરી તે બંનેના તેજનું ધ્યાન કરતા કરતા, અગ્નિગીજ રનો ૧૬ વાર ૧૫ થાય તેના વખતમાં વાયુને અમ્બુધી જાણુથી ખેંચવો, ૬૪ જપ થાય ત્યાં સુધી કુંભક કરવો, અને ૩૨ જપ થાય ત્યાં સુધી તેને રેચન કરવો ૫મી નાભિમૂળ ઉપર ચંદ્રનું ધ્યાન કરતા હોતા તથા ઠ બીજનો ૧૬ વાર ૧૫ થાય ત્યાં સુધી ડાબી નાડીથી વાયુને ખેંચવો અને ઘ બીજનો ૬૪ વાર ૧૫ થાય ત્યાંસુધી કુંભક કરવો દરમ્યાન નાભિમૂળ ઉપરના ચંદ્રમિળમાથી અમૃત નીખી આખા શરીરમાં વ્યાપી જઈ તેને પરિત્ર કરે છે એવું ધ્યાન કરતા કરતા, ૩૨ વાર ૧૫ બીજનો ૧૫ કરતા કરતા રેચક કરવો આ ત્રણ પ્રાણાયામના અવધાસથી નાડીશુદ્ધિ થઈ જાય છે.

ત્રિશિખ્રાલ્લોપનિષદમાં (૮૫ ઇ.) ૧૬ ૬૪ ૩૦ એ માત્રામાં ૮૦ પૂરક કુંભક રેચક, દિવસમાં ચાર વાર ત્રણ વર્ષ સુધી કરના એમ જણાવ્યું છે યોગતત્ત્વોપનિષદમાં (૪૦) ત્રણ માસ જણાવ્યા છે

દર્શનોપનિષદ ૫૭ માં ઈન્દ્રિય પ્રાણુ ખેંચી, દેહમખે અગ્નિને જ્વાલાવત્વી સુક્ત બળતો ચિત્તવો અને ૨ અગ્નિગીજનું

ધ્યાન કરવું, તથા પછી તેનું રેચન પિંગલાથી કરવું, એમ જણાવ્યું છે.

એ પ્રમાણે નાડીશુદ્ધિના અભ્યાસમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરનારે મરણ મુગ્ધ વાયુને ગમે તે જાણુ પર લઈ જઈ શકે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે રૂઝે ઘડી એક નાસિકામાં રહે છે; પછી બીજી તરફ આત્મો જાય છે. માથુસ સ્વસ્થ અવસ્થામાં હોય, તો એક રાત ને દિવસ થઈને ૨૧ હજાર અને ૬૦૦ વખત પ્રાણવાયુ અંદર આવે છે ને જાય છે.^૧ જે મૂઢ બુદ્ધિનો માથુસ વાયુની સંક્રાંતિ જાણતો નથી, તે તેના ઉપરથી તત્ત્વનિર્ણય કેવી રીતે કરી શકે? [૫/૨૫૫-૬૩]

નીચે મેંએ રહેલું હૃદયકમળ પૂરક વડે પૂરવાથી ખીસે છે; અને તેને કુંભક વડે જગાડયું હોય તો તે ઊર્ધ્વમુખી^૨ થઈ જાય છે પછી રેચક વડે^૩ તેને હલાવીને હૃદયકમળમાંથી વાયુને ઉપર ખેંચવો. અને ‘ઊર્ધ્વશ્રોતોમાગ’^૪ ની ગાઠ બેદીને તેને જ્વલપુરમાં લઈ જવો.^૫ પછી જ્વલપુરમાંથી નીકળીને યોગીએ સાવધાનતાપૂર્વક આકાશના તૂલ ઉપર ધીરે ધીરે વેધ કરવો. ત્યાં વારંવાર અભ્યાસ કર્યા પછી માંસતીની કળી વગેરે ઉપર સદા પ્રમાદરહિતપણે સ્થિરતાથી વેધ કરવો. એમાં દૃઢ અભ્યાસ થઈ જાય, એટલે પછી ‘વરુણ’ વાયુ વડે કપૂર, અગરુ, કૃત આદિ ગંધદ્રવ્યોમાં વેધ કરવો. એમાં કુશળતા આવી જાય, એટલે સૂક્ષ્મ પક્ષીશરીરમાં

૧. વરાહોપનિષદ ૫૩, તથા ઘેરંડસિંહતા ૫૮૪ માં પણ એ જ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. પરંતુ અમૃતનાદોપનિષદમાં (૩૩) તેની સખ્યા ૧ ૯૫, ૧૩ હજાર, એકસો, ને ૮૦ જણાવી છે.

૨. મૂળ : ‘ઊર્ધ્વશ્રોતસ’ ।

૩. એ રેચક જહાર કાઢી નાખવાનો નથી, પરંતુ કુંભકમાં સ્થિર કરવા વાયુને જ જાએ લેવા માંડવો. તેને આદી ‘રેચક’ કહ્યો છે.

૪. અને માટે સિવસંહિતામાં (૪-૧૭ ૬૦) મદ્ધાવેધ, સક્રિયાત્વન ઇત્યાદિ દશ મુદ્રાઓનો અભ્યાસ વિગતથી વર્ણવ્યો છે. અન્ય યોગશાસ્ત્રોમાં પણ કુંડલિનીને મુખમુખમાં થઈને જ્વલપુરમાં લઈ જવા માટે પ્રાણવાયામાદિ ઉપાયો વિગતવાર વર્ણવેલા હોય છે.

પરનાથી વેગ કરવો. એ પ્રમાણે પનંગ, ભમગ વગેરેનાં શરીરોમાં તેમ જ મુગ વગેરે પ્રાણીઓનાં ગર્ભોમાં પણ અભ્યાસ થઈ જાય, એટલે એકામતાપૂર્વક, ઇદ્રિપનિગ્રહી ધર્મને માન્ય, અથ્, દાથી વગેરેનાં શરીરોમાં પણ જેમના નીકળવાનો અભ્યાસ કરવો; એ પ્રમાણે વધનાં વધનાં પછી વધના વગેરેમાં પણ પ્રવેશાદિ કરનાં. આ પ્રમાણે યજ્ઞ નાક વડે મૂન શરીરોમાં દાખલ થવું. જ્યના શરીરમાં જેમવાનો વિધિ અહીં નથી કહેવા, કારણ કે, તેમાં પાપ રહેલું છે. [૫/૨૬૪૭૩]

પરંતુ પછી રીકમાં તે વિધિ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે :
“અક્ષરકંથી જન્મ નીકળતું; અને અપાન માર્ગે બીજાના શરીરોમાં દાખલ થવું. પછી નાગિન્દ્રગમાં ધર્મને મુખમુખા માર્ગે દુષ્યકમળમાં જવું. ત્યાં પોતાના શય વડે તેના પ્રાણનો સચાર અંધ કરી દેવો, એટલે તેનો જીવ તેના શરીરમાંથી નીકળી જશે. પછી તેના શરીરમાં પોતાના શરીરની પેઠે રહેવું. એ પ્રમાણે બીજાના શરીરમાં અર્ધો દિવસ કે દિવસ કીકા કરીને, એ જ વિધિથી પોતાના શરીરમાં દાખલ થઈ જવું ” આચાર્ય એટલું ઉમેરે છે કે, બીજાના પ્રાણનો નાશ કર્યા વિના બીજાના શરીરમાં દાખલ થઈ શકાતું નથી

યોગસૂત્ર ૩-૩૭માં પરકાયપ્રવેશની સિદ્ધિનું વર્ણન છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે બે વસ્તુઓ આવશ્યક છે, એમ તેમાં જણાવ્યું છે (૧) ચિત્તને એક શરીરમાં જ સ્થિતિ કરી અદ્ભવની રાખનાર જે કારણ હોય તેની સિયિયતા, તથા (૨) એ ચિત્તને જવા-આવવાના માર્ગનો સાક્ષાત્કાર. એટલે કે પોતાના શરીરમાંથી જે નાડી દ્વારા ચિત્તનું બહાર ગમન થઈ શકે તે નાડીચક્રનો તેમજ અન્યના શરીરમાં જે નાડી દ્વારા ચિત્તનો પ્રવેશ થઈ શકે, તે નાડીચક્રનું જ્ઞાન સિદ્ધિમાંદિતામાં (૫૮૧) નાલિ આગળના મણિપૂર ચક્રનું જ્ઞાન કરવાથી પરકાયપ્રવેશસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જણાવ્યું છે

ધારણાનાં વિવિધ રથાનો

[પાન ૮૫ માટે]

મૂળમાં ધારણા વિષે પ્રાણાયામને પ્રસંગે પણ થોડો ઉલ્લેખ [૫/૨૬-૩૬] કર્યો છે તેને માટે જુઓ ટિપ્પણ ૧૭, પા ૧૫૦ આ સ્થળે, ધારણા વિષે અન્ય યોગ્ય થોમા જે વિગતો આપી હોય છે, તેમનું દિગ્દર્શન કરાવવાનું છે સામાન્ય રીતે બધા હિંદુ યોગ્ય થોમા શરીરગત પચમૂનોના સ્થાનમાં પચમૂનોની ધારણા માન્ય રખાઈ છે યાગવલ્ક્ય સહિતામાં જણાવ્યા પ્રમાણે પચમૂની હીચણ સુધી પૃથ્વીતત્ત્વનું સ્થાન મનાય છે, ત્યાં પ્રાણવાયુને ધારણ કરી ચક્રાં બીજ સહિત બ્રહ્માની ધારણા નિરતર બે કરનાથી સાધક સર્વ વ્યાધિ અને તેનાં કાર્યો-માથી મુક્ત થાય છે, તથા પૃથ્વીતત્ત્વનો જય કરી શકે છે હીચણથી ગુદા પર્વત જનનત્ત્વનું સ્થાન મનાય છે, ત્યાં પ્રાણવાયુને ધારણ કરી ચક્રાર બીજ સહિત શ્રી નિજ્જની ધારણા નિરતર બે વ્યાક કરવાથી સર્વ પાપોથી મહિન થઈ, જનનત્ત્વનો જય થઈ શકે છે તે પ્રમાણે ગુદાથી હૃદયેશ પર્વત અગ્નિનું સ્થાન મનાય છે, ત્યાં ચક્રાર બીજ સહિત નુદની ધારણા કરનાથી અગ્નિતત્ત્વનો જય થાય છે હૃદયથી બ્રહ્મકુટિ પર્વત વાયુનું સ્થાન મનાય છે, ત્યાં ચક્રાર બીજ સહિત મહેશ્વરની ધારણા કરનાથી વાયુતત્ત્વનો જય થાય છે બ્રહ્મકુટિથી ક્ષત્રરૂપ પર્વત આકાશતત્ત્વનું સ્થાન છે, ત્યાં હમર બીજ સહિત ચક્રારની અર્ધ માત્રારૂપ સદાશિવની ધારણા કરનાથી કેવલપદની પ્રાપ્તિ થાય છે દર્શનોપનિષદ ૮-૫ ઇ-માં બરાબર આ પ્રમાણે જ વર્ણન આવે છે ત્રિશિખ્રાક્ષરોપનિષદ (૧૩૫) વગેરેમાં પૃથ્વીસ્થાનમાં ૫૫ ઘડી, અપ્સ્થાનમાં ૧૦ ઘડી, અગ્નિસ્થાનમાં ૧૫ ઘડી, વાયુસ્થાનમાં ૨૦ ઘડી

અને આકાશસ્થાનમાં ૨૫ ધડી ધારણા કરવાનું કહ્યું છે. જો કે દરેક સ્થાનમાં દેવની કદપના પોતપોતાના ઇષ્ટદેવની પરંપરા અનુસાર રખાઈ છે. જેમકે ત્રિશિખ્યાલ્લેખનિયદમાં પૃથ્વી-અપ-અગ્નિ-વાયુ-આકાશનાં સ્થાનોમાં અનુક્રમે દરિ, નારાયણ, પ્રભુભ, સંકર્ષણ અને વાસુદેવની ધારણા કરવાનું કહ્યું છે. આ ઉપરાંત દરેક સ્થાનના ધ્યાન માટે જેમ જ વગેરે ખીજમંત્ર હોય છે, તેમ અનુક્રમે ચોરસ, અર્ધચંદ્ર, ત્રિકોણ, ઇખ્મૂણી, અને ગોળ, એવી આકૃતિઓ પણ હોય છે.

ધૈર્યસંહિતા ૩-૭૦ વગેરેમાં આ બધાં તત્ત્વોનાં દેવના, આકૃતિ તરીકે શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ છે; પરંતુ પૃથ્વીનું ખીજ ૪ જણાવ્યું છે; તથા દરેક તત્ત્વમાં ધારણા કરવાનો સમય પાંચ ધડીનો અને સ્થાન હૃદય જ જણાવ્યું છે.

હેમચંદ્રાચાર્યશ્રીએ આ બધી પાંચિંગી આદિ ધારણાઓનું વર્ણન વિવિધ રીતે વર્ણવતી વખતે (પ્રકાશ ૭, શ્લોક ૬-૨૮માં) જુદી જ રીતે કહ્યું છે. તેને માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૯, પાન ૧૭૬ ધ૦.

આ બધી ધારણાઓથી જે જુદા જુદા અનુભવો થાય છે, તે આગળના માર્ગ માટે અહા અને હિમાદ અર્પનારા થાય છે. યોગસૂત્ર ૧-૩૫ માં એ બધી 'વિષયવતી' પ્રતીતિઓને 'મનની સ્થિરતા લાવવામાં ઉપયોગી' કહી છે. હેમચંદ્રાચાર્યશ્રીએ પણ ૬-૮ માં 'ઉત્પચ્છન્ને સ્વમાચિત્તે સંહૃત પ્રત્યયા કિલ' એ રીતે એ વસ્તુ જણાવી છે.

વિવિધ ધ્યેયો

[પાન ૮ માટે]

મગમાં ૭ મા પ્રકારથી માડીને ચાર પ્રકારના ધ્યેયોનું
નિગતનાર ચર્ચન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે —

ધ્યાનનું આલબન જે ધ્યેય તે મિદ્ધાનોએ ચાર પ્રકારનું જણાવ્યું
છે શરીરમા રહેલું (‘શરીરસ્થ’) વર્ણાક્ષરનાણું (‘વસ્થ’) રૂપનાણું
(‘રૂપસ્થ’) અને રૂપ મિનાણું (‘રૂપાતીત’) [૭/૮]

૧ શરીરસ્થ ધ્યેય નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું છે

(૧) મધ્યલોક જેટલો મિશ્રાળ ક્ષીરસાગર * પવો તેમાં હજાર
પાખડીનું, સુરભું જેવી કાતિનાણું તથા જ જુદીપ જેટલું મોટું મ્મજ
પત્તુ તેના કેસરતણુઓની વચ્ચે મેદુપરંત જેટલો તથા કેસરવર્ણો
ખીજીયા ક પવો તેના ઉપર ચેત સિદ્ધાસન ઉપર બેસેલા તથા કમનિ
દાય કરનારે તત્પર થયેલા આત્માને ચિતવેલા આને ‘પારિધી’ ધારણા
કહે છે [૭/૮ ૧૨]

(૨) નાભિમા ૧૬ પાખડીનું કમળ ક પત્તુ તેના ખીજીયા ઉપર
ઝરું એવો મહામત્ર તથા તેની દરેક પાખડી ઉપર સ્વરમળા ચિતવરી પડી
૮ પર્માં આઠ કમરૂપી* આઠ પાખડીઓનાણું એમ ખીજી કમ યચિતવતું
પડી નાભિકમળવાળા કમળના ખીજીયામાં જે મહામત્ર ઝરું છે, તેના
હ અગર ઉપરના રેફમાથી ધીમે ધીમે નીચાતી ધુમાડાની રેખા ચિતવરી
પડી તેમાથી સ્તન તણખા નીચે છે તેમ ચિતવન અને પડી
તેમાથી સેમો જસાગાઓ નીચે છે એમ ચિતવતું તે જસાગાઓ પેના

* જુઓ પાન ૧૮

અટલ હૃદયપ્રગળે આગ્રા માટે છે એમ ચિતવવું. ત્યાગ્યાદ શરીરથી મદાર પ્રિયોત્તુ આગ્રાનું પ્રજ્વલિત રહિપુર મ્ત્યુ તેની મધ્યમા સ્થિતિ અને વલ્લિમીજ (ગ્રમર) છે એમ ચિતવવું પછી અદરનો મનાસિ અને મદારનો રહિપુરનો અસિ દેહ તથા મર્મજવાળા હૃદયમગો અગેન જાણી નાખી શાત ચર્ષ જન્ય છે, એમ ચિતવવું આનું નામ 'આગ્રેથી' ધારણ છે [૭/૧૩૮]

(૩) પછી ત્રિભુવન પ્રતિભારને પૂરી મદતો, શિશિઓને ચનાપમાન ગતો અને અમ્રોને ખગલગાવતો વાયુ ચિતવેલો તે વાયુ પેરી જસ્મને જનદી ઉગાડી દે છે એમ ચિતવવું, અને પછી તે નાયુને પથ શાંત થનો ચિતવેલો એ 'મારુતી' ધારણા મહેવાય છે [૭/૧૮૦૦]

(૪) પછી અમૃતની વારાઓ વગસતું તથા રાદગાથી ઘેરાયેલું આમશ ચિતવવું ત્યારબાદ અર્ધચંદ્રની આકૃતિમાં તથા મ જુબીજ (વૈ)ના ચિહ્નવાળું વદુલમકન ચિતવવું તે મ ગ આમશને સુધાજલથી જ્યકાની મૂકે છે, અને પેરી કાયલમને ઘોર્ષ નાખે છે એમ ચિતવવું [૭/૨૧૨]

૨ વદસ્થ રોમ પવિત્ર પદોને અવનબીને મરાતું ખ્યાન પદસ્થ ખ્યાન મહેવાય છે તેના પ્રમરો નીચે પ્રમાણે છે — ૧૧ પાંખડીનાળા નાભિકમલમાં દરેક પાંખડીએ સ્વરમાતા જમણ કરતી ચિતવરી પછી ૨૪ પાંખડીનું તથા બીજકોથનાળું હૃદયમગ મ્ત્યુ, તેમાં ક્રમાનુસાર ૨૫ વર્ણોર ચિતવવા પછી આ પાંખડીનાળું મુખમન મ્ત્યુ તેમા બાકીના આ વર્ણોર ચિતવવા આ પ્રમાણે વર્ણોનું ચિતન કરનાર શાસ્ત્ર જ્ઞાનમા પારગત થાય છે આ બધા અનાવિસિદ્ધિ વર્ણોને મથાવિધિ ચિતનનારો મોનારેલી કે જુનાચેલી વસ્તુનું જ્ઞાન તત્કાલ પ્રાપ્ત મરી શકે છે [૮/૧૫]

૧ પાંખડી વદનમુધારણા માટે જુઓ પાન ૮

૨ ક થી મ સુડીના ૨૫ મ બીજકોથમા આવે

૩ મ થી હ સુધીના

અથવા નાલિકંદથી હેલ્ળા આક પાંખડીનું કમળ કદપવું. તેમાં
 અર્ધી માંડીને જઃ સુધીના ૧૬ સ્વરોરૂપી ૧૬ કેસરતંત્ર કદપવા તથા
 તેની દરેક પાંખડીમાં અક્ષરોના આક વર્ગોમની^૧ એક એક વર્ગ
 સ્થાપિત કરવો. તે પાંખડીઓના આંતરાઓમાં સિદ્ધસ્તુતિ એટલે કે
 હ્રોંકાર સ્થાપિત કરવો; અને પાંખડીઓના અગ્રભાગમાં ઊંહો^૨ સ્થાપન
 કરવા. પછી તે કમળની વચમાં અર્ધ શબ્દ સ્થાપિત કરવો, એ પાવન
 અર્ધ શબ્દ પ્રાણવાયુની સાથે પ્રથમ હસ્ત ઉચ્ચારવાળો ધર્મ, પછી દીર્ઘ
 ઉચ્ચારવાળો ધર્મ, પછી તેનાથી પણ વધુ પ્લુત ઉચ્ચારવાળો ધર્મ, તથા
 પછી સૂક્ષ્મ થતો થતો અતિ સૂક્ષ્મ ધર્મ, નાલિકંદ અને હૃદયધારિકા
 વગેરે અર્ધીઓને બેદતો મધ્યમાર્ગે ધર્મને જાપ છે, એમ ચિંતવવું. પછી
 તે નાદના મિંદુથી તપ્ત થયેલી કક્ષામાંથી ઝરતા દ્વધ જોવા સફેદ
 અમૃતમાં આત્માને સિંચાતો કદપવો. પછી અમૃતના મરોવરમાં
 ઊગેલા સોળ પાંખડીવાળા કમળમાં પોતાના આત્માને સ્થાપિત કરી,
 તે સોળ પાંખડીઓમાં વિદ્યાદેવીઓને ચિંતવવી. પછી તેજસ્વી સ્ફટિકના
 કુંભોમાંથી રેડાતા દ્વધ જોવા રવેત અમૃતમાં આત્માને લાંબા કાળ સુધી
 સિંચાતો ચિંતવવો. પછી આ મંત્રરાજના વાચ્ય પરમેષ્ઠી અહોતને
 મસ્તક વિષે ચિંતવવા પછી ખ્યાનના આવેશમાં ‘મોહ’ ‘સોહ’
 એમ વારંવાર જોલનાં પરમાત્મા સાથે પોતાના આત્માની એકતા નિશંક
 ચિંતવવી. પછી નીરાગી, અદ્રેષી, અમોદી, સર્વદર્શી દેવો વડે પૂજિત
 તથા સભામાં ધર્મનો ઉપદેશ આપતા પરમાત્મા સાથે આત્માને અભિન્ન

૧. અ યી જ સુધીનો એક વર્ગ : ક, ચ, ટ, ત, પ, એ પાંચ વર્ગો;
 તથા ય, ર, લ, વ, અને શ, ષ, સ, હ, એ બે મળીને આઠ.

૨. મૂળ : ‘માયામિલ્લવ.’

૩. રાહિણી, પ્રજ્ઞપ્તિ, વજ્રસૂત્ર, કુવિરાંકુશા, ચક્રેશ્વરી, નરદત્તા, કાલી,
 મહાકાલી, ગૌરી, ગાંધારી, સર્વસિદ્ધાન્વાવા, માનવી, વેરોટ્થા, અચ્યુતા,
 માનસી, અને મહામાનસિકા એ સોળ વિદ્યાદેવીઓ છે.

ચિતરતો યોગી પાપનો ક્ષય થતા પરમાત્મપણને જ પામે છે
[૮/૧-૧૭]

અથવા એ જ મનરાજને અનાહતધ્વનિ મુખા સુનર્ણકમગમાં
સ્થિત, ચક્રકિરણો જેવા નિર્મળ, તથા દિશાઓને તેજથી વ્યાપતો
વ્યાપતો ગગનમાં સચ્ચાર કરતો ચિતરતો પછી તે મનરાજ પોતાના
મુખ, મગમાં પ્રવેશ કરે છે, પછી બમરના મધ્યભાગે બ્રમણુ દરે છે,
આખેની પાપણોમાં સ્ફુરાયમાન થાય છે, કપાનમ ડલમાં વિરાજે છે,
તાનુર પ્રથી બહાર નીકળે છે, અમૃતરસ વરસે છે, જ્યોતિર્ગણોની વચ્ચે
ચક્રની સ્પર્શ કરતો વિચરે છે, અને મોક્ષવક્ત્રી સાથે પોતાને યોજે
છે—એમ કુલક વડે ચિતરતું [૮/૧૮ ૨૨]

એ મનરાજ પોતે જ પરમ તત્ત્વ છે, એમ જો જાણે છે, તે
તત્ત્વવેત્તા છે મનને સ્થિર કરીને યોગી જ્યારે એ મહાતત્ત્વનું
ધ્યાન ધરે છે, ત્યારે તરત જ સકળ આનંદનું સ્થાન એવી મોક્ષવક્ત્રી
સમીપ આવીને બેસી રહે છે [૮/૨૩ ૪]

પછી તે મનને રેક, મિટ્ટુ અને કલા વિનાનો જ ચિતરતો,
તથા પછી તે તેમાં ધર્મ અક્ષરથી, તેમજ તેને ઉચ્ચારી શકાય
તેમ પણ નથી તેની રીતે તેનું ચિતન કરતું પછી ‘અનાહત નામના
તે દેવને ચક્રની કળા જેવા આકારે તથા સૂર્ય જેવા તેજથી સ્ફુરાય
માન થતો ચિતરતો પછી તેને વાળના અથ્ર ભાગ જેટલો સૂક્ષ્મ ધર્મ
જતો ચિતરતો, પછી તેને ક્ષણ સર મિનકુલ અવ્યક્ત ધર્મ જતો
ચિતરતો, ત્યારબાદ તેને આખા જગતને જ્યોતિર્મય કરી મૂકતો
ચિતરતો આ પ્રમાણે લક્ષ્ય વસ્તુમાંથી અલક્ષ્ય વસ્તુમાં મનને સ્થિર
કરતા જવાથી, ક્રમેક્રમે અંતરમાં અક્ષય તેમજ અતીન્દ્રિય એવા જ્યોતિ
પ્રગટ થાય છે જેનું મન જગતના પદાર્થોમાંથી ખેદ પામેલું છે, તેના
મુનિને જ આ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છિત સાધના ફળે છે અન્યને નહીં
[૮/૨૫ ૬]

આ ઉપરાંત બીજી પણ સાધના છે હૃદયક્રમણમા રહેના, રામદક્ષિણના ઓઝમાત્ર કાનજી, રવર અને વ્યગ્નન સુક્ત, પચપરમેશ્વરીના વાચક, તથા ચોતાની ઉપરની ચદ્રકળામાથી ઝરતા અમૃતરસ વડે મિચાચેના મહામત્ર પ્રણામ ઓટલે કે ઝંનુ કુલક વડે ધ્યાન કરવું આ ઝંનુ ધ્યાન સકામ તેમજ નિષ્કામ પણ હોય છે મગમ ધ્યાન કરતી રખને મિધિ આ પ્રમાણે ૪ ઠાઈનું સ્તબન કરવાનું હોય ત્યારે પીળા રંગના ઝંનુ ધ્યાન કરવું, ચલી-રજી કરવું હોય કે ક્ષોભ કરવો હોય ત્યારે પરવાળા જેવા રંગના ઝંકારનું ધ્યાન કરવું તથા ધિરૂષ આરુવો હોય ત્યારે મળા રંગના ઝંનુ ધ્યાન કરવું પણ મોક્ષનો દાય જરનાને અર્થે નિષ્કામ ધ્યાન કરવું હોય, ત્યારે તેની કાંતિ ચદ્ર જેની સ્વેત ચિત્તથી [૮/૩૦ ૨]

આ પ્રણામનું ધ્યાન-ચિત્તન જૂતા વખતથી કહ, ઝંદોગ્ય વગેરે જૂતા ઉપનિષદ્ધ યોમા ઉપદેશાય છે પરંતુ અહીં જાણ્યા મા પ્રમાણે તેને ધ્યાનના નિયમ તરીકે પણ સ્વીકારનામા આવે છે જેમકે, ધ્યાનખિંદુ ઉપનિષદ્ધમા (૧૮) જણાવ્યું છે કે, 'હૃદય ક્રમણના બીજકોશમા સ્થિર દીપખના પ્રકાશ જેવી આકૃતિવાળા, અગૂંધા જેટલા અને અચ-ઝંકારરૂપી ધંધરનું ધ્યાન કરવું ઈશ નાડીથી વાયુને ખેચીને હૃદયમા તેને સ્થિર કરી, દેહની મધ્યમા જ્યાળાઓની ટસરોથી યુક્ત ઝંકારનું ધ્યાન કરવું "

વળી પચપરમેશ્વરીના ત્રિશુલને પાનન કરનાર મહા ચરિત્ર પચ પચમેશ્વરી નમસ્કારમનું પણ ચિત્તન શ્રી શમય જેમકે, આઠ પાખડીનું સફેદ કમળ કલ્પવૃ તેના બીજકોશમા 'નમો અરિહતાણ' એ સાત અક્ષરનાળું પદ ચિત્તવવું પછી 'નમો સિદ્ધાણ', 'નમો આચરિયાણ', નમો સ્વજ્ઞાયાણ', અને 'નમો લાણ નચ્ચસાહુણ એ ચાર પદોને અનુક્રમે પૂર્વ વગેરે ચાર દિશાની ચાર પાખડીઓમા કલ્પવા તથા બાહીના 'અસા પચ નમુસ્કારો', 'સ્વચ્ચાચળણાણો',

મગ્ગાણં ચ મલ્લેભિ', 'નુત્તમ દુર્થર્થ મગ્ગલં' એ ચાર પદ અર્થિ પગે
ચાર ખૂટાઓની પાંખડીઓમાં ચિતવ્યાં. * [૮/૨૩-૫]

મન-વાણી-કાવાની શૂનિપૂર્વક આ મંત્ર ૧૦૮ વાર ચિંતન
કરવામાં આવે, તો મુનિ ખાતો કોવા છતાં ચાર ટંકનો ઉપવાસ
કર્માનું ફળ મેળવે. મોગીઓ આ મદામંત્રની આરાધના કરીને પરમ
મોક્ષથીને પામ્યા છે, અને ત્રિલોકના પુન્યા જન્યા છે. તથા દુર્ગતરો
પાપો કરનારા અને સેંકડો જંતુઓનો વધ કરનારા તિર્થંચ (પશુ-
પક્ષી યોનિના) જીવો પણ આ મંત્રની આરાધના કરીને સ્વર્ગ ગયા
છે. [૮/૨૬-૮]

વળી એ મંત્રમાંથી 'અર્ચિતનિદ્ધ' એ ૭ અક્ષરોને કે 'અર્ચિત્ત'
એ ચાર અક્ષરોને કે 'મ' એકવાને અનુક્રમે ત્રણમે ચારસો તથા
પાંચસો વાર જપવાથી પણ એક ઉપવાસનું ફળ મળે છે. [૮/૩૬-૪૦]

આ બધું ઉપવાસ કર્યાનું જે ફળ વર્ણવ્યું, તે તો જીવેને તે
મંત્રના જપમા પ્રગતિ કરાવવા માટે જ છે 'આકી તેનું' સાચું ફળ
તો સ્વર્ગ અને મોક્ષ છે [૮/૪૧]

'વિદ્યાપ્રવાદ' નામના માત્રમા જણાવેલી "હાં હાં હૂં
હ્રૌં, હ્ર ઇસિઝાલસા નમ એ વિદ્યા (મંત્ર) નો સતત અભ્યાસ
(જપ) કરે, તો સસારદુષ્ટ નાશ પામે છે. [૮/૪૨]

ચતારિ મગ્ગલ અરિહતા મગ્ગલ, ગિદ્ધા મગ્ગલ, સાહ મગ્ગલ,
વેવલિપ્પન્તો ધમ્મો મગ્ગલ । ચતારિ લોગુત્તમાઃ અરિહતા લોગુત્તમા,
સિદ્ધા લોગુત્તમા, સાહ, લોગુત્તમા, વેવલિપ્પન્તો ધમ્મો લોગુત્તમો ।

* આ ફક્તમા નાગરી લિપિમાં જે નવ પદ આપ્યાં છે, તે મંત્ર
પથપરમેષ્ઠીનો નમસ્કાર-મંત્ર છે. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે : "અદ્વૈતા, સિદ્ધો,
આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને લોકના સર્વ સાધુઓ—એ પાંચેને નમસ્કાર,
આ નમસ્કાર મંત્ર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, તથા સર્વ મગ્ધોમાં
પ્રથમ મંત્રસ્થ છે."

વત્તામિ સરણં પવગ્જામિઃ અરિહતે સરણં પવગ્જામિ, મિદ્ધે સરણં
પવગ્જામિ, સાહુ મરણ પવગ્જામિ, વૈવાલિપ્પનત્તં ધમ્મ સરણ પવગ્જામિ’
— આ મંત્રનું^૧ સ્મરણ કર્યા કરે, તો મોક્ષ પામે. [૮/૪૩]

• વળી, ‘ઐ અરિહત નિદ્ધ સયોગીકેવલી^૨ સ્વાહા’ એ પંદર
અક્ષરવાળા મંત્રનું ચિંતન મુક્તિમુખ આપનારું છે. “ઐ ઓ હો
અર્હે નમ ” એ મંત્ર તો સર્વશ ભગવાન જેવો છે; તેનો પ્રભાવ ઈર્ષ્યા
વર્જીત તો હોય નથી. ‘નમો અરિહતાણ’ એ સાત અક્ષરોનું ચિંતન
દાણુવારમાં સંસારરૂપી દાવામિમાંથી મુક્તિ આપે છે. ‘નમો સિદ્ધાણ’
એ મંત્રનું ચિંતન કર્મનો નાશ કરનારું છે. ‘ઐ નમો અર્હેતે કેવલિને
પરમયોગિને વિસ્ફુરદુહ-શુભધ્યાનાગ્નિ-નિર્દંભ-વર્મવીજાય પ્રાપ્તાનત-
ચતુષ્ટયાય મૌમ્યાય શાન્તાય મગલવરદાય અપ્તાદશદોષરહિતાય સ્વાહા ।”
આ મંત્રનું^૩ ચિંતન સર્વશઃ અભય આપનારું છે. [૮/૪૪-૭]

મુખની અંદર આઠ ખાંખડીનું ક્રમણ ચિતવવું; તે આઠ પાંખડી-
ઓમાં વર્ણોના આઠ વર્ગો^૪ સ્થાપિત કરવા; તેમજ ‘ નમો અરિહતાણ ’

૧. ‘ અર્હતો, સિદ્ધો, સાધુઓ અને કેવળી ભગવાને જીજ્ઞાસેલો
ધર્મ’ — એ ચાર મગવશ છે, તથા લોકમાં ઉત્તમ છે. તેમને હું ગરજે
ભરે છું. — એવો તેનો અર્થ છે.

૨. ‘ સયોગીકેવલી’, એટલે કે જેને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે, પરંતુ
શરીર કાષ્ઠમ હોવાથી જેને વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત નથી થઈ, તે.

૩. કેવલજ્ઞાની, પરમયોગી, શુકવધ્યાનની અતિમ કોટી વડે કર્મબંધનને
દગ્ધ કરી નાખનાર, અનંતચતુષ્થયો પ્રાપ્ત કરનાર, સૌમ્ય, સાંત, મગલકારી
વર આપનાર, તથા અદાર દોષ વિનાના અર્હત ભગવાનને નમસ્કાર, —
એવો તેનો અર્થ છે. અદાર દોષો આ પ્રમાણે - દાન, લાભ, લોભ, ઉપલોભ,
અને વીર્ય એ પાંચના પાંચ અતરાયો, તથા હાસ્ય, રતિ, અરતિ, નુશુપ્સા,
ભય, કામાભિલાષ, શોક, મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન, નિદ્રા, અવિરતિ, રાગ, અને દ્વેષ
અનંતચતુષ્થય, એટલે અનવદર્શન, અનવજ્ઞાન, અનંતબળ, અને
અનંતમુખ — એ ચાર.

૪. નુઓ પા. ૧૭૮, નોંધ ૧.

એ મંત્રનો એક એક વર્ણ સ્થાપિત કરવો. અથવા અઃ મુધીના સ્વરોરૂપી કેસરતંતુઓ કલ્પવા; તેમજ કલ્પિકા (ખીંગ્મોરા) ને મુધાખિંદુથી વિભૂષિત ચિંતવવી. પછી ચંદ્રખિંબમાંથી આવતા, અને મુખમાંથી દાખલ થતા, પ્રભામંડલયુક્ત તથા ચંદ્ર જેવા માયાખીંગ હોઈ ને તે કલ્પિકામાં ચિંતવવો. પછી જ્યોતિર્મય, અદ્ભુત, તથા ત્રેલોક્ય વડે જેનું માહાત્મ્ય ચિંતવી શકાય તેનું નથી એવા આ પવિત્ર મંત્રને પાંખડીઓમાં ભરતો, આકાશમાં સંચાર કરતો, મનના અધિકારનો નાશ કરતો, મુધારસ વરસાવતો, તાલુરંધ્ર દ્વારા જતો તથા એ ભરતો મધ્યમાં પ્રકાશતો ચિંતવવો. એ પ્રમાણે એકાગ્ર મનથી આ પવિત્ર મંત્રનું ધ્યાન કરનારની મન અને વાણીની મસિનતા દૂર થઈ જાય છે; તથા તેને શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. છ મહિના મુધી આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાથી મન સ્થિર થતાં, સાધક મુખકમળમાંથી હુમાડાની રેખા નીકળતી દેખી શકે છે. એક વર્ષ જેટલો અભ્યાસ થતાં તે જવાલા દેખવા લાગે છે. પછી વિશેષ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં તે સર્વજ્ઞ ભગવાનનું મુખકમળ દેખી શકે છે. પછી તે કલ્પાલોકારી માહાત્મ્યવાળા, વિભૂતયુક્ત, પ્રભામંડલયુક્ત સર્વજ્ઞ ભગવાનને જ સાક્ષાત્ દેખી શકે છે. પછી પોતાનું અંતઃકરણ સ્થિર થતાં તથા તત્ત્વનિષ્ઠ્ય પ્રાપ્ત થતાં તે ભવારણ્યમાંથી મુક્ત થઈ, સિદ્ધિમંદિરમાં વિરાજે છે. [૮/૪૮-૫૭]

વળી, ચંદ્રમંડળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમ સદા અમૃત સ્રવતી 'ક્ષિં' એ મંત્રથી વિદ્યાને કપાલમાં ચિંતવવી. તેનાથી કલ્પાલ પ્રાપ્ત થાય છે. [૮/૫૮]

વળી, ક્ષીરસમુદ્રમાંથી નીકળતી અને મુધાપ્રવાહ વરસાવતી શશીકલાને કપાળમાં ચિંતવવી. તે પણ સિદ્ધિરૂપી મંદિરની નિસરણીરૂપ છે. તેના સ્મરણમાત્રથી ભક્ત્યધન તૂટી જઈ, પરમાનંદનું કાગળ એવું અવ્યય પદ પ્રાપ્ત થાય છે. [૮/૫૯-૬૦]

વળી, નાસિકાના અગ્રભાગમાં (શંખ, કુંદ અને ચંદ્ર જેવા ચેત પ્રણય, શત્ય અને અનાહત) 'ઠઠ હ' નું ધ્યાન કરવાથી અણિમાદિ

અષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, સમગ્ર વિષયમાં નિર્મલ જ્ઞાનની પ્રગલ્ભતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૮/૬૨-૨]

૫ળી, 'હૌં ઋં ઋં સોહમ્ હૌં હં ઋં ઋં હૌં' આ વિદ્યાનું પશુ ચિત્તન કરવું. [૮/૬૩]

૫ળી 'ઋં જોમો મમો તત્ત્વે ભૂએ ભવિસ્તે અતે વક્ષે જિણપાર્થે સ્વાહા' એવી ગયધરોએ કહેલી વિદ્યાનો પશુ જપ કરવો. તે વિદ્યા કામધેનુની પેઠે અચિંત્ય ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. [૮/૬૪]

છ ખૂણાવાળું એક યંત્ર ચિંતવવું. તેમાં 'અપ્રતિચક્રે પદ્મ' એ મંત્રનો એક એક અક્ષર ડાબાથી જમણી તરફ એ પ્રમાણે લખવો. પછી તેની બહારની બાજુ જમણાથી ડાબી તરફ એ રીતે 'વિચક્રાય સ્વાહા' એ મંત્રનો એક એક અક્ષર લખવો. પછી તે યંત્રની વચમાં ઋં સ્થાપિત કરી તેનું ધ્યાન કરવું. પછી નીચે પ્રમાણેના મંત્રોથી કુંડાળાં કરવાં :

ઋં નમો જિણાણ, ઋં નમો ઓહિજિણાણ,^૧ ઋં નમો પરમોહિજિણાણ,
ઋં નમો સર્વોહિજિણાણ, ઋં નમો અનસોહિજિણાણ, ઋં નમો કુટુ-
બુદીણ,^૨ ઋં નમો યીયવુદીણ,^૩ ઋં નમો પદાનુસારીણ,^૪ ઋં નમો
સમિન્નસોઝાણ, ઋં નમો રગ્ગુમદીણ, ઋં નમો વિરલમદીણ,
ઋં દમપુષ્પીણ,^૫ ઋં નમો ચરદસપુષ્પીણ, ઋં નમો અદ્દગમહાનિમિત્ત-

* 'અપ્રતિચક્ર' એટલે જેની તુલ્ય બીજે કોઈ નથી તે.

૧. 'ઓહિજિણ' એટલે કે, અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર. અવધિજ્ઞાન એટલે મન કે દિદિયોની સદાચતા વિના આત્માની વિગિજ સક્તિથી પ્રાપ્ત થતું મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન.

૨. એક વાર જાણવાથી ફરી કદી ન જાણે તેવી પ્રુદ્ધિવાળા.

૩. મૂળ અર્થને જાણવાથી શેષ તમામ અર્થને જાણનારી પ્રુદ્ધિવાળા.

૪. એક પદ જાણવાથી બાકીનાં પદો જાણનારી પ્રુદ્ધિવાળા.

૫. ચોદમાંથી ફક્ત 'પૂર્વ' થયે જાણનારા જુઓ આ માળાનું 'સપ્તમધમ'

પુસ્તક, પાન ૭ [પહેલી આટ્તિ].

વુમલાળ,^૧ ઽં નમો વિરુદ્ધવર્ણદિવપત્તાળ,^૨ ઽં નમો રિજ્જાદરાળ,
 ઽં નમો ચારણાળ,^૩ ઽં નમો વળ્લવમણાળ. ઽં નમો અભાગનામિળ,
 ઽં જ્ઞો જ્ઞો શ્રી હ્રી પૂતિ વીરિ ચુદ્ધિ સદમી સ્વાહા ।

પછી પંચપરમેટી-નમસ્કાર-મંત્રનો પાંચ આંગળીઓએ આ પ્રમાણે
 ન્યાસ કરવો : ‘ ઽં નમો અરિહતાળ હ્રી સ્વાહા ’ એમ બોલી અંગૂઠો;
 ‘ ઽં નમો સિદ્ધાળ હ્રી સ્વાહા ’ એમ બોલી તર્જની આંગળીમાં;
 ‘ ઽં નમો આયરિપાળ હ્રી સ્વાહા ’ એમ બોલી મધ્યમામાં; ‘ ઽં નમો
 વયગ્ગાવાળ હ્રી સ્વાહા ’ એમ બોલી અનામિકામાં, અને ‘ ઽં નમો
 લાળ સવવ્વસાહુળ હ્રી સ્વાહા ’ એમ બોલી કનિકામાં.

આમ નથુ વાર આંગળીઓમાં વિન્યાસ કરી, મસ્તક ઉપર પૂર્વ,
 દક્ષિણ, અપર અને ઉત્તર ભાગોમાં વિન્યાસ કરી જપ કરવો. [૮/૬૫-૬]

વળી, આઠ પાંખડીવાળું કમળ ચિંતયતું. તેની અંદર તેજસ્વી
 આક્રમાને ચિંતયવો. તે કમળની આઠ પાંખડીઓમાં ‘ ઽં નમો અરિ-
 તાળ ’ એ મંત્રનો એક એક અક્ષર સ્થાપવો. પહેલી પાંખડી પૂર્વ
 દિશા તરફથી ગણવી અને તેમાં પહેલો ટંક મૂકવો. પછી ક્રમે ને
 અક્ષર આવે તે પ્રમાણે બાકીના અક્ષરો મૂકી તે અષ્ટાક્ષરી મંત્રનો
 અગિયારસો વાર (પૂર્વ દિશામાં મોં ગાળીને) જપ કરવો [૮/૬૭-૮]

એ જ રીતે પૂર્વ દિશાની પાંખડીથી માંડીને એક પછી એક
 એમ પંચની પાંખડીઓએથી પણ સરૂ કરીને આ મંત્રનો જપ આઠ
 રાત્રી સુધી કરવો. તેથી યોગીનાં સર્વ વિદ્યો શાંત થઈ જાય છે. આઠ

૧. ભીમ, ઉત્પાત, સ્વખ, અતરિક્ષ, આગ, સ્વર, વક્ષસ્, અને વ્યજન—
 એ આઠ નિમિત્તો ઉપરથી શુદ્ધાશુભ ફળ કહી આપનાર. વિમલ માટે જુઓ.
 આ માળાનું ‘ ધર્મકથાઓ ’ પુસ્તક, પા. ૧૮૬ [પહેલી આગતિ].

૨. દિવ્ય સક્રિયવિશેષથી વસ્તુનિર્માણ કરવાની સિદ્ધિવાળા.

૩. આકાશગમનની સક્રિયવાળા.

રાત્રી વીત્યા પછી તે યોગી તે કમળના પત્રોમા આદે અક્ષરો અનુક્રમે જોશે. આ મંત્રના જપથી ધ્યાનમા વિરા કરનારા બીજી સિદ્ધ, દાર્થી, રાક્ષસ વગેરે, તેમજ અંતર વગેરે બીજાં પણ તત્કાલ શાત થઈ જાય છે જેને ઐદિદ કલની હસ્થ છે, તેણે આ મંત્ર ઉચ્ચ સદિત ચિતવો, પરંતુ જેને મોક્ષની જ કાક્ષા છે, તેણે ઉચ્ચ વિનાનો ચિતવો [૮/૧૯૭૨]

ખીન્ને પણ આ મંત્ર કર્મસમૂહની શાન્તિ કરનારો છે તેનું પણ ચિતન કરવું “શ્રીમદ્ ઋષભાદિ વ્રધમાતાતેભ્યાં નમઃ” [૮/૭૩]

નીચેની પાપભક્ષણી વિધાને પણ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે સમરવી ૩૦ અર્હંમુક્તવમલવાસિનિ પાપાત્મશયકરિ શ્રુતક્ષાન ઉવાલામહમ્જ્વલિત સરસ્વતિ મત્પાપ હન હન વહ વહ શૌં શૌં શૂં શૌં શા શીરવરધવલે અમૃતસમવે વૈ વૈ હૂં હૂં સ્વાહા । આ વિધાના અતિ-શય પ્રમાણથી મન તરત પ્રસન્ન થાય છે, અને પોતાનો પાપમલ તરત તણ દે છે, તથા જ્ઞાનદીપ પ્રગટના લાગે છે [૮/૭૪]

૧ગી ૧જ્જરામી^૧ વગેરે જ્ઞાનીઓએ ‘નિવાપ્રવાદ’ નામના ‘પૂર્વ અથ’ માથી તારવીને પ્રસ્ટ કરેલું, મોક્ષાન્કમીનું બીજામૂળ, તથા જન્મ રૂપી દાનાગ્નિને શાત કરનાર વર્ષાઋતુના નવા મેઘ જેવું ‘સિદ્ધચક્ર’ ગુરુ પામેથી જાણીને ચિતવું [૮/૭૫૧]

‘અસિઆડમા એ પચપગમેષ્ટીના આદિ પાત્ર વર્ણોને નીચે પ્રમાણે ચિતવના અને નાભિપદમા, સિને મસ્તકમગમાં, અને વદનકમળમા, અને હૃદયકમળમાં અને સાને કંઠકમળમા [૮/૭૭૮]

૧ તે છેલ્લા ‘દશપૂર્વી’, કહેવાય ■ જુઓ ‘સંયમધર્મ’ પુસ્તક, પા ૧૦ [૧લી આવૃત્તિ] તેમના પછી વજ્રસેનના સમયમા (ઈ સ પૂર્વે ૭ કે ૮૨મા) એણે કે, મહાવીરસ્વામી પછી આશરે ૧૦૯ વર્ષે દિગંજર-એતાંજર એ બે સ્થાને જુદા પડ્યા

આ તેમજ બીજા પણ તેવા સર્વકલ્યાણકારી બીજામંત્રોને ચિંતવવા. કારણકે, શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી તારવેલા બીજા પણ કેઈ પદ કે અક્ષરનું સંપૂર્ણ ધ્યાન કરીએ, તે નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થાય છે. ગૂઢ વાત એટલી જ છે કે, વીતરાગ થયેલો યોગી ગમે તેનું ધ્યાન કરે, તો પણ તે ધ્યાન જ કહેવાય. બાકી બધો નકામો અંધવિસ્તાર છે. અહીં તો ગણધરોએ પ્રગટ કરેલાં અને શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી તારવેલાં આ જે ચોડાંક રત્નો બનાવ્યાં છે, તે જુદામાન પુરુષોના હૃદયરૂપી અરીસામાં ઉત્લાસ પામે, અને સેંકડો જન્મથી ઉદ્ધવેલા અને એકલા થયેલા કલેશનો નાશ કરે. [૮/૭૯-૮૧]

બાકીનાં રૂપરસ અને રૂપાતીત ધ્યેયો માટે જુઓ પુસ્તકમાં પાન ૯૦-૯૨.

નોંધ : અહીં જેમ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે, તેમ તેને મળતા ઘેરંડસંહિતાના જુદા અધ્યાયમાં સ્થૂતધ્યાન, ન્યોતિધ્યાન અને સૂક્ષ્મધ્યાન એવા ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. પોતાના હૃદયમાં સુધાસાગર ચિંતવી તેની અંદર રત્નદ્રીપ, તેની અંદર બગીચો, તેની અંદર મનોહર હૃદયવૃક્ષ, તેની નીચે મણિમંડપ, તેની અંદર સિંહાસન, અને તેની ઉપર ગુરુએ જણાવેલો પોતાનો ઇષ્ટદેવ ચિંતવવો. આને સ્થૂતધ્યાન કહ્યું છે. [૨-૮] એ ઉપરાંત સ્થૂતધ્યાનનાં એક બીજા પ્રકાર પણ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે : મસ્તકમાં આવેલા સહસ્રદળ કમળના બીજાપ ઉપર બીજાં ૧૨ પાંખડીનું ધાળું મહાતેજસ્વી કમળ ચિંતવવું. તેની દરેક પાંખડીમાં હ,સ,શ,મ,લ,વ,ર,યુ, હ,સ,વ,કે, એ ૧૨ બીજામંત્રો ચિંતવવા. તે કમળના બીજાદોશમાં અ,ક,ષ, એ ત્રણ લીટીનો હ,લ,દ, ધૂણાવાળે ત્રિકોણ ચિંતવવો; અને તેની વચમાં ઐ ચિંતવવો. પછી તેના ઉપર નાદ અને બિંદુયુક્ત (૦) પાંદિકા ચિંતવી. અને તેના ઉપર જે હંસ અને પાદુકા છે એમ ચિંતવવું. ત્યાં જે જુગ અને ત્રણ નેત્રવાળા પોતાના ગુરુ સંદેહ

વસ્ત્ર સંદેહ માગા, સંદેહ લેપન ઓ રક્તતત્ત્વની શક્તિ સદિન મેળ
છે એમ ચિંતનુ ૧ [૮૧૪]

જ્યોતિર્ધ્યા । આ પ્રમાણે છે મૂળધાર^૨ આગળ કુડનિની રક્તિ
સ્થાપના આખરની પડેલી છે ત્યાં દીરાની જ્યોત જેવો જ્ઞાતમા જે
એ જ્યોતનું તેજોમય પ્રકરે ધ્યાન કરવું [૧૬] અથવા બે ભમની
વચ્ચે જનાનાયુક્ત ઓ રૂપી તેજ છે, તેનું ધ્યાન કરવું [૧૮]

મૂળધ્યાન આ પ્રમાણે છે જ્યારે જુદું ભાષ્યરસાત સૂત્રેની
કુડની જન્યત, થાય, ત્યારે તે આત્માને સાથે વર્ત્ત નેત્રદારમાથી
બહાર નીકળી બહારના રાજમાર્ગમા પિહરે છે પરંતુ તે અચળ
હોવાથી દેખાતી નથી તેને શાબની મુન (બે ભમગ વચ્ચે દૃષ્ટિ રિધગ
ઝરી ' આત્મારામ નું ધ્યાન કરવું તે) રૂપ ધ્યાનયોગથી યોગી ભેદ
શકે ૩ તે મૂળધ્યાન કહેવાય [૧૮૨૦]

શિવમહિમા ૫-૧૬ છંદ મા મૂળધાર વગેરે ચક્રો । જિમન
મહિત ધ્યાન કરનાનું કુતુ છે જેમકે ગુદાથી બે આગળ ઉપર અને
નિગથી બે આગળ નીચે, ચાર પાખડીનાં મૂળધાર પદ છે તેને
વગવ અને ત ગે ચાગ રજુરાણી ચાગ પાખડીઓ ૮ તે
પદાનું ધ્યાન કરનાથી દાર્દુરી સિદ્ધિ, સર્વતા ન જાણેતા શાસ્ત્રનું
પર્યુ જ્ઞાન મધિરદશન વગેરે મગો પ્રાપ્ત થાય છે [૫૬૭૪]

બીજું સ્વાધિયાન ચક્ર યિગના મૂળમા છે ત ૮ પાખડીનાં
છે અને તેમાં ૪ થી ૪ સુધીના ૮ વર્ણો છે, એનો વર્ણ જ્ઞાન છે
તેનું ધ્યાન કરનારને ખજુ આગ્રહા । યોગમુખિ, તથા અભિમા
સિદ્ધિ રંગે પ્રાપ્ત થાય છે [૭૫૮]

૧ યોગસૂત્ર ૧-૨૭ મા ખલ નીવરાજ પુરુષને શોધ તરીકે નેપન
વિધાન ૩

૨. મુન અને વિ । આનની જગા

ત્રીજું મહિપુર ચક્ર નાભિમાં આવેલું છે. તેને દશ પાંખડીઓ છે, અને તેમાં ૬ થી ૬ સુધીના દશ વર્ણો છે. તેનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે. તેનું ધ્યાન કરનારને પરદેહ-પ્રવેશ, સિદ્ધર્શન, નિધિર્શન, ઔપધિર્શન, દુઃખ-રોગનો નાશ, અને પાતાલસિદ્ધિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. [૭૯-૮૨]

ચોથું અનાહત ચક્ર હૃદયમાં છે. તેને બાર પાંખડીઓ છે અને તેમાં ૬ થી ૬ સુધીના ૧૨ વર્ણો છે. તે બહુ લાલ રંગનું છે. તેમાં વાયુબીજ વૈ છે; અને એ બહુ આનંદજનક છે. તેના ધ્યાનથી ત્રિકાલ વિષયક જ્ઞાન, સિદ્ધર્શન, ખેચરત્વ, વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. [૮૩-૯]

ઠંડરધાતમાં વિશુદ્ધચક્ર છે. તે સુવર્ણના રંગનું છે. તેને ૧૬ પાંખડી છે અને તેમાં ૪ થી ૪ સુધીના ૧૬ સ્વરો છે. તેનું ધ્યાન કરનારને ચારે વેદ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેનું શરીર વજ્ર જેવું થઈ જાય છે. [૯૦-૫]

ભમરોની મધ્યે આશાચક્ર છે. તે સફેદ રંગનું છે. તેમાં ૬ અને ૬ એ બે અક્ષર છે. તેમાં ૬ બીજ છે. આના ધ્યાનમાત્રથી યોગી સદાશિવ જેવો થઈ જાય છે. [૯૬-૧૦૧]

આ ૭ ચક્રોને જ વિવિધ દેવમુક્તા ચિંતવવાનું ધ્યાનબિંદુ ઉપનિષદ ૪૫-૯, યોગશિખોપનિષદ ૫-૫ ૬૦, યોગચૂડામણિ ઉપનિષદ ૪-૫ વગેરે યોગગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે.

પૂર્તિ

(૧)

પાન ૧૨ માલો ધમ “કેનાક લોકે પોતાના ધર્મને ‘અપૌ
 દુષેય,’ એટલે કે, ‘કોઈ પુરુષે ન કરે’ કૃતિ એટ માને છે આ
 વાક્યમાં હેમાચાર્યજીએ ‘અપૌદુષેય’ એના જે વેદો-શ્રુતિ, તેમાં કહેલી
 રસ્તુને જ ધર્મ માનનારા લોકોની ટીકા કરી છે તેમણે માસખંડથી
 વગેરે ખીજી બાબતોની ચર્ચાને અંગે જે ગીકા કરી છે, તે પણ મનુ
 સ્મૃતિને નજર સામે રાખીને કરી છે ૩-૨૦ મા તેમજ ૩-૨૬ મા
 તેા તેમણે ‘મનુ’ નું નામ જ ચોખ્ખું લીધું છે * એટલે મનુસ્મૃતિમાં
 કહેલી વાતોની સરખામણી ઠેકાણે ઠેકાણે કરી બોધપ્રદ થઈ પડશે

મનુસ્મૃતિ (૨-૧૮) માં ચોખ્ખું જણાયું છે કે, “ધર્મ”
 જાણનારાઓને માટે શ્રુતિ ‘પરમ પ્રમાણ’ રૂપ છે અને ૨-૧૦ મા
 શ્રુતિ સમ્બોધનો અર્થ કરતાં જણાયું છે કે, ‘શ્રુતિ’ એટલે વેદ એમ
 જણાયું પરંતુ મનુ એનેથી જ અટક્યા નથી તેમણે ઉપરાંતમાં
 [૨-૬] જણાવ્યું છે કે, ‘સમગ્ર વેદ, તે વેદ જાણનારાઓએ રચેલ
 ધર્મશાસ્ત્રો, તેમનું શીલ, સાધુપુષોના આચાર, અને અતરાત્રમાનો
 સંતોષ—એ ધર્મના મૂળ છે’ ૨-૧ મા તેમણે સ્પષ્ટ કયું છે કે,
 ‘વેદ જાણનારા તથા રાગદ્વેષ વિનાના સત્યપુષોએ જેને સંચો છે, તથા
 જેને પોતાનું હૃદય સ્વીકારે છે, તે ધર્મ છે, એમ જાણો તથા ૨-૧૨
 માં તેમણે ફરીથી જાહેર કયું છે કે, ‘વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને
 પોતાના આત્માનો સંતોષ—એ ચાર પ્રકારનું ધર્મનું સાક્ષાત્ લક્ષણ
 છે’ એટ ખીજી જગ્યાએ તે જણાવે છે કે, સિદ્ધાચાર, સ્મૃતિ અને વેદ

* ઉપરાંત દિસક શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે ‘ત્રિમિનિ’નું નામ
 પણ ૨-૩૮ મા લીધું છે

એ ત્રણ વસ્તુઓ ધર્મના પ્રમાણરૂપ છે. 'કોઈ જાજતમાં શાસ્ત્રે કશું વિધાન ન કયું' હોય, તેવી જાજતમાં જે શિષ્ટ પુરુષો હોય, તે જે કહે તેને નિઃસંશયપણે ધર્મ માનવો.' [૧૦,૧૦૮] શિષ્ટ કેને કહેવા તે જાણવાતાં તે કહે છે (૧૨-૧૦૯) કે, 'અહ્યર્થ્યાશ્રમના વિધિપૂર્વક જેમણે અંગ, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણો વગેરેની મદદથી વેદની બરાબર સમજણ મેળવી છે, તેવા લોકોને શિષ્ટ કહેવા. વેદ જાણનારો એક પણ ઉત્તમ પુરુષ જે વ્યવસ્થા કરે, તેને પરમ ધર્મ જાણવો; પરંતુ અજાગરે મૂર્ખાઓ બેગા ધર્મને ઠગવે તેને ધર્મ ન માનવો. જેઓ પ્રત્યારી નથી, જેઓ વેદાધ્યયનપ્રકાર નથી, જેઓ માત્ર પોતાની ઉચ્ચ જાતિ ઉપર જ જીવનનિર્વાહ કરી ખાય છે તેવા લોકો બેગા થાય તોપણ તેઓ ધર્મનિર્ણય કરનારી પરિપક્વ ન જાને.' [૧૨,૧૧૩-૪] 'જેને શુદ્ધ ધર્મ જાણવો છે, તેણે પ્રયત્ન, અનુમાન અને શાસ્ત્ર એ ત્રણ વસ્તુઓને બરાબર જાણવી જોઈએ. વેદ અને બીજા ધર્મગ્રંથોને જે વેદશાસ્ત્રથી અવિરોધી એવા તર્ક વડે વિચારે છે, તે જ ધર્મ જાણે છે; બીજા નહિ' [૧૨,૧૦૫-૧]

(૨)

પા. ૩૧ મનુસ્મૃતિમા માતૃમલ્લય મનુસ્મૃતિમાં ૫-૨૨ તથા ૫-૨૩ માં 'એષ્યુ' વિધાન કયું' છે કે, "મગ્ગોને માટે બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રમાં મંજૂર રાખેલાં જનવરો તેમજ પક્ષીઓ મારવાં. પોતાને જેમણે બરણ-પોષણ કરવાનું છે તેવાં જુદાં માતાપિતાદિના પોષણ અથવા પછી મારવાં. અગત્યે પૂર્વે તેમ કયું હતું. પુરાતન કાળમા ઋષિઓએ કરેલા મગ્ગોમાં જાતવરો અને પક્ષીઓના પુરોગ્રાસ કરવામાં આવતા હતા." આ પ્રમાણે યજ્ઞને માટે હિંસાની અનુચિત આપીને તે ૨૬ માં શ્લોકમાં દ્વિજાતિ વર્ગના લોકોએ 'મોસ કચારે ખાવું' અને કચારે ન ખાવું તેનો વિધિ 'વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. તે જણાવે છે કે, 'મગ્ગો વડે શોક્ષિત

મામ ખાવુ, આઘણોની મરણ હોય તો ખાનું,^૧ પોતે ઠાઈ (થાદ વગેરે) વિધિ આચરતો હોય અને તેમા તેમ દરવાની જરૂર હોય તો ખાનું, કે પ્રાણ જવા એમ હોય ત્યારે ખાનું.’

આગળ ૫૩૧ તથા ૩૩૨મા તે જણાવે છે કે, યજ્ઞવિધિનુ અગ હોવાને કારણે મામ ખાનુ એ દૈવી વિધિ છે, પરંતુ તે સિવાય ખાનું એ રાક્ષસી વિધિ છે વિધિ જનનુનાર દ્વિજે આપત્તિ ન આની પડી હોય ત્યાં સુધી ઠાઈ યજ્ઞાદિ વિધિની આચર્યકતા વિના માંસ ન ખાવુ તેની આચર્યકતા વિના જે માંસ ખાય છે, તેને મર્યા બાદ તે પશુ પખીઓ ખાય છે, અને તે વખતે તે પોતાનુ રક્ષણ કરી શકતો નથી ધનને નિમિત્તે મૃગાદિ મારનાર પાર્શ્વને તેટલું પાપ નથી લાગતું, જેટલું ઠાઈ આચર્યકતા વિના વૃથા માંસ ખાનારને લાગે છે [૩૪] શ્રાદ્ધાદિ વિધિ આચારનો હોય, તે વેળા તે વિધિના નિયમ પ્રમાણે માંસ ન ખાય, તો મર્યા બાદ ૨૧ જન્મ સુધી પશુ થાય છે [૩૫] પરંતુ (સ્વાદને અર્થે) વૃથા પશુહિંસા કરનારો તો મર્યા બાદ જન્મો-જન્મ તે પશુના વાળ જેટલી વાર બીજાને હાથે મરણ પ્રાપ્ત કરે છે [૩૬] ગૃહસ્થાશ્રમ વગેરે ઠાઈ પશુ આશ્રમમા રહેતો હોય, તોપણ ગમે તેવી આપત્તિ આવવા છતાં વેદમાં કલા વિનાની હિંસા દ્વિજ કદી ન કરે [૪૩] વેદમા કહેલી હિંસા તો અહિંસા જ છે, કારણ કે ધર્મ વેદમાંથી જ નીપજેલો છે [૪૪] જે માણસ પોતાના સુખની ઇચ્છાથી અહિંસક પ્રાણીઓને મારે છે, તે જીવતો કે મરીને ક્યાંય સુખ પામતો નથી [૪૫] સર્પનો હિતેટલુ એવો જે મનુષ્ય પ્રાણીઓને બધન વધ કે દુઃખ આપવાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી, તે અનત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે [૪૬] જે માણસ ઠાઈ પ્રાણીની હિંસા કરતો નથી, તે જે ઠાઈ ધર્મચિંતન કરે છે, કે જે ઠાઈ સાધના કરે છે, અથવા જે ઠાઈ

૧ એટલે કે બાઘણો એમ હચ્છે કે, તમે માંસ ખાઓ, તો ના ન પાડવી પરંતુ તે પ્રમાણે એક જ વાર કરવું એમ ચમનુ વચન ટાંકીને દીવાકાર જણાવે છે

ધ્યાનાદિ કરે છે, તે બધું સહેજાઈથી સક્ષળ થાય છે. [૪૭] 'પ્રાણીની દિસા દર્શાવિતા માંસ ઉત્પન્ન જ થતું નથી; તેમજ પ્રાણીનો વધ કરીને રાગ પમાતું નથી; માટે માંસનો ત્યાગ કરવો.' [૪૮] માંસની ઉત્પત્તિ લોહી વગેરેમાંથી થાય છે; તેમજ તેને મેળવવા પ્રાણીઓને વંચબંધનાદિ કરવાં પડે છે, એ જોઈને સર્વ પ્રદારના માંસ-લક્ષણમાંથી નિવૃત્ત થવું. [૪૯] વિધિની આવશ્યકતા બહાર, જે માણસ પિતાચની પેઠે માંસ નથી ખાતો, તે લોકોમાં પ્રિય થાય છે; અને તેને વ્યાધિઓની ખીડા ભોગવની પડતી નથી. [૫૦] 'પ્રાણીનો વધ કરનાર, તેને અનુભૂતિ આપનાર, તેનું માંસ વેચનાર, તેને ખરીદનાર, તેને શંધનાર, તેને પીરસનાર તથા તેને ખાનાર એ બધા મરખા જ દિવ્ય છે.' [૫૧] પિતૃઓની અને દેવોની પૂજના નિમિત્ત સિવાય જે બીજાના માંસથી પોતાનું માંસ વધારવા ઇચ્છે છે, તેના જેવો પાપી આ જગતમાં કોઈ નથી. [૫૨] એક બાળુ સો વર્ષ યુધી લાગલાગત વર્ષો-વર્ષ અશ્વમેધ મ્હા કરે, અને બીજી બાળુ માંસલક્ષણ ન કરે, તો તે બંનેનું પુણ્ય સરખું થાય. [૫૩] કળમૂળ ખાઈને જીવવાથી મુનિને જોટલું પુણ્ય નથી થતું, તેટલું માંસલક્ષણનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે. 'જેનું માંસ દુઝડી ખાઈ છુ, (સ.) મને (મા) પરજન્મમાં ખાશે, એટલા માટે માંસને છુદ્ધિમાનો માત્ર કહે છે.' માંસલક્ષણમાં મઘમાં કે મૈથુનમાં વસ્તુગત કાર્ષ દોષ નથી, કારણ કે એ તો જૂનાપ્રાણીઓની રસભાવિક પ્રતિષ્ઠા* છે, પરંતુ તેમાંથી નિવૃત્ત થવું એ મહાક્લ આપનારું છે. [૫૬]

* એને અગ્ર મનુસ્મૃતિમાં અધ્યાય ૫૨૮ ૬૦માં આગળ જણાવ્યું છે કે, "આ સ્વાચર-જગમ જે કાર્ષ છે, તે બધું પ્રાણી એટલે કે જીવના અન્નારૂપ જ છે. જગમ જીવોનું અન્ન સ્વાચર જીવો છે; દાંડવાળા જીવોનું અન્ન દાંડ વિનાના પ્રાણીઓ છે; હાથવાળાઓનું અન્ન હાથ વિનાનાં પ્રાણીઓ છે, અને શરવીરાનું અન્ન બાથવાળા છે. અન્ન વર્ષીકે નિર્માણ થયેલી વસ્તુ રાજરાજ ખાવાથી ખાનારો દોષમાં પડતો નથી, કારણ કે વિધાતાએ જ ખાવાના પ્રાણીઓ, અને ખાનારાં પ્રાણીઓ નિર્મા છે."

આ દુકરામાં અવતરણુચિહ્નમાં મૂકેલા સ્લોકો હેમચંદ્રાચાર્યે* પણ
ટાંખ્યા છે. જુઓ ૩-૨૧, ૩-૨૨, ૩-૨૬.

(૩)

વાન ૨૮ : અમલ્ય પદાર્થો :

મનુસ્મૃતિમાં (અ. ૫, સ્લોક ૫ ૬૦) જણાવ્યું છે કે, “લઘુ
ગાન્ધ, કુંગળી, કવક* ; અપરિત્ર વસ્તુઓમાં પાકેલી વસ્તુઓ; માડના
લાલ રંગના મુંદરો : વૃક્ષને છેદીને કાઢેલા રસો; શેતુદળ; તરત વિધાયેલી
ગાયતું દૂધ, ઘસના પ્રયોગન વિના તલ સાથે સંધિકા ઓખા; ઘી દૂધ-ગોળ-
ઘઉંનો લોટ મેળવીને બનાવેલી વસ્તુ, ખીર અને અપૂષ; દેવ માટે તૈયાર
કરેલું અન્ન, દધિ, વિધાયેલા દોરતું દસ દિવસ સુધીનું દૂધ, ઠાંડીનું
દૂધ, એક ખીનાળાં દોરતું દૂધ, ઘેડીનું દૂધ, ઝતુમતી તથા નરનો
સંબંધ હમણી પશુમાદાતું દૂધ, મરેલા વાઇરડાવાળી ગાયતું દૂધ, બેંસ
ભિવાપ ખીજાં બધાં અરણ્યવામી પ્રાણીઓનું દૂધ, સ્ત્રીનું દૂધ, તથા
ખાટા થઈ ગયેલા પદાર્થો” (માસભક્ષણની બાબતમાં તેમણે જે વિધિ-
નિયેધ જણાવ્યા છે, તે અહીં ઉનાર્ધા નથી)

વાનપ્રરથને માટે નિર્ધિષ્ટ બોજન ગણાવનાં (અધ્યાય ૧, ૧૨-
૨૧માં) જણાવ્યું છે કે, “ખેડીને પકવેલાં બધાં ધાન્ય, મધ, માસ,
કવક, ‘ભૂનૃણુ’ શાક, ‘શિત્રુક’ શાક, અને સ્ત્રેષ્ઠાતક ફલ તજવાં.”

મઘનો નિયેધ પણ મનુસ્મૃતિમાં સખત છે. અધ્યાય ૧૧, ૬૩માં
તે જણાવે છે કે, “મુરઝ એ તો અન્નનો મલ છે. મલ એટલે પાપ.
માટે પ્રાણજી-ક્ષત્રિય-વૈશ્યે મુગ ન ખીંચી.”

ભવિષ્યપુરાણમાં,

જાતિવુષ્ટ, ક્રિમાદુષ્ટ વાલાશ્રયવિદૂષિનમ્ ।

મર્ગર્થ મગ્નુષ્ટ ચ મૂહસ્લેશ્ય મ્વમાવન ॥

—એ આ પ્રકારના અભક્ષ્ય જગ્યાએ છે તેમા 'ગતિદુષ્ટ' તો લક્ષ્ય, ગાળ, કુગળા વગેરે છે 'ક્રિયાદુષ્ટ' એટલે બીજાનું ખાધેલું, જીવડા થયેલું, કૃતગ વગેરેએ ચાટેલું, સૂત-વાળું વગેરે 'કાનદુષ્ટ' એટલે ગર્ભાનનું, કે બાબો રખત ગહેલું ફી વગેરે ગયા દિવસનું ન હોય તોપણ તેમા નિકૃત ગમ-ગધ ઉત્પન્ન થયા દોષ, તો તે પણ ત્યાંત્ય ગયું 'આત્મદુષ્ટ' એટલે આપનાર દેવકા પ્રમગ્નો હોવાથી કે અનુચિત નિમિત્તમા હોવાથી દુષ્ટ થયેલું 'સર્ગદુષ્ટ' એટલે મદિગા લગણુ વગેરેના સ્પર્ગથી દુષ્ટ બનેલું 'રમદુષ્ટ' એટલે જીનરી ગયેલું 'સુલ્લેખ્ય' એટલે સશયચુક્ત, જોને ખાના હવ્યમા ચિન્તિસા થાય તે 'સ્વમાનદુષ્ટ' એટલે વિખામૂલ આદિ.

હયોગપ્રતીષિધ ૧ ૫૮ ઇત્યાન્નિમા યોગીને વર્જ્ય બેલ્ગ્યાદિન નશુન તે તુ જ વેર ઇસહિતા ૫૧૭ આદિમા છે તેમા મુખ્યત્વે અનિ ખાગ-ખારા-તીખા ટકવા કે બિના પદાર્થો, લીલોતરી શાક, માછ, લેન, લન, મધ, મત્સ્ય, બરી વગેરેનું માસ, દહી, જાસ, લીચ, લસણ, ફરી ગરમ નેલું અન્ન, મસૂર, કુનથી, પાક કેળા, નાળિયેર, ઘી, દૂધ, ગોળ, ખાક, દાડમ, દ્રાક્ષ, વગેરે ગણ્યા મા છે

બ્રહ્મપુરાણમા પીપગો, ડડ, ઉમગડો વગેરેના ફળ અભક્ષ્ય ગણ્યા મા છે

(૪)

પાન ૩૩ રાત્રિમોજન "દેવો દિવસના પૂર્વ ભાગમા ખાય છે નરિઓ દિવસના મધ્ય ભાગમા ખાય છે, ચિત્રઓ દિવસને પાછલે પછોરે ખાય છે, સાયકાળે દેવો અને દાનવો ખાય છે, સધ્યા ભે વસેા અને દ્રાક્ષમો ખાય છે પરંતુ, એ બની વેળા વટાવીને રાત્રે ખાવું, એ તો અભોજન જ છે" આવો શ્લોક દેવીપુરાણમા છે પણ તેમા સત્રીને બદલે 'નકત' શબ્દ છે 'નકતવ્રત' નામનું રાત્રે જ ખાવાનું

ત્રન છે જે ન-ન દુઃખ્યાન ખાય છે, તે સ । ઉપચારી ગણાય છે હવે તે નક્તાનતરાગાએ કચાર ખાવું તેની ચર્ચા બ્રાહ્મણ આચાર્ય યોમા કે નતમ યોમા વિસ્તારથી મળી આવે છે વ્યાસ જણાવે છે કે, “સૂર્ય આચારી ગયા પછી ત્રણ મુહૂર્ત જોડના વખતને ‘પ્રદાય’ કહે છે, તે રખતે ‘નક્તા’ કરવું (એમ્મે કે ખાવું) એ શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે ” ભગિવ પુરાણમાં જણાવ્યું છે કે, “દિવસ એક મુહૂર્ત બાકી રહે, તેને મિહાનો ‘નક્તા’ કહે છે પરંતુ ૬૦ તો નક્ષત્રો દેખાવા લાગે ત્યારે ‘નક્તા’ થાય એમ માનું છું ” દેવસ્મૃતિએ અને મતોનો મેળ કરીને હવેન્યુ છે કે “ગૃહસ્થોનુ ‘નક્તા’ નક્ષત્રો દેખાય ત્યારે ગણવું અને યતિઓને રાત્રિ ભોજનનો નિષેધ હોવાથી તેમનું ‘નક્તા’ દિવસના આખા ભાગમાં ગણવું યતિ અને ત્રિધવાએ દિવસની છેલ્લી એ ઘડી રહે ત્યારે ‘નક્તા’ ગણવું, અને ગૃહસ્થે રાત્રીના આર ભાગમાંના પહેલા ભાગના અર્ધ મુધી ગણવું ”

સ્કંદપુરાણમાં તો આ બધાનો વિરોધ કરીને જણાવ્યું છે કે, “પોતાનાથી બમણી લાખી ખામા થાય એટલો સૂર્ય નીચો ઢળે, ત્યારે ‘નક્તા’ ગણવું નક્તાવ્રત એટલે ‘રાત્રે ભોજન’ એવું ન ગણવું માટે સામાજિક વખતે જ નક્તાવ્રતીએ ભોજનકાંચ’ શ્રી લેવ તો જ તેને નક્તા નતનું ચોક્કસ ઢળ મળે ”

રાત્રિભોજનનિષેધની બાબતમાં મનુસ્મૃતિનું કંઈ ખાસ કથન નથી તે માત્ર એટલું કહે ■ કે, “સ્વારે ને સાજે એમ મે વાગ જ ખાવું વચ્ચે ન ખાવું એવું શ્રુતિએ મ્હું છે ”

અર્ધરાત્રિએ ન ખાવું એવો ચોખ્ખો નિષેધ મળે ૮. પરંતુ દિવસે જ ખાઈ લેવું એવું નિધાન બ્રાહ્મણ્ય યોમા નથી સંખ્યાકાળે, ‘આહાર, મેંધુન, નિદ્રા અને પાન ન કરવા એવું વિધાન મળે છે. પરંતુ તેનો અર્થ, સંખ્યામગ પહેલા ખાઈ લેવું એવો નહી, પણ સંખ્યાકાળ વીત્યા પછી ખાવું એવો પ્રાય છે

(૫)

પાન ૫૨ દિનચર્યા “ આઠે સનારમા ધ્યાણ મુહૂર્તમા ઊઠનુ , અને સપ્તામા જ પચપરમેડીઓની સ્તુતિ કરવી, તથા મારો ધર્મ ટપો છે, મારુ કુન કયુ કે, અને મારા પ્રતો ડ્યા છે—એ યાદ કરી જનુ ” મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૪, શ્લો. ૬૨ મા જણા યુ છે કે “ બ્રહ્મમુહૂર્તમા ઠિયુ, અને પોતાના ધર્મ તથા અર્થ સબધી, તેમને મારેની પોતાની શક્તિ સબધી, તથા પરમાત્મા સબધી ચિંતન કરવુ ’

“ ત્યારબાદ, પથારીમાથી ઊડીને મલમૂત્રત્યાગ વગેરે આવશ્યક કર્મોન કરી, દાતણુ સ્નાન વગેરે શૌચાદિ ક્રિયાઓ કરવી તથા પછી પૂર્વસંધ્યાનો જપ નિધિપૂર્વક, સમાહિત ચિત્તે કરવો ” (૪૬૩)

આચાર્યશ્રીએ જણાવેની દિનચર્યા સાથે ‘ સ્મૃતિચંદ્રિકા’મા ઉતા રેલી દહે મનુસુરેલી દિનચર્યા સરખાનથી ગ્રહણ કરી શકશે

દક્ષ દિવસના આઠ ભાગ પાડે છે ‘ મલમુહૂર્તમા ઊડીને દાતણુ કરી, તથા શૌચનિધિ પરનારીને પ્રાતસંધ્યા કરવી સપ્તાકર્મ પરનારીને જાતે હોમ કરવો પછી દેવધર્મ પરનારીને ગુરુ અને માગલિક વસ્તુ ઓનુ દર્શન કરવુ

પછી ખીજ ભાગમા વેદાભ્યાસ રવો વેદાભ્યાસ પાંચ પ્રાર્થનો છે વેદ ભણુના, તેના ઉપર મિચાર કરવો, તેનો અભ્યાસ (૧૨વાર પાઠન) કરવો, જપ કરવો, અને શિષ્યોને શીખવવુ

+ પાન ૮ ઉપર આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી ઉત્સર્ગસમિતિ [૧-૪૦] ની પેઠે મલમૂત્રત્યાગ વિષે જે નિયમો મનુસ્મૃતિમા વર્ણવ્યા છે, તે અહીં સરખાવવા જેવા છે ‘ ભૂમીનને ધોના નદિ તેવા વૃક્ષો વડે ઘસીને મલમૂત્ર કરવા [૪-૪૮] રસ્તા ઉપર ન કરવા રાખના ઢગવા ઉપર ન કરવા ગાયોના પાડામા ન કરવા, ખેડેલા ખેતરમા ન કરવા, પાણીમા ન કરવા, ઈટાના ઢગડા ઉપર ન કરવા પર્વત ઉપર ન કરવા, ખડેર દેવાલયમા ન કરવા, ગાદા ઉપર ન કરવા, જીવજંતુવાળા ફસે કે ખાખ્યો ઉપર ન કરવા, નદીકિનારે ન કરવા, આલતા આડણા કે લિલા ઠિલા ન કરવા તથા છાયા કે અંધારામા ન કરવા ” (૪,૩૫-૮ ૬૦)

‘ પંડી’ત્રીજા ભાગમાં પોતાનાં પોષ્યજનો વગેરે માટે ધનાર્જન કરવું.

‘ પંડી ચોથા ભાગમાં સ્નાન માટે માટી, તલ, પુષ્પ, કુશ વગેરે લાવી અધ્ધિમ જલમાં સ્નાન કરવું.

‘ પંડી પાંચમા ભાગમાં દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, કૌટ વગેરેને યથા-ગોચર અન્ન અર્પણ કરવું.

‘ પંડી છઠા અને સાતમા ભાગમાં મહાભારતાર્તિ ધનિદાર, અને અગાધ પુગણોનું વાચન કરવું. કારણ કે, તેમનાથી વેદાર્થનું જ્ઞાન વધુ સ્પષ્ટ થાય છે.

‘ પંડી આઠમા ભાગમાં લોકવાત્તા કરવી (એટલે કે ધરના ખર્ચનો વિચાર, ધનાર્જનના પ્રકારોની શોધ, સુદૃઢિને ધેર જયુઃ પંચકશાત્રાદિનું અવેશ્વર્ય ઇત્યાદિ કરવાં; અને તેમ કરવાનું ન હોય, તો પુગલ્યશાસ્ત્રાદિનું અવલોકન તથા વિષ્ણુ વગેરે હૃદના નામનું ચિંતન કરવું.) ત્યારબાદ સામંસંધ્યા કરવી.

‘ ગત્રીના પ્રથમ પ્રહરમાં બોજન કરી લેવું, અને પંડી ગત્રીના પ્રથમ જે યામ સુધી વેદાભ્યાસ કરવો, અને બાકીના જે યામ નિદ્રા કરવી ’

(૬)

પાન ૫૩ આજીવિકાના માર્ગો “ ત્યાર બાદ દેવમંદિરમાથી પાખ આવી, પોતપોતાના ધંધાને ધ્યાને જઈ, હૃદ્ધિમાન પુરુષ ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે મયોચિત અર્થચિંતન કરે. ” આ વાક્યમા ‘ ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે ’ ધનપ્રાપ્તિ કરવાનું આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું છે પાન ૪૬ ઉપર ‘ ભોગેષભોગના આધન મેળવવા માટે કગતા પ્રવૃત્તિ કે કર્મને અંગે જે પંદર કર્માદનો શૂદ્ધરથ ન કરવાં એમ જણાવ્યું છે, તેની પાછળ મુખ્યત્વે છવ્વિસા કરવી પડે તેના વ્યાપારો ન કરવા, એ ભાવના જ રહેલી છે જો કે, તેમાં વર્ત્ય ગણાવેલાં ઘણાં કર્મો

છે * તે અને વર્ણોને દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞ એ ત્રણ ધર્મો તો સમાન જ છે ' [૧૦-૭૮]

આ પ્રમાણે પોતાપોતાના નિયત કર્મોથી આજીવિ : રી શખ્ય તેમ ન હોય ત્યારે શુ દ્રવ્ય, તે જાણાવતા મનુ કહે છે ' બ્રાહ્મણ પોતાના અભ્યાપ્તા કાર્યથી આજીવિકા ન કરી શકે, તો તે ક્ષત્રિયધર્મ વડે આજીવિકા કરે અને તેનાથી પણ ન જીવી શખ્ય તેમ હોય તો ખેતી, અને પશુપાલન રૂપી વૈશ્યવૃત્તિ કરીકારે ' [૧૦, ૮૧-૨]

પરંતુ, મેનીનો અણગમો મનુને પણ જૈનો જેટલો જ છે તે જાણાવે છે ' બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય આપદ્ધર્મ તરીકે વૈશ્યવૃત્તિથી નિર્વાહ કરતા હોય તોપણ, દિસાપ્રધાન અને પરાધીન એવી ખેતીને તો ય ન પૂર્વક તજે કેટલાક ખેતીને સારી માને છે, પરંતુ તે કમ સત્યુદ્યોગે નિહેલુ છે : તરણ કે, હાગની લોહાની અણી નડે શૂંમિ, તેમજ શૂંમિરથ જીવોને સ્ત્રીયાં વિના ખેતી થઈ શખ્તી નથી માટે બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય પોતાના ખાસ કર્મોથી નિર્વાહ ચતો ન હોય ત્યારે, વૈશ્યો જે જે પદાર્થોનો વેપાર કરે છે તેમાંથી નીચેના પદાર્થો ત્યાગીને વેપાર વડે ધનપ્રાપ્તિ સાધે પ્રથમ તો, જ્ઞાન રસોનો ત્યાગ કરે તે જ પ્રમાણે રાધેનું અન્ન, અને તન, ખાણિયુ મીઠું, પશુઓ, મનુષ્યો, તમામ જ્ઞાતનું રંગીન કાપડ, ગંગા વિનાના પણ ત્રણ, રેશમ અને જાતના કાપડ, ફળ, મૂળ, ઓષધિઓ, પાણી, શસ્ત્ર, વિષ, માસ, સોમ, બધા પ્રકારના ગધો, દૂધ, મધ દડી, ઘી, તેન, મીઠું, જોળ, દહીં, દારૂ વગેરે અરણ્યવાસી સર્વ જાતનાં, સિદ્ધ વગેરે દૃષ્ટાસુકતા પશુઓ, પક્ષીઓ, મઘ, ગળી, લાખ, તથા એ જ ખરીવાળા જાત પ્રાણીઓ ' [૧૦, ૮૬-૯]

મનુસ્મૃતિમાં તનનો નિષેધ જુદા જાહે છે તેમાં જાણાવ્યું છે, ' ખેડૂતે જાતે ખેતી કરીને તન પકવ્યા હોય, તો તે તેમને બહુ દિવસ

* યાજ્ઞવલ્ક્યે (આચાર-૨૧૦માં) એ ઉપગત કૃત્રીદ એટલે કે બ્યાજ નહુ ઉમેર્યું છે

રાખ્યા નિના કે ડાયા સાથે ભેગ્યા નિના, ઠાઈને ધર્મોઈ પ્રયોગનો સાડુ ભેઈના હોય તો ભરે વેચે ભોજન, અબ્બગ અને દાન એ ત્રણ પ્રયોગનો સિનાય તવનો બીજો ઠાઈ ઉપયોગ કરે, તો તે પોતાના પિનુઓ સહિત દૂતગની મિથામા કાઠે ચઈને જન્મે છે " [૧૦,૬૧]

" માસ, લાખ અને મીઠાનો વેપાર કરનારો બ્રાહ્મણ તત્કાલ પતિત થાય છે, અને દૂધ વેચનારો બ્રાહ્મણ ત્રણ દિવસમા જ શદ્ર બની જાય છે તે સિનાયની બીજા નિષિદ્ધ ચીજોનો વેપાર જાણીશુએ કરવાથી બ્રાહ્મણ સાત દિવસમા વંશ્ય બની જાય છે રસોનો રસો વડે ફેરબહો કરવો, પરંતુ મીઠાનો તો બીજા રસો વડે પણ ફેરબહો ન કરવો પક્યાન્નનો અન્ય અપકવ અન્ન સાથે ફેરબહો કરવો, અને તનનો તેટલા બીજા ધાન્ય સાથે બહો કરવો [૧૦,૬૨-૪] ક્ષત્રિય વિપત્તિમા આની પકચો હોય તા વંશ્યની જીવિમ નડે જીવે, પરંતુ બ્રાહ્મણની જીવિમ કદી ન સ્વીકારે તે જ નિયમ સર્વ વર્ણો માટે છે કે, લીન વર્ણનાએ ઉત્તમ વર્ણની આજીવિકા કદી ન સ્વીકારવી વંશ્ય પોતાના કર્મથી ન જીવી શકે તો દાન, તો શદ્રનો ધધો પણ સ્વીકારે, પરંતુ એક જાણુ નેરે (શદ્રના) અમર્યો ન કરે, તથા જ્યારે આપત્તિ ટળી જાય, ત્યારે પોતાના ધધામા પાછો ફરે શદ્ર પણ દિગ્ગતિની શુશ્રૂષા કરી શકે તેની સ્થિતિમા ન હોય, તથા તેના મૈત્રી છાંપરા ભૂખે મરી જાય, તો દારીદ્ર્યનું કામ કરીને જીવે પરંતુ તેમા ધ્યાન રાખે કે, જે કર્મો કે સિલ્પોથી દિગ્ગતિઓની શુશ્રૂષા થતી હોય, તેમનો જ સ્વીકાર કરે " [૧૦,૮૫-૧૦૦]

મધાનો ઉપયોગ કરતા પાછા મનુ જણાવે છે કે, ' ધનપ્રાપ્તિના નીચેના સાન માર્ગો ધર્મ છે વારસો મળવો, શુપ્ત ભગ્ન પ્રાપ્ત થવો કે મિત્રાદિ પામેથી હાર્ષ પ્રાપ્ત થવું ખરીદી કરવી [એ ત્રણ બ્રાહ્મણને માટે ધર્મ છે] જીતી લેવું [એ ક્ષત્રિયને માટે ધર્મ છે],

વ્યાજે ધીરતું; ખેતીવેપારરૂપી કર્મયોગ [એ વૈશ્ય માટે ધર્મ છે], અને મારા માણસ પામેથી જન તરીકે સ્વીકારતું [એ બ્રાહ્મણ માટે ધર્મ છે] આપત્તિને વખતે જીવનનિર્વાહ માટે નીચેના દસ પ્રકારો સ્વીકારી શકાય : (વૈદિક વગેરે) વિદ્યા, શિપ, નોકરી, સેવા, ગોપાલન, વેપાર, ખેતી, ધીરજ (મંત્રાય), બિદ્યા અને વ્યાજખોરી [૧૦, ૧૧૫-૬] પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયે વિપત્તિમાં પણ વ્યાજખોરી ન કરવી. ” [૧૦-૧૧૭]

ઉપરાંત અધ્યાય ૪, સ્લોક ૪-૬માં એક આમાન્ય નિયમ એ પણ આપ્યો છે કે, “ દુ ખંભા પણ ઉંજશીલ (ખેતરમાં પડેલા દાણા પીણા) થી જીવવું, અથવા અવાચિત રીતે મળેલી વસ્તુથી જીવવું; અથવા પાચના ટીને જીવવું, અથવા કોઈનું ચૂંટી લઈને જીવવું, પરંતુ શુભાભી વડે કદી ન જીવવું ”

પાન ૪૬-૮ માં જે પ્રકારની અજીવિકાઓ હેમચદ્રાચાર્યજીએ ગર્વ ગણ્યાની છે, તે ધાર્મિક ગૃહસ્થમાત્રને માટે ગણાવી છે, એમ આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા મનુસ્મૃતિમાં પણ નેહી કેટલીક અજીવિકાઓ બ્રાહ્મણ માટે ગર્વ માની છે શ્રાદ્ધાદિ તેમજ યજ્ઞાદિ કાર્યોમાં કેવા કેવા બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ ન આવતું તે ગણારનાં મનુસ્મૃતિમાં (અ. ૩, સ્લોક ૧૫૪-૬૦) જણાવ્યું છે કે, “ મારુતિકાવી, પદ્મપાચક, ધાત્રી સ્વામીનાર, ગમ્બીરેતા, ધન્ય-આણુ બનાવનાનો મધો કુનાગ, દાથી-બ્રાહ્મ-યોગ-હિંદ વગેરેને પચોટનાગ, પક્ષીપોષ, યુદ્ધાચાર્ય, પાણીના પ્રવાહ વાળનાગ, મહિલાકામ કરનાગ, કુનાગ રમેતી આભારી કરનાગ, ખેતી કરનાર, થેટા-મેનો પાણીને સુગંધ સ્વાતનાગ, છાયાદિ.

પરાશરમહિતામાં (૧૦ ૧, ૨, ૬, ૧૬, ૧૫) જણાવ્યું છે કે, કૃષિ-યુગમાં બ્રાહ્મણ ખેતનાં પૃથ્કર્મ ઉપરાંત કૃત્રીકર્મ પણ કરે તથા પોને ખેડેલા ખેતરમાં પોને પડેલા પાનથી પંચયજ્ઞ કરે ક્ષત્રિય પણ ખેતી કરે, અને દ્રિજને તથા દેવેલી પૂજા કરે; અને વૈશ્ય તેમજ શૂદ્ર પણ ખેતી અને વાણિજ્ય કરે

(૬)

પાન ૮૮ અનર્થદ પ્રિરતિવત્તા અતિન્યારો ગણાવતા આપાવ
શ્રીએ જણાવ્યું છે, ખાણિયો-સામેલ, માકુ-ચોમર, ધનુષ-ગાણ એ
પ્રમાણે હિમાના સયુક્ત સાધનો ગણના નહીં અને તેનું કાગણ એ
આપ્યું છે કે, એની જોડિયા વસ્તુ ગણીએ, તો કોઈ માગના આવે
તેને ના ન પાડી શકાય પરંતુ તે જોડામાથી એક એક વસ્તુ રાખી
ટોપ, તો ખીજાને આપવાનું ન થાય, અને એ રીતે વધુ હિસામાથી
બચી શકાય

પરંતુ એ જાન સ્વચ્છ છે કે, પોતે જોડકા ન ગણે, તો પણ
પોતાને કામ હોય ત્યારે ખૂટતી ખીજી વસ્તુ ખીજા પાસેથી જ લાવવી
પડે તેના રતા મનુસ્મૃતિએ ગૃહસ્થને આવી આવી વસ્તુઓ ગણનાથી
જે પાપ થાય છે, તેને દૂર કરવા તેણે પચ્ચસો દ્રવા એમ જણાવ્યું
છે, તે જાનના વધુ સામાજિક છે અને ધાર્મિક પણ છે એમ લાગે
છે મનુસ્મૃતિમા (૨-૧૮ ઇંમા) જણાવ્યું છે

‘ ગૃહસ્થને ઘેર પાચ વસ્તુઓ સ્વાર્થખાના જેવી છે ચૂલો,
ખાણિયો, આવરણી, ખાણિયો-સામેલ અને પાણીનો ઘડો તે પાચેથી
થતા પાપના નિવારણને અર્થે ગૃહસ્થે પાચ મહાવસો રાજ કરવા,
એમ મદરિંઓએ દર્શાવ્યું છે તે પાચ યજ્ઞ આ પ્રમાણે છે અધ્યયન
-અધ્યાપન એ બ્રહ્મયજ્ઞ અનાદિયાં તપશ્ચ એ પિતૃયજ્ઞ હોમ એ
દેવયજ્ઞ મનિ એ જૂતયજ્ઞ અને અતિથિપૂજન એ મનુષ્યયજ્ઞ આ
પાચ મહાવસો જે ગૃહસ્થ મહારામિ રે છે, તે ગૃહસ્થ ટોપા ખતા
ગેના પાચ હિસારવાનોના દોષોથી લેપાતો નથી દેવતા, અતિથિ,
પોષ્યજન, પિતૃઓ અને પોતાની જાત, એનાનું જે સવર્ણ દ્રવ્ય
નથી, તે શ્વસ લેતો હોવા જ્ઞા જીવતો નથી રસાધ્યાય વડે નરિઓનું
પૂજન મનુ, હોમ ૧૧ દેવોનું આદ્ય વડે પિતૃઓનું અન્ન ૧૩ મનુ
ઓનું અને જનિકર્મ ૧૬ જૂતોનું ’ આ પત્રી તેમા (અબ૩, પ્રોક
૭૨-૮૦) તે પાચ યજ્ઞની જાતના લેખજ પ્રિધિનું જે પ્રકૃતિ છે, તે

રંગક તેમજ જોષક છે. દેવોના હોમની પાછળ, સર્વ જંતુઓને આવ-
શ્યક જાદુ માટે કાર્ષક કૃત્રી છટવાની જે ભાવના તેમાં (૩-૭૬) જણાવી
છે, તે સમાજભાગની લાંબી અમજ વ્યક્ત કરે છે. દુનરાં, પતિન,
ચાંદાલ, પાપી, રોગી, કાગલ, કૃમિ વગેરે માટે રોગ ગૃહસ્થે અન્ન-
માંથી થોડું પચુ છાટવાનું જે વિધાન છે (૩-૮૨), તે પચુ ધ્યાનમાં
લેવા જેવું છે. 'આ બધું' કરી લીધા પછી, ગૃહસ્થે પ્રથમ અતિથિને
જમાડવો, અને અછચારી ભિક્ષુને વિધિવત્ ભિક્ષા આપવી. સમજણ
વિના ગમે તેવા આશ્રમોને આપેનું દાનાદિ ગામમાં નાખેલાની પેઠે
નકામુ તપ છે. પરંતુ નિષ્ઠા અને તપથી સમૃદ્ધ એવા વિગ્રાને આપેનું
દાન મંકડો અને પાપોમાંથી તારે છે. ઘેર આવેલા અતિથિને યથાશક્તિ
સન્કારપૂર્વક અન્નપાનાદિ આપવું. અન્નાદિ આપવાની રીતિ ન હોય,
તોપચુ સત્પુરુષોના ઘરમાં તૃણ, જૃમિ, પાણી અને પ્રિય વાણી, એટ-
લાની તો કરી કાર્ષક ના પાડવામાં આવતી નથી. પોતાને જે ખાવાનું
હોય, તે જ અતિથિને ખવરાવવું, પોતાને માટે સારું સારું રાખીને
ન ખવરાવવું. સૌમાઅવતી નવોદા સ્ત્રીઓને, કુંવારી કન્યાઓને, ગર્ભિ-
ણીઓને અને અતિથિઓને તો વગર રિચારે પોતાની પહેલાં જ
જમાડી લેવાં. તે બધાને ખવરાવ્યા વિના જે પહેલું પોતે ખાય છે,
તેની દુર્ગતિ થાય છે. અતિથિઓ, સર્વાનંદાયા, અને નોકરચાકર જમી
રહે, સ્નાનઆદિ દંપતી જમે. દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, પિતૃઓ વગેરેને
પૂજતાં બાકી વધેનું ગૃહસ્થે જમવું. જે ગૃહસ્થ પોતાને માટે જ
રાધે છે, તે પાપ જ ખાય છે, પરંતુ આ બધા મર્જો પરવારીને વધેલું
ખાનારો જ સ્વરૂપ છે. '

(૮)

પાન ૧૬૩ પ્રતીકોપાસના : આચાર્યશ્રીએ ધ્યાપુરુષના દર્શનને
જે વિધિ જણાવ્યો છે, તે અન્ય અંશોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. શિવસંહિતામાં
(૫,૧૫-૨૧) તો તેને એક પ્રકારની ઉપાસના દર્શાવી છે. તે અહીં
સરખાવવા જેવી છે. દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ ફલ આપનારી 'પ્રતીકોપાસના'

એવે જાણદર્શન હમેશા કરવું તેના દર્શનમાત્રથી પમિત થનાય છે
 એ જામનમા સહેજ પણ સશય કરવો નહીં. ગાઢ તડકાવાળા પ્રદેશમા
 પોતાની જાયાને ખુરી આખો વડે જોયા કઠવી, અને પછી એકદમ
 આકાશમા નજર કરવી. ત્યાં તદ્દક્ષણ પોતાનો પડખો દેખાશે જે
 આ પ્રમાણે આકાશમા પોતાની જાયા રોજ જુએ કે, તેના આયુધની
 વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેનું મૃત્યુ નહીં થતું નથી જ્યારે પોતાનું પ્રતીક
 આમરામા પૂરેપૂરું (અસ્પર્શના બેદ સહિત) જોઈ શકાય, ત્યારે
 જાણવું કે વિજય મળ્યો પછી વાયુને છતીને તે સાધક અર્ચન સંચરે
 છે જે માણસ આનો અભ્યાસ સદા કરે છે, તે પગમઆત્માને—
 પૂર્ણાનદર્શી એકમાત્ર પુરુષને—પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાસે નીકળાવું હોય,
 કે વિવાહાદિ શુભકર્મનો પ્રસંગ હોય, કે ચંદ્ર આવી પડ્યું હોય,
 ત્યારે પાપના ક્ષયને અર્થે અને પુણ્યની વૃદ્ધિ અર્થે આ પ્રતીકોપાસના
 નજર આચરવી આનો નિરતર અભ્યાસ કરવાથી જ્યારે તેને પોતાની
 અંદર જ જોઈ શકાય, ત્યારે નિશ્ચય મનનાળો યોગી મુક્તિ પ્રાપ્ત
 કરે છે, એમ જાણવું ”

સુભાષિતો

અહિંસા

આત્મવત્ સર્વંભૂતેષુ સુગદુ'યે પ્રિયાપ્રિયે ।

વિતયતાત્મનોઽનિષ્ટા હિનામન્યસ્ય નાચરેત્ ॥

જેમ આપખુને પોતાને' સુખ પ્રિય છે, અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ બીજા હવેને પણ છે. એમ વિચારી, પોતાને અનિષ્ટ લાગતી હિંસા બીજા પ્રત્યે ન આચરો ॥ [૨-૨૦]

નિરર્થકા ન દુર્વૃત્તો જીવેષુ ન્યાયરેષ્વપિ ।

હિમામહિસાધર્મજ્ઞ યાક્ષન્ મોક્ષમુપામત્ ॥

અહિંસાનું' ૨૬૨૫ અમળનાર નમઃએ સ્થાપ્ય હવેના પલ નિરર્થક હિંસા ન કરવી. [૨-૨૧]

પ્રાણી પ્રાણિતલોભેન યો રાજ્યમપિ મૃશ્ચતિ ।

તદ્વધોત્થમપ્ત સર્વોર્ધ્વીદાનેઽપિ ન શામ્યતિ ॥

પ્રાણી હવિતની આશાએ રાજ્ય પણ આપી કેવા તેમાર થાય છે. તે પ્રાણી તેવા હવિતનો ૧૫ કરવાથી થતુ પાપ આખી પૃથ્વી દાનમાં આપી ? તેપણ કેવી રીતે ધ્યાવાય ? [૨-૨૨]

યને નિરર્પરાધાના યાયતોયન્નાશિનામ્ ।

નિષ્કનન્ મૃગાણા મામાર્થો વિદોઽગ્ને વચ્ચ જુન ॥

નનમાં જ રહેનાં, તથા વાધુ, વચ્ચ અને તુલ્ય ખર્ચને હવનાં નિરર્પરાધી દરુદાં વગેરે પ્રાણીઓને નેમનાં માંસ ખાંદે મળી નાખનારા મનુષ્યમાં અને મૃગમાં કે કે છે ? [૨-૨૩]

‘દીયંમાણ કુસેનાપિ ય સ્વાગે હત દૂયતે ।
નિમંન્તૂન્ સ કથ જન્તૂનનાયેન્નિશિતાયુર્ધ્વે ॥

પોતાને દાલ ગાળી જાય તો પણ જે ખૂબ પાકી જો છે, તેવો
મનુષ્ય તીક્ષ્ણ શબ્દોથી નિરપગાળી પ્રાણીઓને શી રીતે મારી નકે
છે ? [૨-૨૪]

નિર્માતુ કરત્તમાણ ક્ષણિકાગાત્માઽઽ ધૃતિ ।
સમાપયતિ સકલ જન્નાન્યસ્ય શરીરિણ ॥

પોતાની ક્ષણિક તૃપ્તિ મારે ફૂં લોહો ખીંગા પ્રાણીનું આખું
શરીર ખનમ કરી નાખે છે [૨-૨૫]

મ્રિયસ્યેત્યુચ્યમાનોઽપિ દેહી ભવતિ દુઃખિત ।
માયંમાણ પ્રહરણે દર્શિણ સ કથ ભવેત્ ॥

મૃતને ‘તું મરી જા’ એવું કહીએ છીએ તો પણ તેને દુઃખ
લાગે છે, તો પછી તીક્ષ્ણ શબ્દોથી મારી જ નાખવામાં આવે, ત્યારે
તેને શું થતું હશે ? [૨-૨૬]

ધર્મો દેવગુરુગામ્તિર્દાનમધ્યયન તા ।
સર્વમપ્યેતદફળ હિસા ચેત્ત પરિગ્રજેત્ ॥

ધર્મનિમિત્ત, દેવ શુની ઉપાસના, દાન, અધ્યયન અને તપ — એ
બધા હિસા તમામમાં ન આવે તો અર્થ જાય છે [૨-૩૧]

યો ભૂતેષ્વભય દદ્યાદ્ભૂતેભ્યસ્તસ્ય નો ભયમ્ ।
યાદૃગ્ વિનીર્યંતે દાન તાદૃગાસાદ્યતે ફલમ્ ॥

જે અન્ય પ્રાણીઓને અભય આપે છે, તેને અન્ય પ્રાણીઓ
તરફથી ભય રહેતો નથી. કહેવત છે કે, ‘જેવું દાન તેવું ફલ.’ [૨-૪૮]

અર્થ

સર્વલોકવિરુદ્ધ યદ્વદ્વિશ્વસિતવાતકમ્ ।
યદ્વિપક્ષશ્ચ પુણ્યસ્ય ન વદેત્તદસનૃતમ્ ॥

અર્થ લોકને અમાન્ય, વિશ્વાસનો ધાન કૃપા ૩૫, તથા પુણ્યનું
વેરી એવું અર્થ્ય શ્દો ન બોલવું [૨૫૫]

જ્ઞાનચારિત્રયોર્મ્ન સન્નમેય વદન્તિ યે ।
ધાત્રી પવિત્રોક્તિયતે તેઝા ચરણરેણુભિ ॥

જેઓ જ્ઞાન અને આગ્રિના મુલકપ અર્થ ન બોલે છે, તેઓની
ચરણરેણુથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે [૨૬૩]

અર્થતેય

અય લોક પરલોકો ધર્મો ધૈર્યં ધૃતિમનિ ।
મુદ્ગતા પરવીય સ્વ મુપિત સર્વમપ્યદ ॥

ખીજતુ ધન ચોરનારે તેનું ધન જ ચોરું નથી, પરંતુ તેનો
આ લોક, પરલોક, ધર્મ, ધૈર્ય, ધૃતિ અને મનિ પણ ચોરાં [૨૬૭]

એકમ્યૈરક્ષણ દુલ્લ માયંમાણસ્ય જાયતે ।
મનુષ્યગીત્રમ્ય પુર્વાવજ્જીવ હૃતે ધને ॥

કોઈને મારી નાખીએ ત્યારે તો તેને એકલાને એક દાખુ દુખ
થાય છે, પરંતુ તેનું ધન ચોરી લઈએ, ત્યારે તો તેને નેમ-૧ તેના
પત-પૌત્રોને માન-જ્ઞાન દુખ થાય છે [૨૮૮]

અર્થતેય

મ્ત્રીસભોગેન ય નામગ્ગર પ્રતિચિવીરંતિ ।
મ દૃતાશ મ્નાદૃત્યા વિચ્યાપયિતુમિચ્છન્તિ ॥

જે માણસ કામભોગથી કામજવરનો ઉપાય કરના છાએ છે, તે અગ્નિને ઘી હોમીને ઓતના છાએ છે [૨૮૧]

પ્રાણમૂત ચરિત્રમ્ય પરબ્રહ્મજ્ઞકારણમ ।

સમાચરન્ બ્રહ્મચર્ય પૂજિતૈરપિ પૂજ્યત ॥

ચારિત્રના પ્રાણમૂત અને મોક્ષના એ માત્ર કારણ બ્રહ્મચર્યને જે આચરે છે, તે પૂજ્યોનો પણ પૂજ્ય છે [૨૧૦૪]

ચિરાયુષ સુસુવાના વૃક્ષસહનતા નરા ।

તેજસ્વિનો મહાવીર્યા ભવેયુબ્રહ્મચર્યત ॥

બ્રહ્મચર્યથી માણસો દીર્ઘાયુરી, સુસ્વસ્થતા, વૃક્ષબાધાના, દૃઢબાધાના, તેજસ્વી અને મહાવીર્યાના થાય છે [૨૧૦૫]

અપરિગ્રહ

જસતોપમવિશ્વાસમારમ દુષ્કારણમ ।

મત્વા મૂર્છાફલ કુર્યાત પગ્નિગ્નિયત્રણમ્ ॥

દુષ્પતા કારણરૂપ અસતોત, અસ્થિતિ અને સપાપ પ્રવૃત્તિ — એ ના આસન્નિતા રૂણ છે, એમ જ ॥ પરિગ્રહનું નિયત્રણ ૨૫ [૨૧૦૬]

પરિગ્રહમત્વાદિ નજાત્યવ મવાન્વૃધૌ ।

મહાપોત ઇવ પ્રાણા ત્વજસમ્માત્પરિગ્રહમ્ ॥

પરિગ્રહ ઉપર મગતાને નીવે પ્રાણી લગભગરમા અતિ ભાર લાદેના નકાણુની પેઠે રૂળી જાય છે માટે પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો [૨૧૦૭]

વ્રતરેણુસમાશ્પ્યત ૭ ગુણ તોડપિ વિચતે ।

દોષાસ્તુ પવતસ્તૂલા પ્રાદુષ્યતિ પરિગ્રહે ॥

પરિગ્રહમા અણુ નેટલો પણુ કોઈ શુણુ નથી, પરંતુ દોષો તો
પવર્ત નેટલા છે [૨૧૦૮]

મગાદ્ભવન્ત્યસન્તોઽપિ રાગદ્વેષાદયો દ્વિષ ।

મુનેરપિ ચલેચ્ચેતો યત્તેનાન્દોત્તિતાત્મન ॥

પરિગ્રહને સ્તીધે ન હોય તેવા રાગદ્વેષાનિ સન્તોઽપિ જિભા થાય છે,
તથા તે ૥થી આદિનિત થયેના અત કરણનાળા મુનિનું ચિત્ત પણ અનિત
ધર્મ જાય છે [૨૧૦૯]

સસારમલમારમ્ભા સ્તેષા હેતુ પરિગ્રહ ।

તસ્માદુપાસવ કુર્યાદત્પમલ્પ પરિગ્રહમ્ ॥

અસારનું મૂળ સપાપ પ્રવૃત્તિઓ છે, અને તેમનું મૂળ પરિગ્રહ છે
માટે મુમુક્ષુ શુદ્ધિયે પરિગ્રહને ધ્યાનમાં જવું [૨૧૧૦]

મુષ્ણન્તિ વિપયસ્તેના વહતિ સ્મરપાવવ ।

અન્યન્તિ વનિતાવ્યાધા સર્ગરંગીવૃત્ત નરમ ॥

પરિગ્રહમાં આસક્ત થયેના પ્રુકૃતને નિત્યોક્ષી ચોરો જૂટના આવે
છે, કામક્ષી અગ્નિ જાગના આવે છે, અને ત્રીક્ષી પારધીઓ દુઃખના
નાખના આવે છે [૨૧૧૧]

સનિધી નિઘયમ્નમ્ય વાગમઘનુગામિની ।

અમરા વિવરામન્ત સતોષો યસ્ય ભૂષણમ્ ॥

જેને સતોષ પ્રાપ્ત થયો છે, તેો જ્યાં જાયરો દાગ/રાદગૂર છે,
કામધેનુ પણ તેનું અનુગમન કરે છે, અને દેવો પણ તેના દાસ થાય
છે [૨૧૧૨]

આત્મજ્ઞાન

આત્માજ્ઞાનમય દુઃખમાત્મજ્ઞાનેન દુઃખ્યતે ।

તપમાપ્ત્યરમયિજ્ઞાત્ત્વીર્નદ્યેષ્તુ ન દાયત ॥

આત્માના અજ્ઞાનથી નીપજેલું કુખ આત્મજ્ઞાનથી જ દૂર થઈ શકે. આત્માના જ્ઞાન વિના ગમે તેટલા તપ કરો, તોપણ તે દૂર થતું નથી [૪૩]

અયમાત્મેવ ત્રિરૂપ શરીરે ક્ષર્મયોગત ।

ધ્યાનાગ્નિદગ્ધકર્મા તુ સિદ્ધાત્મા સ્યાન્નિરજન ॥

મૂળે ચિત્સત્ત્વથી આ આત્મા જ કર્મના સમઘથી શરીરે બન્યો છે. ધ્યાનાગ્નિથી તે કર્મ બાળી નાખે, તો તે પોતે જ નિરજન અને મુક્ત છે [૪૪]

અયમાત્મેવ સસાર કપાયેન્દ્રિયનિજિત ।

તમેવ તદ્વિજેતાર મોક્ષમાહુર્મનીપિણ ॥

ક્રોધ માન માયા લોભાદિ કપાયો અને સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોથી જિતાયલા આ આત્મા જ સસાર છે, અને તે બધાને હતનાર આત્મા જ મોક્ષ છે [૪૫]

ઈન્દ્રિયજય

વિનેન્દ્રિયજય નૈવ કપાયાન્ જેતુમીશ્વર ।

હન્યતે હૈમન જાઢઘ ન વિના જ્વલિતાનલમ્ ॥

પ્રથમ ઇન્દ્રિયોનો જય કર્યા વિના કપાયો હતી શકાતા નથી. પ્રજ્વલિત અગ્નિ વિના સોનાની ધનતા દૂર શકાતી નથી [૪૨૪]

ઇન્દ્રિયૈર્વિજિતો જતુ કપાયૈરભિમૂયતે ।

વીરૈ કૃષ્ટેષ્ટક પૂર્વં વપ્ર કં વૈર્નં સ્વઢઘતે ॥

ઇન્દ્રિયોથી જિતાયેલો પ્રાણી જ કપાયો વડે અભિભૂત થઈ શકે છે. પહેલા સમિશ્રણ માણસે એક ઇંટ ખેંચી દાઢી હોય, તો પછી બાળીની દીસાન ગમે તે માણસ તોડી શકે છે. [૪૨૬]

કુલ્લઘાતાય પાતાય વઘાય ચ વઘાય ચ ।

અનિજિતાનિ જાયતે કરણાનિ શરીરિણામ્ ॥

નહિ જિતાયેલી ધ્વિયો મનુષ્યના કૃત્વનો ઘાત કરાવે છે, તેનું અધઃપતન કરાવે છે, તેમજ તેને વધ અધન કરાવે છે [૪-૨૭]

મન શુદ્ધિ

તદિન્દ્રિયજય કુર્યાન્મન શુદ્ધયા મહામતિ ।

યા વિના યમનિયમૈ વાયઠ્ઠેશો વૃથા નૃણામ્ ॥

બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે મન-શુદ્ધિ વડે ઇન્દ્રિયજય સાધવો. મન-શુદ્ધિ વિનાના યમનિયમાદિ વૃથા કામકલેશ જ કગવનાગ નીવડે છે. [૪-૩૪]

અનિરદ્ધમનસ્ય સન્ યોગશ્રદ્ધા દધાતિ ય ।

પદ્મ્યા જિગમિપુષ્પામિ સ પગુરિય હસ્યતે ॥

મનનો રોધ કર્યા વિના જે યોગ આધરાની ધરના કરે છે, તે પગ-વડે આસીને પગગામ જતા ધમ્ધનારા પાંખગા જેવો દાસપાસપદ બને છે [૪-૩૭]

સત્વા હિ મનસ શુદ્ધી મત્યમન્તોઽપિ યદ્ગુણા ।

મતોઽપ્યમયા નો મન્તિ મૈવ વાર્યા યુર્ધ્વમન ॥

મન-શુદ્ધિ હોય, તો ન હોય તેજ શુદ્ધો પણ આવી રહે છે, પરંતુ મન-શુદ્ધિ ન હોય, તો જે શુદ્ધો હોય તે પણ સમ્યાગત્વ છે માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ મન-શુદ્ધિ જ પ્રાપ્ત કરવી [૪-૪૧]

મન-શુદ્ધિમવિધ્રાણા યે તત્ત્વદન્તિ મુનયે ।

ત્યજ વા નાચ મુજાન્ત્યા ન તિતીર્ણતિ મહાજંરમ્ ॥

મન-શુદ્ધિ વિના જેઓ મુનિ માટે તપ આવરે છે, તેઓ નાચ વિના દાષ વડે જ મહાજાનન નવની કંચ્છ કરે છે [૪-૪૨]

મન શુદ્ધયૈ ચ કર્તવ્યો રાગદ્વેષવિનિર્જયઃ ।

કાલુષ્ય યેન હિત્વાત્મા સ્વસ્વરૂપેઽવતિષ્ઠતે ॥

પરંતુ મનઃશુદ્ધિ કરવા માટે તો રાગદ્વેષનો જય કરવો જોઈએ. જેથી આત્મા પોતાની ક્ષુધિતતા તજીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે અવસ્થિત થાય. [૪-૪૫]

અસ્તતંદૈરસઃ પુભિર્નિર્વાણપદકાલિભિઃ ।

વિઘાતઘ્નયઃ સમત્વેન રાગદ્વેષદ્વિષજ્જયઃ ॥

માટે મુમુક્ષુ પુરુષોએ તંદ્રાનો ત્યાગ કરી, સમત્વ વડે રાગદ્વેષરૂપી શત્રુનો જય કરવો. [૪-૪૬]

નામ્યં સ્યાન્નિર્મમત્વેન તત્કૃતે ભાષના શ્રયેત્ ।

...

...

...

...

ભાવનાભિરવિશ્રાતમિતિ ભાવિતમાનસઃ ।

નિર્મમ. સર્વંભાવેષુ સમત્વમવલલ્બતે ॥

એ સમત્વ નિર્મમત્વ વડે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; અને નિર્મમત્વ અનિમત્વ, અધરણ્ય, વગેરે ભાવનાઓનું અવલંબન લેવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ ભાવનાઓ* વડે જે સતત પોતાના મનને ભાવિત કરે છે, તે નિર્મલ બનીને સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે સમત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. [૪-૧૧૦]

ધિપમેંઘ્યો વિરવતાનાં સામ્યવાસિતચેતસામ્ ।

ઉપદામ્યેત્તપાયાગ્નિર્વોધિદીપ સમુન્મિષેન્ ॥

વિષયોમાંથી વિરક્ત થયેલા અને સમત્વયુક્ત ચિત્તવાળા મનુષ્યોનો જ નાભાગિનિ શાંત થઈ જાય છે, અને તેમનામાં રાત્રિદીપ પ્રગ્વધિન થાય છે. [૪-૧૧૧]

* જે બાર ભાવનાઓના વર્ણન માટે જુઓ પાન ૭૦ ઇત્યાદિ.

સમત્વમવલબ્યાથ ધ્યાન યોગી સમાશ્રયેત્ ।

વિના સમત્વમારબ્ધે ધ્યાને સ્વાત્મા વિઢવ્યતે ॥

સમત્વનું અનુભવ મેળવ્યા પછી યોગીએ ધ્યાનનો આશરો લેવો. સમત્વ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ધ્યાન શરૂ કરનારો પોતાની મનની જ વિડવ્યતા કરે છે. [૪-૧૧૨]

ઉપસંહાર

મોક્ષ કર્મક્ષયાદેવ સ ચાત્મજ્ઞાનતો ભવેત્ ।

ધ્યાનસાધ્ય મત તત્ત્વ તદ્ધધ્યાન હિતમાત્મન ॥

મોક્ષ કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થઈ શકે, અને કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી જ થઈ શકે. પરંતુ આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે માટે ધ્યાન આત્માને હિતકર છે [૪-૧૧૩]

ન સામ્યેન વિન્ના ધ્યાન ન ધ્યાનેન વિના ચ તત્ ।

નિષ્કમ્પ જાયતે તસ્માદ્ દ્વયમન્યોઽન્યકારણમ્ ॥

સમત્વ વિના ધ્યાન સંભવી શકતું નથી, અને ધ્યાન વિના સમત્વ દૃઢ થઈ શકતું નથી માટે બંને અન્યોન્યતા કારણ છે [૪-૧૧૪]

વાહ્યાત્માનમપાસ્ય પ્રસક્તિમાજાતરાત્મના યોગી ।

સતત પરમાત્માન વિચિતયેત્તન્મયત્વાય ॥

બાહ્ય પદાર્થોનું ચિત્તન છોડીને, સતતીનચિત્ત યોગીએ સતત પરમાત્માનું ચિત્તન કરવું એમ કરવાથી પરમાત્મા સાથે તન્મયતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે [૧૨-૧]

નષ્ટે મનનિ સમતાત્ સવલ ટિલય સર્વંતો યાતે ।

નિષ્કલ્મુદેનિ તત્ત્વ નિર્વાતસ્થાયિદીપવત્ ॥

મનનો સંપર્ક લય થઈ જતા જ, પરંતુ નિનાના સ્થાનમાં દીપની નોંધોત નેત્રું નિમ્ન તત્ત્વ ઉદય પામે છે. [૧૨-૩૬]

સૂચિ

અગ્નિ -મ રૂળ ૧૫૩ ૪, -વાયુ ૧૫૪ ૫

આગુપ્ત ૧૨, ૧૫

અતિચારો ૪૧ ૫૦

અતિયિસુ વિભાગપ્ત ૩૮, -ના અતિ
ચારો ૫૦

અતિશયો, તીર્થ કરના ૮૬, ૯૮

‘અધમ’ તત્ત્વ ૧૦૨

અનર્થક હયાગપ્ત ૩૫, -ના અતિ
ચારો ૪૮

અન તાતુબધી કથાય ૬૫

અનાય ૧૪૪ ૫

અપરિચ્છેદ ૫૬, ૨૬, -ની ભાવના
૮, -ના અતિચારો ૪૩

અપાયવિચય ૬૩

અભયકુમાર ૨૭, ૧૨૦

અલોકાકાગ ૭૮

અવધિજિન ૧૪

અવતિ ૨૭

અધાગનિમિત્ત ૧૮૫

અસ્તેય ૫, ૨૨ -ની ભાવનાઓ ૭,
-ના અતિચારો ૪૨

અહિંસા ૫, ૧૬, -ની ભાવનાઓ ૬,
-ના અતિચારો ૪૧ (જુઓ

‘માસત્યાગ’)

અતિગ સંલેખના ૫

આકાશમ રૂળ ૧૫૪

આજ્ઞાવિચય ૮૩

આત્મજ્ઞાન -અને મોક્ષ ૬૪, ૧૦૬,

આયુર્વેદ ૩૩

આચ ૧૪૪

આયોચના ૫૫, ૬૦

આવરચક, છ ૫૪ ૬૦.

આસન ૮૩, ૮૭ ૬૦.

આસન ૫, -ભાવના ૭૨, -કર્મોના
૧૩૮

ઇદ્ર ૩, -વાયુ ૧૫૫,

દ્વિચય ૬૭

ઈડાનારી ૧૫૫

ઈષ્ટપ્રાગ્માર ૭

ઈદારીનતા ૧૦૫

ઉપશ્વિ ૧૬૪

જિહ્વલોક ૭

નકલમદેવ ૪

ઔર્ધ્વાપચિક્રી પ્રતિક્રમણ ૬૦

કર્મ -આઠ પ્રકારના ૧૩૮, -ના
આસન ૧૩૮

કર્માદાન, ૫૬૨ ૪૬

કથાઓ -ચાર ૬૪, -ની ચાર શ્રેણીઓ

૬૪ ૫

કામદેવ ૫૭

કાર્યોત્સર્ગ ૫૪, ૫૬, ૫૮, ૬૦, ૮૩	તત્ત્વ, સાત ૫
કાવનિર્ણયની રીતો ૧૫૭	તપ ૭૪, ૧૪૧
કાવસૌકરિક ૧૭	તિરક રોક ૨૬
કાલિકાચાથ ૨૦	દત્ત ૨૦
કુચિકલ્પ ૨૬	દશન (શ્રદ્ધા) ૫
કુમારપાત્ર ૧૦૮	દહન -વાયુ ૧૫૪ ૫
કેવલી સુમુદ્રપાત ૧૦૦	દિવ્યરતિ મત ૨૮, -ના અતિચારો ૪૫
કૌશિક ૨૧	દિનચર્મા ૫૧
ક્રોધ ૬૫	દંડપ્રદારી ૪
ગુણમત ૧૨, ૨૮	દેવ, સાચો ૧૨, -ના ચાર વર્ગ ૧૦૦
ગુપ્તિ ૮૬, -ત્રણ ૯	દેસાવકાશિક મત ૩૮, -ના અતિચારો ૪૯
ગુરુ ૧૩, ૧૦૪	ધર્મ ૧૩, ૭૭, -ના દસ પ્રકાર ૭૫-૭, -તત્ત્વ ૧૦૨
ગૃહસ્થ -અને યોગ ૧૦૨	ધર્મધ્યાન ૭૩, ૮૧, ૯૩, ૧૪૨ ૩
ઐવેચક ૯૪	ધારણા ૮૫, ૧૫૦, -ના સ્થાનો ૧૭૪
ધાતિકર્મો ૯૭	ધ્યાન ૭૫, -ના પ્રકાર ૮૧, ૯૨, ૧૪૨, -નો અધિકારી ૮૮, -નો કાળ ૮૨, -ને ઉપયોગી ભાવનાઓ ૮૨, -માટે હિતકર સ્થાન ૮૩, ૧૩૪, -માટે યોગ્ય આસન ૮૩, -માટે ધ્યેય ૮૮, ૯૨
ચતુર્વિંશતિસ્તવ ૫૪	‘ નક્ત ’ ૩૩
ચંડકૌશિક ૩	નરકભૂમિ ૭૮, ૧૪૫
ચંડપ્રયોત ૨૭	નંદ ૨૬
ચંદ્રનાદી ૧૫૫ ૬	નાદી-ત્રણ ૧૫૫, -શુદ્ધિ ૧૭૦
ચંદ્રાવતસક ૩૭	નામકર્મ ૧૩૯
ચારિત્ર ૫, -ના પાંચ પ્રકાર ૫, -ના છ પ્રકાર ૮	નારદ ૨૧
ચાર્વાક ૧૭	નિગોદ ૨૦
ચિત્ત -ના ચાર પ્રકાર ૧૦૩	નિર્જરા ૫, -ભાવના ૭૪
ચિવાલીપુત્ર ૪	નિમમત્ત ૭૦
ચુવનીપિતા ૩૯	
ચૈત્યવદન ૬૧	
ચૌકુકપ ૧૧	
જ્વાલિગમસૂત્ર ૩૨	
જેમિનિ ૧૭	
જ્ઞાન ૫	

પદ્મસ્થ દ્યેય ૮૬, ૧૭૭

પરકાચપ્રવેશ ૮૫, ૧૭૩

પરશુરામ ૧૧૪

પર્વત ૨૧

‘પવન’ વાયુ ૧૫૪ પ, ૧૬૮, —ની

ક્રિયાઓ ૧૫૭

પચ્ચપરમેષ્ઠી ૮૮ ૬૦, ૧૮૦ ૧, ૧૮૫

પચ્ચમહામત ૫

પિંગલ નાડી ૧૫૫

‘પુરુષ’ વાયુ ૧૫૪, ૧૬૮

પૂરક પ્રાણાયામ ૮૪

‘પૂર્વ’ ઋષો ૮૧, ૧૮૬

પૃથ્વીમહા ૧૫૩

પોષધ ૩૮, —ની અતિચારો ૫૦,

—સાગી ૩૮

પ્રતિક્રમણ ૫૪ પ, ૬૦, —ઐર્વાપચિત્રી ૬૦

પ્રતિમાઓ ૫૮, ૧૩૩

પ્રત્યાખ્યાન ૫૪, ૫૬

પ્રત્યાહાર ૮૫

પ્રમાદ ૫ ૩૬

પ્રાણ —ની સ્થાન ૬૦ ૧૪૮, —અમનુ

બ્રહ્મદંત ૧૬, ૧૧૬

બ્રહ્મરથ ૧૫

ભરત ૪, —ક્ષેત્ર ૪

ભાવનાઓ મતોની ૬૮, —ખાર

‘ ૭૦, —ધ્યાનોપયોગી ૮૨

બિદ્યાદોષો ૬, ૧૧૧

ભોગોપભોગમાન મત ૨૮, —ની

અતિચારો ૪૫

મલત્યાગ ૨૬

મધ ૩૧

મન્થરોક ૭૮, ૧૪૩

મન શુદ્ધિ ૬૮

મનુ ૧૭ ૩૦

મનુષ્યરોક ૭૮, ૧૪૪

મરુદેવ ૪, ૬૫

મહાવીર ૩

મહામત, પચ્ચ ૫

મહાઆવક ૫૧

મહીધર ૩૪

મહાગો ૧૫૩

મર્ગિક ૨૩ ૧૧૬

રાત્રીભોજનત્યાગ ૩૨
 રાગ ૩૪
 રામાયણ ૨૫, ૧૨૧
 રાવણ ૨૫, ૧૨૨
 રૂપરથ ધ્યેય ૮૮, ૯૦
 રૂપાનીત ધ્યેય ૮૮, ૯૨
 રેચક પ્રાણાયામ ૮૪
 રૌરવ ૨૧
 રૌદ્રિજ્યેષ્ઠ ૨૩, ૧૧૯
 ભદ્રમણ ૩૪, ૧૨૧
 ભેરયાઓ ૯૪
 લોહ ૭૮
 લોભ ૧૭
 વજ્રસ્ત્રામી ૧૮૬
 વનમાળા ૩૪
 વરુણ -મંડળ ૧૫૩, -વાયુ ૧૫૪૫
 વસુ ૨૧, ૧૧૮
 વક્ત્રિમંડળ (જુઓ અગ્નિમંડળ)
 વાયુ (જુઓ પવન) ૧૫૪૫
 વાયુમંડળ ૧૫૩૪
 'વિદ્યાપ્રવાહ' ૧૮૧, ૧૮૬
 વિપાકવિચય ૮૩
 શકસ્તવ ૬૨
 શનિપુરુષ ૧૧૫
 શરીર, ત્રણ ૧૦૧
 શરીરસ્થ ધ્યેય ૮૮, ૧૭૬
 શિક્ષામત ૧૨, ૩૬
 શુક્રો ૧૬૩
 શુક્ર ધ્યાન ૭૩, ૮૧, ૯૫, ૧૪૨૩,

નો અધિકારી ૮૫, ના ચાર
 ભેદ ૯૫
 શૈલેષી દશા ૮૭
 શ્રદ્ધા ૫
 શ્રાવકની દિનચર્યા પર
 શ્રેણિ- ૨૭
 સગર ૨૬, ૧૨૬
 સત્ય ૫, ૨૦, નવતની પાચ બાવ-
 નાઓ ૭, -સતના અભિચારો ૪૨
 સમત્વ ૬૮
 સમિતિ ૭૮, -પાચ ૮
 સમુદ્ધાત ૧૦૦
 સમ્યક્ત્વ ૧૨, ૧૪
 સમગમક ૪૦, ૧૨૭
 સલેખના ૫
 સવર ૫, -ભાવના ૭૩
 સસ્થાનવિચય ૯૩ [આશી ૪૮
 સામયિક ૩૬, ૫૪, ના અતિ-
 સિદ્ધશિવા ૭
 સુદર્શન ૨૫, ૧૨૬
 સુમૂમ ૧૬, ૧૧૯
 સુવસુ ૧૭
 સુપુગ્ધા નાદી ૧૫૫
 સુર્ષનાગી ૧૫૭
 સીતા ૨૫, ૧૨૧
 સૌધર્મ ૫૬
 સૌવીરદેવ ૧૧
 સ્વૃણભદ્ર ૫૭, ૧૨૦
 સ્વાધ્યાય ૫૬, ૧૪૨

શ્રી. પૂનભાઈ જેન ગ્રંથમાલા

[અત્યારે મળી શકતા મણકાઓ]

૧. સુતનિપાત : એ સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ ૧-૦-૦
- ૨ ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મઅર્થ 'મગ્ગિમનિકાય' -
મૂળપંચાસગ [નવી આવૃત્તિ] ૩-૦-૦
- ૩ ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ : 'નાથધર્મકથા'
સૂત્રનો છાયાનુવાદ [નવી આવૃત્તિ] ૧-૮-૦
- ૪ ભગવાન મહાવીરના દસ ઉપાસકો - 'દસાસગદસાઓ'
સૂત્રનો છાયાનુવાદ [નવી આવૃત્તિ] ૧-૮-૦
- ૫ જિનાગમકથાવળી મૂળ જેનસૂત્રો તથા જેન કથાઓનો સંગ્રહ,
સરળ પ્રાકૃત વ્યાકર ટીપ્પણ તથા કોશ સાથે ૧-૪-૦
- ૮-૯ શ્રી રાજચંદ્ર : શ્રીમદ રાજચંદ્રની જીવનચરિત્ર તથા
વિચારસૂત્રો [બેગી નવી આવૃત્તિ] ૩-૮-૦
૧૦. મહાવીરજીનામીનો અર્થમધર્મ 'મૂલકૃતાગમ્ય' નો
છાયાનુવાદ [નવી આવૃત્તિ] ૧ ૧૨ ૦
- ૧૧ મહાવીરજીનામીનો આચારધર્મ : 'શ્રી આચારગમ્ય' નો
છાયાનુવાદ [નવી આવૃત્તિ] ૧ ૧૨ ૦
૧૨. બુદ્ધચરિત : લે. અધ્યાપક ધર્માનંદ કાસરખી [નવી આવૃત્તિ] ૩-૦-૦
૧૩. મહાવીરજીનામીનો અતિમ ઉપદેશ 'ઉત્તરધર્મચરિત્ર' નો
છાયાનુવાદ [નવી આવૃત્તિ] ૩-૦-૦
- ૧૪ શ્રી કુદકુદાચાર્યનાં ત્રણ રત્નો : 'પ્રવચનસાર',
'સમયસાર' અને 'પચાસિકામસારસંગ્રહ' નો છાયાનુવાદ ૦-૮-૦
- ૧૫ જન્મતનો આવતી કાલનો પુરુષ. સર સર્વપલ્લી
રાધાકૃષ્ણનના The World's Unborn soul નો
અનુવાદ, કર્તાના જીવનચરિત્ર સાથે [નવી આવૃત્તિ] ૧-૪-૦
- ૧૬ સમીમાજનો ઉપદેશ 'શ્રી દયેશવિક સૂત્ર' નો અનુવાદ ૦ ૧૨ ૦
- ૧૯ તત્ત્વાર્થમૂત્ર : મૂળ મૂત્ર, અનુવાદ અને વિવરણ સાથે ૪-૮-૦
- ૨૦ પાપ, પુણ્ય અને અર્થમ : 'લિંગક', 'અતદ્ગંગા' અને
'અનુતરોપપાતિ-દગ્ધા' સૂત્રનો છાયાનુવાદ ૦ ૧૨ ૦
- ૨૧ શ્રી મહાવીરકથા [નવી આવૃત્તિ] ૫-૦-૦
- ૨૨ અર્થેદયની જીવનકળા આચાર્ય એવ પી જેક્સ ફ્રાંસ
'Constructive Citizenship' નો અનુવાદ ૨-૦-૦